

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

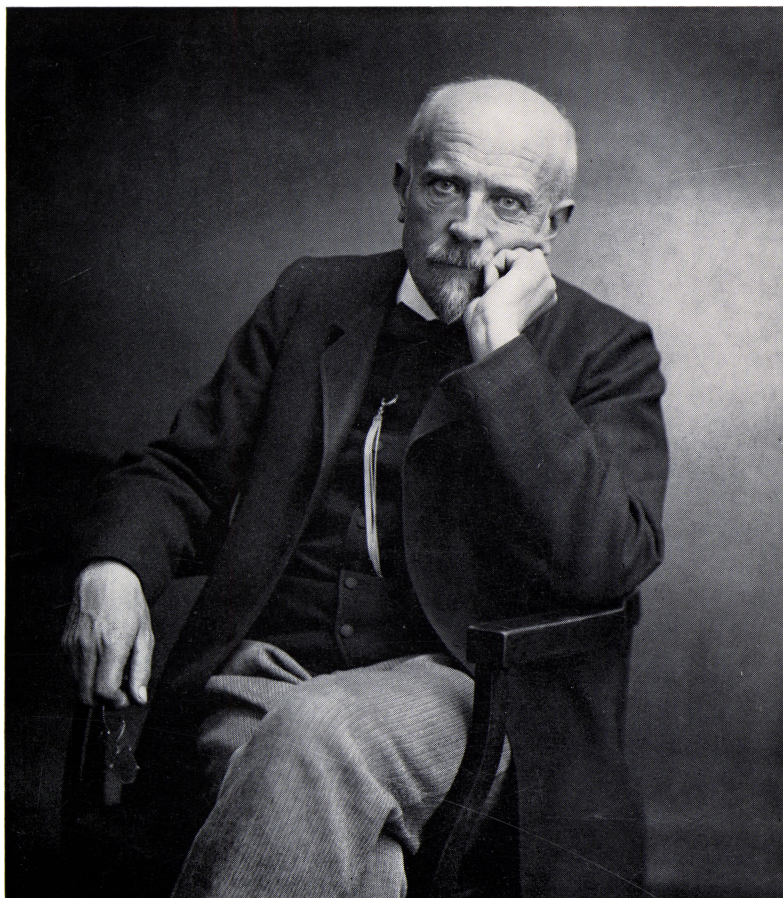
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HANS ØLLGAARD

Odensepræsten Emil Koch

KRISTELIGT DAGBLADS FORLAG

SLÆGTSFORSKERENS BIBLIOTEK

Odensepræsten Emil Koch

© Kristeligt Dagblads Forlag 1970
Sat og trykt i Duplex-Trykkeriet,
København
ISBN 87 7467 001 8

HANS ØLLGAARD

Odensepræsten Emil Koch

1970

Kristeligt Dagblads Forlag

København

Indhold

Indledning	7
Kapellan hos Helveg 1878–83	9
Odense valgmenighed dannes	35
Residerende kapellan ved Sct. Knuds kirke og præst ved Gråbrødre hospital	41
Dagligt liv	71
Kochs rejser	78
De sociale problemer	84
Kirkelig frihed	99
Politiske spørgsmål	106
Odense højskoleforening	111
Den kristne studenterbevægelse	117
Koch som sjælesørger	128
Kochs prædikener	142
Guds gerning til menneskers frelse	157
Langfredag	164
Påske	175
Dåb og nadver	187
Kristendom har to sider	209
Det kristne menneskeliv	215
Døden og dommen	228
Det personlige og det aktuelle	238
Verdenskrigen og tiden derefter	246
Slutning	263
Personregister	265

Indledning

Emil Koch var i hele sin præstetid – 45 år – præst ved de samme to Odensekirker, Sct. Knuds Kirke og Gråbrødre Kirke, fra 1878 til 1923.

Han blev hurtigt meget stærkt knyttet til Odense, så han aldrig søgte derfra, selvom han fik tilbudt »fine« embeder. To gange sagde han nej til at blive biskop.

Her i Odense lagde han sine kræfter, og han var en meget flittig præst i det store Sct. Knuds sogn, der, skønt Ansgar sogn var blevet udskilt, i hans sidste år var på 22.000 mennesker, – og han var gennem de fleste år den præst, som blev mest brugt, når det drejede sig om kirkelige handlinger, – ikke mindst af småfolk, der trygt kom til ham, også når det gjaldt om økonomisk hjælp. Alle vidste, at han havde sind til at hjælpe mennesker i nød og gjorde det i vid udstrækning. Arbejdspresset kunne blive for stærkt, så det gik ud over hans helbred.

Han tog del i byens og landets problemer, var med i tidens debat både folkeligt og politisk, men selvfølgelig mest i den kirkelige debat, – ofte med klart markerede standpunkter, som blev bemærkede.

Han var en brugt foredragsholder, og hans to bøger: »Lys i Mørke« og »Det kristne menneskeliv« blev meget læste.

Men først og fremmest var han præst og prædikant og samlede gennem alle årene mange mennesker i begge kirker. Han arbejdede med sine prædikener næsten hver eneste dag; – hvert ord, han sagde, var gennemtænkt, og han stod altid bag sine ord.

I 7¹/₂ år var jeg hans kapellan; de første 4 år boede jeg i præ-

Indledning

stegården og blev ganske behandlet som søn i huset af ham og hans søster. Koch kunne tåle, at man gik op ad ham dag efter dag. Han var aldrig en overlegen overordnet, men den bedste og fornøjeligste kammerat, som jeg havde den største respekt for. Det var en enestående chance for en ung mand på den måde at blive hjulpet ind i præstegerningen. Der er intet menneske uden for mine aller nærmeste, som jeg har holdt så meget af og set så meget op til. Derfor har det været mig noget i retning af en sønlig forpligtelse at udarbejde denne skildring af E. Kochs virke.

Den var næppe blevet trykt, hvis ikke jeg fra *sgnepræst E. Krogager og frue, Tjæreborg*, har fået et betydeligt beløb til udgivelse af bogen, hvorfor jeg bringer dem min hjerteligste tak.

Her skal berettes om hans præstetid i Odense. Om hans slægt og hans liv, til han 27 år gammel kom til Odense, henvises til A. J. Rud: *Emil Koch* (1935) s. 9–74. Her skal kun nævnes de vigtigste data i hans liv, indtil han kom til Odense.

Hans Ludvig *Emil Koch* er født 23. juli 1851 i Sdr. Kirkeby præstegård på Falster, søn af sognepræst Hans Peter Gyllembourg Koch og hustru Anna Parelius, – døbt i kirken d. 21. september s. å., – student fra Nykøbing. F. 1869, cand. theol. 1874, soldat, huslærer på Lolland 1876.

Kapellan hos Ludvig Helveg 1878-1883

I sommeren 1878 fik Emil Koch at høre, at pastor Ludvig Helveg, Odense, søgte en kapellan. Sammen med sin fader besøgte han Helveg, og det blev aftalt, at Koch skulle være hans kapellan.

Koch skriver 12/9-78 fra sit hjem i Riserup præstegård til sin broder Valdemar i København: »Jeg kommer til København om nogle dage. Hvad jeg egentlig vil i København, er at bestille mig en præstekjole. . . . Jeg er kommet så vidt, at jeg venter hver dag at få pastor Helvegs ansøgning til kongen om at få mig til kapellan tilsendt til min påtegning. I går absolvere jeg homileticum og kateketicum for biskop Monrad, der gav mig laud for prædiken og admodum laud for katekisation. Jeg var selv ikke fornøjet med min prædiken«.

Ventetiden faldt ham lang; Man mærker allerede hans nervøse temperament, når han 2/10-78 skriver til Valdemar: »Siden min dimisprædiken har jeg intet haft at bestille, uden hvad jeg selv sætter mig til, og nu er jeg ulykkeligvis ude af stand til at foretage mig noget andet end læsning, og skønt jeg har gode ting at læse, bliver jeg træt deraf, når det skal vare hele dagen. Jeg ville ønske, at jeg kunne få interesse for et eller andet specielt, som jeg kunne komme til at studere ordentligt; . . . men endnu er der ikke spor til, at det skulle kunne lykkes, – og jeg må tilstå, at jeg har rigtignok heller ikke gjort meget energiske forsøg derpå.« Slige toner høres aldrig mere fra ham. Han skulle snart få mere end nok at gøre, og det for hele sin præstetid.

Da det trækker ud med udnævnelsen, står Kochs nerver på højkant. Han skriver 27/11 til Valdemar om han ikke vil gå op

Kapellan hos Ludvig Helveg 1878–1883

i ministeriet og høre, om kongen har underskrevet udnævnelsen, – og så telegrafere til ham, om den er i orden. »Jeg skal stille søndag middag hos biskoppen og skulle jo så være udnævnt, . . . jeg går i feber hver dag, når posten er ved at komme. . . . I hvert tilfælde rejser jeg til Odense i næste uge, og sker det som uordineret, kommer Helveg og jeg til at klemme på den fynske biskop og få ham til at holde ordination snarest muligt.« Det er en ung mand, der skriver, – en mand, som ikke er inde i den kirkelige administrations indviklede veje.

Men heldigvis var sagen i orden. Den 25. nov. 1878 underskrev kongen hans udnævnelse til personel kapellan hos den residerende kapellan ved Sct. Knuds kirke og præst ved Gråbrødre hospital Ludvig Nikolaj Helveg, og d. 4. december ordinerede biskop Monrad Koch i Maribo domkirke.

Koch var glad for at blive ordineret i det stift, hvor han hidtil havde hørt hjemme, i de første 27 år af sit liv. Han kendte Monrad og satte ham meget højt.

En uge ind i december 1878 kom den nyordinerede *Emil Koch* til Odense for at være personel kapellan hos *Ludvig Helveg*, der indsatte ham den følgende søndag.

Ludvig Helveg, der havde været residerende kapellan ved Sct. Knuds kirke og præst ved Gråbrødre Hospital siden 1857, var den første grundtvigske præst i Odense. Han var en særpræget, meget betydelig præst, udpræget grundtvigianer. Hans gode ven, Vilh. Birkedal, skildrer ham og kredsen om ham i Odense således (»Personlige Oplevelser II s. 144 flg.): »Han var en ægte kristen og dansk tilbunds. Mildhed var hans særkende, barnligt oprigtig. . . Hans prædiken var en ustandselig åndsstrøm, uden komma eller punktum. . . Jeg har næppe kendt nogen, der som han fik åndsudtrykket i det ydre således til at smelte sammen med bevægelsen i hans indre. . . Der blomstrede en levende menighed op omkring ham i Odense, der hidtil kun havde givet svage livstegn, og næst efter Vartov

Kapellan hos Ludvig Helveg 1878–1883

var der vist ingen kirke, der kunne fremstille en sådan troende forsamling som den i den lille Hospitalskirke i Fyens hovedstad, – en kreds, der fyldte den, og hvor salmesangen klang lifligt, og varme hjerter lyttede til ordet, som lød fra den åndfulde præsts læber. Og hjemmene bar vidnesbyrd om, at det var ikke blot en søndagstjeneste, hvormed man affandt sig med sin kristendom, men det var et liv, der var kommet i bevægelse. I sit hjem holdt han små foredrag, og der blev sunget meget. Han var så arbejdsfør, på færde fra morgen til aften, – talte i mange foreninger, og flittig var han med sin pen og sine studier«.

Dette er jo nok en lidt rosenrød skildring; men der er ikke tvivl om, at Helveg havde udrettet meget, og at det var en *meget* god kreds, der havde sluttet sig til ham.

Nu var han 60 år og havde i et par år været svag, tidlig ældet, var tunghør og glemsom, og hans noget hæse stemme var blevet svag. Derfor ville han havde kapellan, og han trængte til det. Koch fik straks meget at gøre og var meget ivrig efter at aflaste Helveg mest muligt.

Han boede i præstegården, hvor Helvegs søster, Henriette, styrede huset, efter at Helveg var blevet enkemand. Hun forkælede Koch meget, skriver han. Der var i regelen nogle unge sønner af Helvegs fynske præstevener, der boede der, medens de gik på latinskolen, og dem var Koch gode venner med.

Der var to præster ved Sct. Knuds kirke og to gudstjenester hver helligdag; desuden havde Helveg hver helligdag en gudstjeneste i Hospitalskirken, så han havde to gudstjenester hver søndag. Koch fik i regelen den ene af disse, og tiest i Sct. Knud, fordi det kneb for Helveg med stemmen i den store kirke. Før Helveg kom til Odense, blev gudstjenesten i Hospitalet holdt i den store sygestue; i den sydlige ende af denne var alter og midt på den østlige side var prædikestolen. Når der skulle holdes gudstjeneste, blev der sat bænke ind; men der kom så at sige kun stiftelsens beboere. Men snart kom der mange fra byen

til Helvegs gudstjenester; man kunne nu løse sognebånd. Ved en restaurering 1868–70 fik kirkerummet sin nuværende størrelse, men ikke dets nuværende udseende, og blev nu kun brugt som kirke. Men først i 1882 kom der varme i kirken, og ved eftermiddagsgudstjenesterne om vinteren kneb det meget at se, så man kunne læse i salmebogen, for der var ingen belysning, undtagen alterlysene.

I det stærkt voksende Sct. Knuds sogn var der mange kirkelige handlinger, og dem overtog Koch hurtigt de fleste af, hvis ikke man udtrykkeligt ønskede Helveg. At dette ligefrem var nødvendigt, fremgår af en bemærkning i et brev 21/9–81, hvor han skriver, at »pastor Helveg ikke kan holde den simpleste tankegang fast, uden han må læse op, hvad han vil sige.« I et brev til søsteren Lene i hjemmet på Falster, Riserup præstegård, af 9/3–1881 ses det, at han er i fuld gang: »Det er i det hele det meste, jeg har at udsætte på min stilling i Odense, at her er mere at bestille, end jeg holder af. Nogen arbejdsmyre har jeg aldrig været og kan undertiden blive ganske urolig og nervøs ved tanken om det meget, som bunker sig sammen og skal udrettes... jeg kan f.ex. ikke lade være allerede nu at grue lidt ved tanken om påsken, hvor jeg skal have konfirmation palmesøndag og stor altergang om onsdagen og så alle helligdagene! Det er i grunden kedeligt ikke at kunne glæde sig rigtigt til de store højtider, fordi de er så besværlige med arbejde; men jeg ved jo også godt, at det er min skrøbelighed, at jeg ikke kan det. Og jeg har i grunden slet ikke lov til at gå med bekymringer om, hvorfra hele den legio af taler og prædikener skal komme; thi de skal naturligvis komme derved, hvorfra de kom sidste påske, og hvorfra de kommer hver helligdag. Jeg har nu været i kirke [hver onsdag i fastetiden var der gudstjeneste i Sct. Knud kl. 10 formiddag] og været glad ved gudstjenesten, skønt der ikke var ret mange, som rimeligt var... Pastor Møller [res. kapellan ved Frue kirke] har bedt om, at vi måtte få lov at henlægge gudstjenesten til om aften

nen, men den lille biskop [Engelstoft] er uendelig nænsom overfor formerne, og nu har han lovens ord for, at fastepredikener skal holdes om formiddagen. Jeg synes ellers i dag, at jeg sandede, hvad jeg hørte pastor Spleiss i Norup sige i går, at han holdt mere af at tale til tre, som han kendte, end til en propfuld kirke, hvor alle var ham ukendte. Man kan være sikker på, at til sådanne gudstjenester kommer kun faste kirkegængere, og jeg havde indtryk af at være mere »en familie« end om søndagen.«

Man får her indtryk af den unge præst, der arbejder hårdt. Hans ord om de »tre tilhørere« er talt af een, der plejer at have mange til sine gudstjenester! Men det er betegnende for ham, at han ikke bliver sur over at have få tilhørere, men tager det positivt, at også det har sine gode tider, – og det er givet, at han arbejdede ligeså grundigt med forberedelse til en sådan gudstjeneste, hvor han vidste, at der kun kom få, som til en højmesse i Sct. Knud.

I et brev fra foråret 1882 fortæller han, at han en søndag har haft begge gudstjenester i Sct. Knud og haft 19 børn at døbe. »Det er det største antal hidtil.« – En anden søndag har han ved een gudstjeneste haft 12 børn at døbe.

22/8–82 hedder det: »Der har været mange begravelser i denne uge. I går og i dag har jeg holdt 7 taler over 6 børn og 1 selvmorder, og der er allerede anmeldt 3 til i denne uge. Søger jeg nogensinde fra Odense, er det ligtalernes skyld; de er mig til stor plage.«

9/2–82 skriver han igen om de mange kirkelige handlinger: »Tilmed er provst Damgaard syg, så jeg har måttet udføre også hans ministerielle forretninger, hvilket jeg ikke holder meget af, da jeg i forvejen har nok af grav- og bryllupstaler. ... Hvad jeg især nødigt påtager mig, er at holde ligtaler over »pæne folk«, som ikke har haft noget med kristendom at gøre. Jeg vil ikke have nogen fortegnelse over deres borgerlige dyder og holde en lovtale om den trofaste ven, den kærlige fa-

miliefader, den elskende husbond og den agtede medborger, – ikke fordi jeg anser sådanne taler for usømmelige i sig selv, – men for at være på urette sted i kirken og i præstekjole. Det kan en ven af den afdøde gøre i hjemmet, – men ikke på det sted, hvor der ikke bør tales om andens fortjeneste end Vorherres. Ikke desto mindre er det det, folk vil have. . . . Jeg tror, at jeg snart er kommet i ry for at være en meget dårlig lejlighedstaler, hvad i grunden er mig kært.« Ved at blande det kristelige og det borgerlige sammen »hjælper man folk dybere ind i den forestilling, at kristendom består i at være agtet og afholdt og arbejdsom. . . . Jeg sagde i en tale over en adjunkt, at hvordan han personlig stod til det kristne håb, derom vidste jeg intet, men henviste til det ord: Hver den, som er af sandheden, hører min røst. Det blev af flere »pæne folk« taget mig meget ilde op, . . . som Hempel [landinspektør og en af de førende grundtvigianere] siger: Folk tænker: Vi er alle kristne og kan gøre fordring på at blive puttet allesammen ind i himmerig af den præst, som man betaler 30 kr. for en ordentlig ligtale.«

Sognepræsten, stiftsprovst A. Damgaard var, da Koch kom til Odense, 70 år og var en veltalende prædikant, en meget dygtig administrator, ivrig byrådsmedlem og med i mange foreninger. Koch talte altid med stor respekt om hans dygtighed, men »elskede« ham ikke. Koch skriver: »Mod mig er han altid venlig«, men derfor kan han godt kritisere ham; for han kunne tit være meget ubehagelig og overlegen overfor andre, f.ex. overfor overlærer Hertel ved Munkenes skole, som blev gift med Kochs yngste søster, Petrea. I et brev af 9/2–82 skriver han: »Jeg ville ønske, at provsten enten ville gå af eller tage kapellan; thi det svæver altid over mit hoved, at han bliver forkølet, og så er jeg ene om det store sogn. Forresten siger man, at han har ytret, at til efteråret tænker han på at tage afsked.«

Det fremgår klart, hvor lidt Helveg kan overkomme. Det

er en selvfølge, at Koch må tage det hele. – Damgaard søgte ikke afsked eller tog kapellan på dette tidspunkt; han tog kapellan i 1890 og tog afsked 1895, – 87 år gammel, og døde 1906, næsten 97 år gammel!

Om biskop *Engelstoft* skriver Koch 6/3–82: »Biskoppen er ellers meget mild og medgørlig men på den måde, at han ser gennem fingre med, at præsterne tager sig små afvigelser fra den strænge lov. . . Den lille biskop er et elskværdigt og godt menneske, men jeg tror rigtignok, at han er aldeles ikke skikket til at være det, han er; dertil er han altfor lidt bestemt og vistnok i det hele trods sin lærdom lille (ikke blot legemlig)«. Koch sammenligner ham åbenbart med den biskop, som han satte meget højt, Monrad på Lolland-Falster. – I samme brev har han igen beklaget sig over, at Engelstoft ikke vil give lov til at holde fastegudstjeneste om aftenen, og slutter brevet: »Mærkelig nok, ligesom jeg sidder og beklager mig over, at fastepredikenen ikke må holdes om aftenen, kommer en skrivelse fra biskoppen, som tillader det. Jeg må i mit stille sind gøre min biskop afbigt.«

Sognepræsterne ved Sct. Hans og Vor Frue kirker, *Steenbuch* og *Johansen*, hørte begge til Indre Mission. »De er flinke folk«, skrev Koch om dem. Han havde personligt ikke meget at gøre med dem. Deres måde at prædike på »passede ikke ham«, – og han var lidt kritisk overfor alt det, der blev sat i gang fra I.M.'s side. Den residerende kapellan ved Frue kirke, *Johannes Møller*, var den, Koch satte mest pris på. Han havde været kateket og en meget dygtig skoleinspektør, der havde reformeret Odense skolevæsen, før han kom til Frue kirke. Det var ham, der i 1886 på Bethesdamødet talte de »små kirkers« sag og gav stødet til oprettelsen af Københavns kirkefond. Han var en kraftig personlighed, vækkelsesprædikant, – men theologisk nærmest Martensens discipel. Koch og han mødtes i deres optagethed af de sociale problemer, som brændte på i Odense. Han måtte allerede i 1892 søge afsked på

grund af dårligt helbred, men døde først 1923, 91 år gammel. Koch besøgte ham jævnligt op igennem årene, – og jeg glemmer ikke nogle besøg hos ham sammen med Koch, – og det følte som en udmærkelse, da han bad mig besøge sig for at tale theologi. Han havde sin faste plads i Hospitalskirken, når han var rask nok til at komme i kirke.

Af præster udenfor Odense, som Koch havde med at gøre, nævner han valgmenighedspræst *Niels Lindberg*, Kerteminde. De var sikkert tit uenige om de spørgsmål, der drøftedes blandt grundtvigianerne i tiden. Lindberg var altid på »venstrefløj«. I brev af 9/3–1881 får vi beretning om en tur til Kerteminde sammen med Holger Begtrup, der var huslærer hos landinspektør Hempel, og skolebestyrer Gregersen, der var fra Kerteminde. Koch havde fået fastelavns søndag fri, og lørdag kørte de med diligencen til Kerteminde. I dagvognen var der foruden dem en »fiskekælling«, der havde været i Odense for at sælge fisk; hun var en russisk adelsdame, gift med en fordrukken kerteminde-fisker, – en Marie Grubbe-skikkelse. »Lindbergs var de behageligste mennesker at opholde sig hos. Begtrup og han overnattede her. Søndag eftermiddag var vi i kapellet i Dalby, som udmærkede sig ved det koldeste gulv, jeg nogensinde har trådt på. Prædikenen var meget god, skønt han ikke er nogen stor taler, d.v.s. der er ikke det allermindste glimrende ved hans foredrag, hverken i formen eller stemmen.« Fastelavns mandag var de hos malermester Gregersens og om aftenen en meget rar aften hos Lindbergs. »Det blev snefog. . . Tirsdag morgen kl. 4^{1/2} kaldte Lindberg på os, og vi kørte i hans vogn gennem snedriverne til Ullerslev station. Toget kom med sneplov for med en times forsinkelse; men vi nåede da Odense så betids, at jeg kunne give min time kl. 9 i Frk. Behrens' skole.«

En oplevelse af noget lignende art fortæller Koch om 13/6–82, da han havde været på Samsø for at holde foredrag. »Vi havde en forfærdelig hjemtur i stormvejr. Vi gik på grund i

fjorden og måtte ligge i flere timer, inden en lille dampbåd hentede passagererne.«

Koch var med til mange af de møder, der blev holdt i Odense. Da byen fejrede Københavns universitets 400 års jubilæum i 1879, overdrog komiteen ham at holde festtalen til universitetet (Rud. s. 82). Det er da udtryk for, at man allerede havde lagt mærke til ham.

I september 1881 var den gamle P. C. Kierkegaard, biskop i Aalborg, en hel uge her og talte mange gange. Koch var meget betaget af ham. I den følgende uge talte missionær *Skrefsrud* fra Santalistan flere gange, og Koch skriver han gjorde et mægtigt indtryk på alle. Nogle måneder efter fortæller han 6/5–1882 om et kraftigt sammenstød han havde med *professor Rousing* om samme mand ved en sammenkomst hos en gammel præst i byen. »Rousing skældte ud på en arrogant måde både på santalmissionen og Skrefsrud, som han kaldte en bedrager. Det kunne jeg ikke tie stille til og påviste, at professoren talte om ting, han ikke kendte. Min modsigelse var ikke så skrap, som den slubbert havde fortjent den«, og Koch har hørt, at han »i et andet selskab havde kaldt mig en uforskammet person.« Det er gået varmt til den aften!

På Morten Eskesens friskole i Bjergegade holdt han kirkehistoriske foredrag sammen med Eskesen en vinter. De skiftedes hveranden uge. Morten taler om oldkirken. »Jeg begynder med reformationen. Det bliver Melbyes kirkehistorie, der bliver grundlaget for mine fortællinger, og jeg har fået fra København Hagenbachs kirkehistorie« (brev af 23/9–82).

Koch blev i 1882 formand for foredragsforeningen, og det gav ham en del arbejde. I januar 1882 var der 4 foredrag. Et af dem fortæller han om i brev af 23/1: »Vi havde i tirsdags foredrag i vor forening af *højskoleforstander Jens Lund*, Vejstrup. Det var ham, der i sin tid arbejdede så ivrigt for Edvard Brandes' valg på Langeland. Han talte smukt og gjorde godt indtryk på alle; men han kunne ikke bare sig for at komme ind

på spørgsmålet om *kristnes forhold til de moderne fritænkere* og forsvarede den anskuelse, at man meget godt kan arbejde sammen med mennesker, der er fjender af troen, i alle andre sager end de rent religiøse. Jeg syntes, at det ikke burde stå uimodsagt og tillod mig bagefter at sige ham imod, og jeg tror nok, at de fleste i forsamlingen var enige med mig om, at det burde frem. Lund var om aftenen i præstegården, og vi stredes stærkt om forsvarssagen. Jeg kan ikke, om jeg så skal stå på hovedet, forstå, hvordan ærlige fædrelandsvenner, som jeg ikke tvivler på, at Lund er, kan stille sig til forsvarssagen, som de gør. Naturligvis var stridens udfald, at enhver blev ved sit.«

I 1880 blev *Fyns stiftskonvent* oplivet efter ikke at have holdt møde i 20 år. Pastor Strøm, Marslev, blev formand og E. Koch sekretær, – og det var han til 1891. (Nogle få møder har han refereret senere.). Ved de to første møder drøfter man forslaget til en ny tekstrække, og ved andet møde vedtog man med 23 stemmer mod 8 at gå ind for at indføre en ny tekstrække i trinitatistiden, men blive ved det gamle i resten af kirkeåret, »Jeg finder, at det kunne godt gå an med konventets forslag, når det så blot blev stillet enhver præst frit for at ordne sagen med hans menighed«. (brev af 9/5–81). Som sekretær tager Koch ikke ordet i konventets forhandlinger, selvom det drejede sig om ting, han var optaget af.

Koch lufter i mange af sine breve *planer om rejser*. Den første blev virkeliggjort 12.–19. aug. 1881 til Sønderjylland sammen med overlærer Hertel og lærer Skov, som var født i Sønderjylland. Denne sidste var deres rejsefører, og på grund af hans kendskab til forholdene og til fremtrædende danske dernede oplevede de meget interessant. Koch fortæller søsteren om det i et 15 sider langt brev. Hans kærlighed til sønderjyderne stimuleredes i høj grad ved dette besøg.

Næste år er han i slutningen af juli og begyndelsen af august i Svejts og Norditalien sammen med en søn af pastor Helveg.

12/7–82 hedder det: »I dag har jeg taget mine penge ud af sparekassen og fået dem byttet i fransk [må vist være svejtsisk] og tysk guld, så jeg gik hjem med lommerne fulde af guldpenge, som de aldrig før har været.«. Turen var meget vellykket, – men ingen beretning herom. En bemærkning i et brev senere: »Jeg håber at komme til Berner Oberland igen om et par år.«

Hans kærlighed til naturen og til blomster vender han tilbage til. Igennem flere breve får vi at vide, hvor mange blomster hans alpeviol har, – og vi får ligeså i flere breve at vide, hvordan hyacinter, tulipaner, tazetter og crocus i hans vindue trives om vinteren og tidligt forår.

6/3–1882: »Det er det dejligste forårsvejr. Det er utrolig, hvad der allerede har fundet på at blomstre. For 14 dage siden fandt jeg i Hunderup skov en udsprungen gul kodriver, og de blå anemoner har længe været udsprungne«. 12/6–1882: »På *min* [!!] stenhøj har jeg anlagt en bregneplantage, som nu står i fuldt flor; jeg ser til den mange gange om dagen, og den er forøvrigt værd at se. Jeg tror, der er 18 forskellige slags. Nogle andre ting har jeg plantet imellem, skovsyre, fredløs, nogle orchideer og vibefedt, der har fået 5 blomster«.

Selvom Koch var meget optaget af det daglige arbejde som præst, fik han dog tid til at følge med i den kirkelige debat, som var meget livlig på denne tid, og han gav også af og til sit besyv med.

Det ældste manuskript fra Kochs hånd (nu i Kirkehistorisk institut) er »Nogle bemærkninger til professor Heegaards bog: »Om intolerance, især i henseende til religiøs overbevisning«. Koch skriver til sin broder Valdemar d. 27/11–78: »Jeg har fra Monrad fået ordre til at skrive ham en afhandling efter eget valg som en part af bispeeksamen. Jeg blev i går færdig med en kritik af Heegaard »Om intolerance«.« Nederst på manuskriptets sidste side står hans navn og 26/11–1878. Men høj-

ere oppe på siden står der, skrevet med noget andet blæk: E. Koch, kapellan i Odense. Derfor kan det forsvares, at tage det med her. Det betyder vel, at han har tænkt, at det skulle trykkes et eller andet sted; men jeg har ikke fundet, at det er sket. Kun nogle hovedtanker skal medtages her. Forfatteren hævder, at »intolerance er mangel på respekt for personligheden. . . den udtaler sig i dogmer. . . Værdien af alle videnskabelige dogmer om Guds eksistens er lig nul. Livet pålægger den byrdefulde opgave at *leve på muligheder*. Et trosindhold kan. . . aldrig hæves til vished.« Hertil siger Koch: »Enhver, som har en overbevisning (om Guds existens) vil protestere mod at blive påtvunget den sætning: Vi lever kun på muligheder. . . Den troende, som har vished om at besidde sandheden, vil ikke hindre videnskaben i at arbejde uforstyrret indenfor dens område; men han fastholder bestemt, at ligesom tilværelsens grund ligger udenfor videnskabens kreds, således er der også i menneskesjælen et dyb, hvorom al psykologi ingen anelse har, om hvilke indre erfaringer et menneske kan gøre, ud fra hvilke den absolutte vished kan gå. . . Det er videnskaben umuligt at benægte det absolutte i Gud, ligeså umuligt er det at benægte det absolutte i mennesket, hvortil Gud umiddelbart selv kan meddele sig og aflægge et absolut vidnesbyrd om sandheden. Et religiøst menneske ved, at dersom man ikke når at komme udover »Muligheden« ind i visheden, bliver hans liv uden midtpunkt og falder i stykker. . . Den mulighed, at kristendom kunne være bedrag, kan den kristne afvise; gennem sin egen samvittighed har vi fået vished om, at der er en sandhed.« Forfatteren forsøger at give en streng videnskabelig fremstilling af *frihedsbegrebet*. »Der bliver i dette forsøg ikke noget tilbage af *valgfriheden*, og der må findes et moment af den i enhver frihedsudvikling. . . Men valgfrihed er årsagsbegrebets dødsfjende. . . Valgfrihed er jo netop et udtryk for, at vore inderste viljesytringer i sidste instans ikke kan forklares som virkning af nogen årsag, . . . men grunden til at fast-

holde dette ubegribelige er (efter Heegaards egen anvisning) vor erfaring om *skyld* og *ansvar*. Disse to kræver valgfrihed. . . . For tænkningen er ganske vist friheden en gåde, men følelsen af skyld og ansvar er en større autoritet end tænkningen.«

Forfatteren siger med rette, at mennesket »er sat i verden med anlæg til en guddommelig, udvikling, . . . men bag ved det guddommelige må findes et fælles, og det er anlægget til at blive kristen; aldrig kan vi indrømme, at noget menneske har fra begyndelsen manglet dette anlæg. . . Den kristne vil ikke ophøre med at betragte den ikke-kristnes fornægtelse som noget, der ikke bør være. Derfor er kristendom missionerende, men den kommer derved ingenlunde ind på *intolerancen*; thi dens forsøg på at berøve modstanderen hans overbevisning, er ikke brutale overfald på personligheden, men forsøg på at kalde de slumrende anlæg til live igen, . . . så at et »nyt valg« kan blive muligt. Det er et *forlangende, som skarpt skal afvises, at enhver livsanskuelse skal respekteres*. Det er en intolerant fordring. Ingen skal kræve af mig, at jeg skal respektere en livsanskuelse, som jeg ved er grundfalsk. Hvad der kan kræve respekt, er den ædelhed, hvormed den fastholdes, . . . og når jeg respekterer personligheden, er det ene og alene, fordi jeg ved, at den er bestemt til at finde sandheden. . . . Ved at være intolerant. . . ville jeg tilintetgøre muligheden for ham til at finde sandheden; jeg ville føre ham i fortabelse. Thi kun en fri personlighed kan blive kristen. . . Derfor kan kristendommen aldrig blive intolerant.«

Dette er en ung theolog, som ud fra det, han har været optaget af i sin studietid, arbejder ivrigt med problemerne. Hvad han har tilegnet sig af *professor Rasmus Nielsen*, særlig af hans adskillelse mellem tro og viden, er det, der præger tankegangen. Det samme gælder de to følgende artikler, som skal omtales. Disse tre skiller sig ud fra næsten alt, hvad Koch skrev. Disse er theologiske overvejelser, medens alt, hvad han senere skriver, har en praktisk, – kirkelig, og social – baggrund.

I »Dansk kirketidende« febr. 1879, sp. 281–88 skriver Koch: »Om forsagelsen«. Han angiver i slutningen af artiklen, at anledningen er Bjørnson-striden, der har stået på, siden Bjørnson havde talt om de evige helvedsstraffe og en personlig djævel som rent menneskelige tanker, Jøderne havde overtaget fra parserne. Fra konservativ grundtvigsk side, – ikke mindst fra Vilh. Birkedal, – havde der rejst sig en stærk modstand, fordi forsagelsen af djævelen hørte med til dåbspagten. »Hører antagelsen af en personlig djævel til i det grundlæggende for kristendom, så er benægtelsen deraf eet med kristendomsfor nægtelse. . . Man har sagt, at ved at nægte djævelens personlighed føres man med nødvendighed til også at nægte frelserens personlighed. Men mit forhold til Gud er af en ganske anden art end mit forhold til djævelen,. . . men jeg må fastholde, at også, benægtende en personlig djævel, kan et menneske leve i sin dåbspagt.« Koch støtter dette på, at vi er skabte som frie væsener. »Frihed er evne til at begynde, til at skabe af intet. I syndefaldet blev synden skabt af intet, thi der var intet syndigt tilforn.« Det er langt fra, at selve syndens oprindelse, ved at føres tilbage til djævelen, vinder det mindste i forståelighed. . . »Også uden en personlig djævel kan troen på et syndefald fastholdes, og har vi først syndet og bærer ansvar og skyld, så er en frelse nødvendig, om vi skal løftes op igen. . . . At forsage djævelen er at sige sig løs fra ham, – ikke at træde i noget personligt forhold til ham. Kan nu dette rent negative forhold parallelliseres med det forhold, hvori vi står til Gud? Jeg tror det ikke. . . Når vi viser fristelsen bort, . . . viser vi derimod djævelen bort, selvom vi ikke kender ham som personlig existens. Men herimod kan forholdet til Gud aldeles ikke sammenlignes. Tro på Gud er en personlig hengivelse, et inderlighedens samfund mellem den personlige Gud og det personlige menneske. . . I et sådant forhold kan vi ikke stå til noget upersonligt.«

Dette er kun theoretiske overvejelser, for han siger til slutning: »Jeg finder djævelens tilværelse som personligt væsen tilstrækkeligt bevidnet for den kristne gennem den sanddru skrifts vidnesbyrd, – men hensigten har kun været at vise, at fornægtelsen af djævelens personlighed ikke ligefrem hænger sammen med kristendomsfornægtelse. Spørgsmålet er i sig selv et spørgsmål om kristelig *oplysning*, og ikke om kristelig *tro*«.

Det er antagelig Birkedals standpunkt, der har kaldt Koch frem, – men måske også drøftelser med hans gode ven, filosofen, adjunkt *N. Teisen*, som benægtede djævelens personlige existens, og som Koch ikke ville fralægge kristen-navnet.

Birkedal svarede i Dansk kirketidende 18/5, sp. 334–43: »K's udgangspunkt er *rationalismens*. Man lader sine tanker være dommer over det i kirken givne, udskiller efter sin tankes skøn det nødvendige fra det unødvendige. . . Men *den første og sidste betingelse*, når vi står ved kirkens dør, er dog denne, at man *i enfoldig lydighed* tager de ord, hvortil der skal svares ja, ganske ligefrem som de lyder«.

Han viser, at Koch kommer til at stå i en mislig stilling med disse meninger ved døbefonten med hensyn til brugen af forsagelsen. »Men Koch står personligt på ret kristelig grund. Og jeg ved af erfaring, at en ung levende og troende mand, nylig kommet i embede, som begynder behøver tid til at klare sig sin tankestilling til de brændende spørgsmål. . . I en vis henseende kan det være godt, at det gærer i den unge nidkære præsts indre, – langt bedre end hvis han var fiks og fuldfærdig, når han trak præstekjolen på, – men som en gammel præstebroders henvendelse til den unge, som et kærligt råd til ham om navnlig ved begyndelsen ikke at lade sin tanke spille mester på det givnes tekstning, ønsker jeg, at han vil modtage disse mine ord«.

I Dansk Kirketidende 23/11–1879 er han inde på et andet

af de brændende spørgsmål: »Have videnskabelige undersøgelser nogen betydning for troen?« med motto af Chr. Ri-
chardt:

Og synes stundom svar mod svar at glamme,
se dig om og de svarer på det samme.

Det er særlig videnskabens og troens strid om skabelsesberetningen, han vil behandle. »Det er netop ulykken ved de fleste svar fra kristen side, at de indlader sig på at svare *de naturvidenskabelige indvendinger med naturvidenskabelige argumenter*, hvad der kun kan bidrage til at forøge forvirringen og stille både videnskabsmanden og den troende falsk til sagen. . . Det ideale for disse apologeter er at kunne bringe naturforskerne til at bekende, at hver tøddel af 1. kap. af genesis (1. Mosebog) er rigtig, – at hvad de møjsommeligt gennem århundreder har kæmpet sig op til, det har Moses allerede fremstillet i storartede, indtil de mindste træk helt nøjagtige billeder. Et storartet forsøg herpå er en afhandling af *F. Godet* i hans »*Bibelske studier*« . . . Det kan dog ikke nægtes, at for den opmærksomme iagttager vil der vise sig enkelte misligheder i bevisførelsen. Men selv fraset dette, hvad er så vundet. Der er sikkert intet vundet, men snarere noget tabt. Den betragtning, der ligger til grund herfor, er den, at videnskaben og åbenbaringen har givet hver sine oplysninger om den samme genstand; . . . men nu er det så, – og vi kan sige så lykkeligt både for troen og videnskaben, – at *åbenbaringen og videnskaben ikke her, og overhovedet intet sted svarer på det samme*. . . Videnskaben og åbenbaringen (troens indhold) er ganske vist *begge fra Gud* og kan følgelig ikke stride mod hinanden, – *men* videnskaben og åbenbaringen kommer aldrig i strid af den grund, at de *aldrig svarer på det samme* og følgelig ikke mødes. Åbenbaringen bevæger sig indenfor mysteriet; videnskaben kommer til grænsen af, men aldrig indenfor mysteriet.

Indenfor videnskaben bruges *årsagssætningen* som videnskabelig metode, men den metode kender troen ikke, da den helt igennem hviler. . . på en af samvittighedens vidnesbyrd støttet autoritet. . . Skal et menneskes tro være betinget af det, videnskaben siger, . . må den også følge alle den empiriske videnskabs skiftende standpunkter og selv blive uvis. . . Kan sådanne garantier tilbydes, volder den derfor kristendommen mere skade end gavn, idet der tilbydes troen en falsk støtte. . . Man må bestandig gå ud fra den grundsætning, at åbenbaringen giver ikke besked om de ting, som de objektive videnskaber sysler med. . . Når et menneske spørger efter livets mål og dets kilde, – skal han ikke spørge de empiriske videnskaber; – kun Guds åbenbaring, med samvittigheden som mellemed, kan svare derpå. Men når man spørger om livets mangfoldige fænomener. . . skal man lade videnskaberne svare. Godet bruger et udmærket billede: For at give et folk forestilling om en stor sejr, indskrænker man sig ikke til en kort, telegrafisk beretning om, hvad ens sønner har vundet, – men lige så lidt indretter man sig på en lærd beretning, affattet efter krigsvidenskabens regler; Nej, man giver en fremragende kunstner penslen i hånden og får ham til at male et billede. . . Dette er rigtigt. Maleren skal ikke fotografere situationen. . . Men han maler en slagscene, hvor der måske ikke forekommer et eneste portræt, . . . men maleren skildrer slagets ånd, og når tilskueren ser, at det fremstiller de følelser og tanker, som rådede under kampen, så siger soldaten, som var med: »Ja, således gik det til!« Thi billedet giver *ikke en detailleret, men dog en virkelig skildring*. Skulle det ikke være berettiget at anvende det på de billeder, Moses maler for os i Gen.. 1.? – Som troende hører tilskuerne igennem alle skildringerne i grunden kun den ene tone: »Gud taledede, og det skete. Han bød, og så stod det der«. Guds hensigt med at give os skabelseshistorien kan ikke være den at lære os naturhistorie. . . Den tanke synes mig værd at overveje, om ikke hin af så mange længselsfuldt eftersøgte

overensstemmelse er kommet til at mangle efter Guds vilje, fordi den fare skulle undgås, at vi lod naturvidenskabelige garantier danne grundlag for vor tro... For den troende er hele spørgsmålet uvæsentligt; han læser beretningerne enfoldigt som et barn, fordi han ved, at gennem den beretning, som den lyder, får han det indtryk, som, behøves til troens vækst.« Artiklen slutter med at slå hovedsætningen fast: »Eftersom *viden* kun sysler med livets enkelte fænomener, som, de umiddelbart viser sig for os, og *troen* kun har til genstand det, der ligger bagved fænomenerne, mysteriet, så kommer de to, troen og den rene videnskab, aldrig i strid, fordi de aldrig spørger om det samme.«

I et brev til broderen d. 14/12–1879 nævner Koch denne afhandling. »Der har endnu ikke været gjort indsigelser imod den, skønt jeg antager, at den i manges øren ikke har klinget godt. . . . Uffe Birkedal erklærede, at den udtrykte hans hjertertes mening, ligesom *Teisen*, som måske er den, der fra begyndelsen har vist mig hen til den opfattelse af sagen.«

D. 30/3–1880 talte Morten Pontoppidan hos Kold i Dalum om Grundtvigs syn på *præstefrihed* og det skæbnesvangre i, at grundtvigianerne ikke her havde fulgt ham her, – og om *fritænkeriets* fremmarch og dettes indflydelse på ungdommen. Om Koch var til stede ved dette møde, ved jeg ikke, men han har i hvert fald fulgt den livlige kirkelige debat dette foredrag satte i gang med levende interesse.

Det sidstnævnte punkt tog *Otto Møller* op i sit skrift: »Til forståelse og bedømmelse af nutidens fritænkere« – og han kan om det sige, at det i sit væsen er frafald fra Gud, et udslag af en ond drift, der altid ulmer i mennesket; man kan derfor ikke være fritænkere i god tro, men kun fordi mennesket ikke vil bøje sig for sandheden. Det er uundgåeligt, at det vil ende i rå materialisme og umættelig sanselighed. Derfor indeholder bogen også en skarp fordømmelse af venstregrundtvigianernes »lef-

len« for fritænkerne (Thyssen: Den nygrundtvigske bevægelse I s. 257).

I brev til søsteren skriver Koch 2/8–1881, om hvor optaget han er af at have læst denne bog og fortsatte: »Vi har på søndag evangeliet om de falske profeter. Det vil ikke være mig muligt at lade være at få Otto Møllers bog med ind i min prædiken til den dag«.

I Kochs prædiken til 8's eft. trin. 1881 er Otto Møllers navn ikke nævnt, men påvirkningen fra bogen er tydelig.

»De falske profeter kommer til os til de forskellige tider i forskellig skikkelse. For 100 år siden kom de under navn af kristne, thi den gang ville fornægtelsen endnu ikke slippe kristendommen. Nu har de sluppet kristendommen og erklærer den åben krig, og det er forsåvidt bedre, da menigheden så ved, hvad den har at rette sig efter. -- Denne fornægtelse er stærk i vore dage og vinder mange tilhængere, navnlig blandt de såkaldte dannede. . . Hvordan skal kristne stille sig overfor den voksende overtro?

1) Vi skal ikke se med frygt derpå; thi det hører med til vort tro, at den kristne kirke kan ikke ødelægges. – Vi skal vide, at dette stormløb er forudsagt. Han har sagt, at modstanderne skal tage til og blive stærkest, når det lider mod enden. . . Når det hedder om disse modstandere, at de lover folk frihed, og alligevel er de forkrænkelighedens trælle, . . . så passer det godt nok på fornægtelsens råb i vore dage, som råber højt om, at lænkerne skal kastes af, og de glemmer, at de selv er bundne i syndens og dødens bånd og er trælle, indtil nogen vil frelse dem.

2) Vi skal nævne dem ved deres rette navn: falske profeter; thi skal en fjende overvindes, må han først kendes. . . Tror vi på evangeliet som *sandheden* (ikke et stykke af sandheden), kan vi ikke give dem, der kalder sandheden for løgn, noget andet navn. Vorherre beder os om at lægge mærke til deres *frugter*. Jeg vil nævne to; 1) *lovløsheden*. Fornægtelse har altid ført til lovløshed; thi dersom der ikke er nogen lov for menne-

skelivet over den lov, der er skrevet i vore egne hjerter, kan vi jo gøre ethvert af vore indfald til en lov, og så har jo alle vore drifter og lyster ret til at blive tilfredsstillede. 2) *håbløsheden*. Sandheden har altid begyndt med at bygge op, og når den ny bygning voksede, faldt den gamle af sig selv. Men fornægtelsen river kun ned, – af gode grunde, for den har intet at bygge op. – og at fornægterne i vore dage ender i håbløshed, er der vidnesbyrd nok om. . . . Det er grunden til, at fornægtelsen aldrig skal sejre; dens *frugter* er så bitre.«

Diskussionen om præstefrihed førte til afholdelsen af *Askov-mødet* 1–4/8–1881 med 1700 deltagere. Efter megen uenighed vedtog man en adresse til rigsdagen indeholdende 8 punkter, hvoraf det første krævede præsteløftet erstattet med en forpligtelse til at lære i overensstemmelse med Bibelen og forvalte sakramenterne efter Herrens indstiftelse. Den fik 200 underskrifter, deraf ca. 40 præster. En anden adresse blev indsendt fra mødet, den »lille adresse«. Den indeholdt kun 3 punkter, og ikke om »præstefrihed«. Den blev underskrevet af 45, deraf 37 præster (Thyssen: S. 277–78).

»Den »store« adresse rejste en storm af kritik, og nogle af de mest kendte grundtvigske præster, der havde skrevet under på den, Birkedal, Hoff og A. Leth, udsendte forsvarsskrifter. I Dansk Kirketidende 6/11–1881 (også i Højskolebladet) havde Koch et indlæg »om præstefrihedsspørgsmålet«, hvori det hedder: »Den første betingelse for, at der kan komme noget ud af forhandlingerne om »præstefrihed« er dog, at man er på det rene med, hvad der menes, når der tales om »præstefrihed;« men det er langt fra at være tilfældet. På Askov-mødet forstod nogle ved »præstefrihed« en indrømmelse af, at ethvert menneske, som bærer kristen navn, af hvad sekt og bekendelse han var, kan beklæde embede i folkekirken. Andre (pastor Leth) udtalte, at »præstefrihed« ikke ville give medlemmer af bestående sekter adgang til præsteembede. Den forskellighed i op-

fattelsen burde dog have været holdt klart frem, men man er gledet hen over den og har mærkeligt nok kunnet enes om en fælles udtalelse til regering og rigsdag, uagtet man slet ikke var enige om, hvad man skulle forlange. At forslaget lukker op for enhver kirkelig sekt synes ikke at kunne modsiges. . . Hvis jeg har forstået pastor Leth ret, så er det hans ønske, at præste-løftets form måtte blive forandret, således at folkekirkens præster ikke skulle binde sig til symbolernes ordlyd, men i almindelighed vedkende sig *at stå på den lutherske reformations grund*. . . . Hvorfor så ikke sige det klart? Et forslag herom ville også sikkert have fået medhold hos mange, som vel kan indse det meningsløse i at forpligte sig til bekendelsesskrifter, hvis ufejlbarlighed man dog ikke tør påstå, – og det uhyggelige i at lade præsten aflægge et løfte, som kirken selv indrømmer ikke skal holdes bogstaveligt«.

[Lindhardt skriver i bogen om Morten Pontoppidan I, s. 102; Ingen har vist klarere end E. Koch formuleret skisma'et i Askov.]

I et brev til Lene 17/11–1881 uddyber han nærmere sit syn: »Jeg hører til dem, der ønsker løftet på de symbolske bøger afskaffet og afløst af et mere almindeligt holdt løfte, om at ville holde sig til den lutherske reformation i sine hovedtræk. Det bliver mig mere og mere klart, at det er uhyggeligt at love at ville lære, som de lutherske bekendelsesskrifter lærer, når man ikke kan holde det løfte bogstaveligt, og det kan jeg ikke. Jeg har lige i dag holdt en tale over et udøbt barns kiste, som ikke stemmer med den augsburgske konfession, som siger [artikel IX]: vi fordømmer anabaptisterne, som lærer, at børn kan frelses uden dåb. Hvordan man end fortolker det, så ligger deri en misbilligelse af at håbe på eller dog at udtale håbet om, at udøbte børn kan frelses. Det kan jeg ikke andet end håbe på, og jeg vil ikke tie, med hvad jeg tænker. Ligeledes har jeg mange gange talt i en anden tone end den artikel i konfessionen, som handler om den frie vilje, som siger, at hedningerne

ikke kan drive deres retfærdighed videre end til at lade være med at stjæle, at der intet godt er i deres sindelag, at de ikke kan være tålmodige, kyske o.s.v.¹ Tværtimod tror jeg, at der har været vantro mennesker, som har drevet det videre i kærlighed og menneskelige dyder end mange oprigtige kristne. Jeg kan heller ikke holde mig bogstaveligt til alterbogen. Jeg vil ikke give baptisterne ret ved at sige om dåben: Gå ud og lærer alle folk og døber dem,² og jeg vil ikke sige: Tror du på en hellig kristelig kirke og – på legemets opstandelse, – men det står i alterbogen. – Jeg ved nok, at ingen i verden vil afskedige mig for den sags skyld, og der er vel ikke mange præster, som ikke tager sig lignende friheder; men det bliver dog desuagtet mere og mere uhyggeligt at vide, at jeg ikke holder mit løfte bogstaveligt. . . Hvordan det skal laves om, ved jeg ikke, men at det bør indrettes, så man kan holde det, er vist.«

Endnu en gang tager Koch til orde mod fritænkeriet og de realistiske forfattere i Højskolebladet 2/7–1882 med en artikel: »Støv«. Man kan ikke tage en af de bøger, de »realistiske« forfattere skriver, uden at finde angreb på kristendommen. Har denne retning ikke sin styrke i noget andet end det negative, så udelukker den sig selv for at få nogen fremtid. En af de kirkestormende forfattere, man kunne have ventet mere forståelse af, er *Bjørnson*; han har dog engang regnet sig selv til den kristne menighed. Nu har han i *Nyt Tidsskrift* skrevet: »Støv«. Den er »i mange henseender et mesterværk, med prægtige naturskildringer, fine psykologiske iagttagelser, men dens tendens fra først til sidst er at reducere den kristne tro til en illusion, –

1. Koch husker forkert. I art. XVIII om den frie vilje står der: Om den fri vilje lærer de, at mennesket i en vis måde har en fri vilje til at leve udvortes ærbart og til at vælge blandt de ting, som fornuften begriber; men uden nåden, Helligåndens hjælp formår man ikke at blive til Guds behag.

2. På den tid lød dåbsbefalingen i den autoriserede bibeloversættelse: »Går derfor hen og lærer alle folk og døber dem i navnet Faderens, Sønnens og den Helligåndens og lærer dem at holde alt det, jeg befaler eder.« Det var en dårlig oversættelse. I den græske tekst bruges to forskellige ord, for det her blev oversat med et: lærer. Den nugældende oversættelse giver en korrekt oversættelse.

vide, at de religiøse grundbegreber, Guds forsynstyreelse og den personlige udødelighed, er som et fordærveligt støv, der lægger sig over menneskelivet. . . . Forfatterens dom over troen på et evigt liv hviler på en ligeså grundig misforståelse af det kristne håb. At det liv, de kristne lever her på jorden, ikke står i levende forbindelse med det, de skal leve hinsides, er en *ukristelig* sætning; thi dette liv er givet os til at være en beredelse, en indvielse til det evige liv. Vor tro er ikke, . . . at vi engang skal *blive* rige, men at den troende allerede *er* rig, ikke i håbet om det, han skal få, men ved troen på det, der er givet ham; thi han lever alt nu i Guds hus, og det evige liv er begyndt for ham midt i det timelige. Derfor siger kirkens konge: Dette er det evige liv, at de tror på dig og den, som du udsendte.

Og dette er atter ikke at forstå således, at det evige liv trænger sig ind i livet for at skyde det verdslige og timelige til side som syndigt eller som et intet, men således at det evige, det guddommelige renser det og tager det i sin tjeneste. . . så det ses under en ny synsvinkel som styret og opretholdt af Guds kraft og kærlighed og bestemt til rensning og forklaret at følge os på den nye jord.«

D. 4. april 1882 holdt Helveg 25-års jubilæum som præst i Odense. Koch fortæller herom i brev af 11/4: »Det gik rigtig smukt og glædeligt. Hospitalskirken var pyntet med guirlander, levende blomster og laurbærtræer.« Præsten oplæste en lille tale eller prædiken, hvad man vil kalde den, hvorpå først Hey, Almind, og dernæst Birkedal talte meget smukt, og hans brodersøn fra Hornborg tog ham og hans familie til alters. Derefter bragte menigheden ham et offer, som vist beløb sig til noget temmelig betydeligt, – og han var strålende glad ved hele festen. . . . Præsten fik foruden ofret forskellige foræringer, bl.a. en sølvkande, med et lille rids af Hospitalskirken på den ene side (tegnet af tegnelærer Jensen), på den anden side et rids af præstegården (tegnet af mig)«.

Det gik tilbage med pastor Helveg. I brev 23/9–82: »Pastor Helvegs døvhed tager bestandig til, tror jeg; det kan undertiden være næsten umuligt at få ham til at forstå, hvad man siger.« og 19/11–82: »Pastor Helveg ligger i disse dage til sengs med årebetændelse i det ene ben, dog tror jeg ikke, det på nogen måde er betænkeligt. Jeg skal så på søndag prædike i begge kirker; det er længe siden jeg har prædikeret i Hospitalet.« D. 28/1–1883: »Her er næppe nogen forandring ganske nær forestående. Præstens helbred er just ikke godt. Han har undertiden nogle slemme mavesmerter, men han har hidtil prædikeret hver søndag og taler ikke om at foretage noget skridt til at søge afsked.« D. 10/3–83, da Helveg havde haft en hjerneblødning et par uger før: »Her går det nogenlunde tåleligt. Præsten er kommet til sig selv. . . . Hans sygdom i hjernen er måske ikke ganske hævet endnu. Han er oppe hele dagen og går ud at spadserere, men er meget skjør [!]. Han har indtil nu haft svært ved at læse, og et forsøg på at skrive til pastor Brandt er mislykket. . . . »Frk. Helveg føler det som en lettelse ikke at skulle ængstes for søndagen og sidde i angst og bæven for, at det skal gå galt i kirken. Den uge, præsten var meget dårlig, er aldeles forsvundet af hans hukommelse.«

Helveg måtte søge afsked og fik den bevilget 28/5–1883. Den 23. august var der afskedsgudstjeneste. Han kunne ikke selv tale; det gjorde Koch, A. Leth og Birkedal. Ved gudstjenestens slutning ville Helveg lyse velsignelsen, men kunne ikke finde ordene, derfor gik han bedrøvet i stå. Koch forstod det og gik stille hen og lagde sin arm om hans skulder og lyste velsignelsen, hvortil Helveg med høj røst sagde: Amen [Rud. s. 92]. Han døde d. 5. september. Koch sagde i præstegården, hvor kisten var sat hen: »Der blev før sagt, at de, der kun havde kendt pastor Helveg i hans svagheds tid, ved kun lidt, hvad de skylder ham, som har levet sammen med ham, da han var i sin kraft. Jeg er mellem dem, der kun har kendt ham som en gammel, svag mand; men jeg kan da ikke andet end mindes,

hvad hans gamle ven Birkedal har sagt om ham, at selvom hans mund talte svagt, og hans tunge stammede, var der dog en god prædiken i hans lyse åsyn. Den prædiken har også jeg hørt, og den kunne han holde til det sidste. Og så har jeg ham desuden at takke for det, som ingen udenfor hans nærmeste kredse har ham at takke for, for det gode hjem, jeg har haft her i 5 år. Jeg kom her som en fremmed og blev modtaget som søn. Gud velsigne ham og hans for det.« (Rud. s. 92).

At Koch skulle blive Helvegs eftermand, var ønsket og ventet af de fleste, – og at Koch også har tænkt over det, er en selvfølge. I et brev til broderen 16/5–1881 skriver han: »Det kommer naturligvis undertiden i mine tanker, om jeg, når pastor Helveg går af, skulle blive hans eftermand, og det ville vist ikke være så vanskeligt at få størstedelen af sognet til at give en ansøgning ind for mig; men det meget arbejde ængster mig noget, og jeg kan ikke rigtig tænke mig, hvordan jeg skal komme ud af, muligvis i mange år, årlig at holde taler i hundredvis, – og dernæst er der også den ting, at jeg jo godt ved, at der er nogle familier i staden, for hvem jeg ikke er grundtvigsk nok. Dog alle disse fremtidsudsigter går jeg sjældent videre ind på og indskrænker mig til at sige: Den tid – den sorg!«

Om Koch er grundtvigianer, kommer han ind på i et brev til søsteren 11/4–1882: »Stikord og partinavn ynder jeg ikke, fordi de tit kun siger så lidt, og når nogen har spurgt mig, har jeg altid svaret, at dersom de ikke kunne høre af min tale og se af hele min færd, hvor jeg hørte hen, så kunne det kun lidet nytte, at jeg gav dem et navn at rende med. Forresten kan jeg ikke nægte, at jeg i mit stille sind synes mig selv at være grundtvigianer, og det måske en del mere end de, der råber højest med grundtvigianisme; det vil sige, at jeg aldrig vil føle mig hjemme i andre kredse, . . . hvilket naturligvis ikke hindrer mig i at se de gode sider ved de andre retninger. Jeg vil ikke forpligte mig til i alle ting at mene det samme som

Grundtvig, men hvad angår hovedsagen i hans »opdagelse«, da er jeg i det grundvæsentlige enig med ham, deri nemlig, at vil man kende, hvad kristendom er, skal man ikke søge til lærde fortolkninger af skriften, men til det ord, som fra gammel tid har lydt ved dåben, og som der kræves ja på for at blive optaget i Kristi menighed, – at al min tro og håb er bygget på, at Herren i dåben har nævnt os ved navn og givet os lov til at tilegne os alt, hvad den kristne tro lyder på. Derimod tør jeg ikke nægte den dåb gyldighed, som er foretaget i den treenige Guds navn, selvom trosbekendelsen ikke i sin helhed har lydt ved dåben, og skønt jeg finder det en meget smuk tanke og finder det ganske rimeligt, at trosbekendelsen er givet apostlene af Jesus selv, tør jeg ikke udtale nogen afgjort mening derom, men holder mig til det, som har praktisk betydning, at hvordan trosbekendelsen så er blevet til, har den Helligånd sørget for, at den er blevet således, at han kan vedkende sig den, så at når den lyder ved dåben kommer den virkelig til os med Guds ord og er et levende ord, fordi det giver i den stund alt det, som det lyder på.«

Koch søgte embedet, og 5/7 skrev biskop Engelstoft på ansøgningen: »Idet jeg aldeles må tiltræde stiftsprovstiets udtalelse om den indgang, som ansøgeren har fundet i en flerårig virksomhed her i byen, og om den stærke tilslutning til ham, som ville gøre hans bortgang til et stort savn og et beklageligt skår i det kirkelige liv, skal jeg tillade mig at tilføje, at han er en velbegavet og velstuderet ung mand, hvis forkyndelse uden særlig partifarve tiltaler såvel pastor Helvegs ældre tilhængere som hele menigheden, så at han også på denne side er særdeles skikket til embedet, ligesom han fortjener den bedste anbefaling til enhver gejstlig ansættelse.« (Rud. s. 98).

30. juli 1883 forelå udnævnelsen til *residerende kapellan ved Sct. Knuds kirke og præst ved Gråbrødre Hospital i Odense*.

Odense valgmenighed dannes

D. 30. juli 1883 forelå Kochs udnævnelse, og d. 5. aug. knap en uge efter, var Odense valgmenighed dannet, havde præst og lokale til gudstjenester!

Skolebestyrer Peder Møller har skrevet Odense valgmenigheds historie i de første 50 år og redegør i begyndelsen af skriftet for grunden til oprettelsen. Grunden var den, at der var nogle, der ikke ønskede E. Koch til deres præst. Det var mest folk, der ikke hørte til de mere kendte i kredsen. De fleste var indflyttere, der særlig var påvirket af grundtvigske friskoler og C. Kold. Deres begrundelse var den store forskel mellem Helveg, som de beundrede, og Koch, som var af en helt anden natur. Møller taler om »Helvegs forklarede skikkelse og hans korte tale med udbrud, f.ex.: »Ja – underligt er det, underligt, at Jesus Kristus steg ned til os arme syndere!« – og Koch, der vil være en alvorlig personlig kristen, – hans prædikener skrev han omhyggeligt, og han levede sig så stærkt ind i dem, at det faldt ham let at forkynde disse sine tanker på prædikestolen, men der manglede denne hjertets befrugtende overrisling fra livets dybe oplevelse med Gud og mennesker, som man naturligvis ikke i højere grad kan vente af en ung prædikant, men som ikke desto mindre fører fra betragtninger til vidnesbyrd. Og når han vel ikke hver søndag, men dog meget ofte den gang, førte fritænkeriets tanker frem i sine prædikener for bag efter at slå dem ned, hvilket han gjorde dygtigt som den begavede og intelligente mand, han var, så var det alligevel kun betragtninger, kun problemernes behandling. Hans prædiken blev derved mere en udredning af den enkeltes liv i troen end en fremhævelse af det centrale i menighedens fællesskab om

Herrens nådemidler. Adskillige savnede det grundtvigske livs-syns forkyndelse. Dette kunne E. Koch ikke give den gang, fordi han ikke selv ejede det, selvom han ved omgang med pastor Helveg i 5 år tilegnede sig mere og mere deraf.«

Om denne karakteristik af Kochs prædikener i disse år er rigtig, kan belyses ud fra nogle citater fra hans prædikener fra den lige foregående tid.

I prædikenen til 1. S. i advent 1882: »I dag siger vi tak for det gamle kirkeår, . . . fordi Vorherre *virkelig* er til stede i sin menighed, hvergang den samles, . . . så at når der i hans hus blev talt sanddrø om ham efter troen, da stod han her og vel-signede ordene og sagde Amen dertil, – så at når vi bad Fader-vor i Jesu navn, da hørte han, hvad vi bad, – så at han selv ved *døbefonten* tog imod de små og selv gennem et menneskes mund talte pagtens ord til dem og selv var virkelig til stede i den hellige *nadver*. . . Derfor vil vi i dag takke ham for hver god søndag, vi har haft. På den første dag i kirkeåret tør vi nok, uden at tage noget af æren fra ham, *også sige hinanden tak*, for hvad åndelig støtte vi har fundet hos hinanden; thi kristendom kan vanskeligt leve uden samfundsliv, og ingen af os vil have let ved at gå ene med vor tro.

Derfor knytter Herren jo også særlig sit løfte om at ville være nærværende til forsamlingen af de troende. Denne for-jættelse gælder alt samfundsliv mellem troende mennesker også om søgnedagen, – også om der slet ikke tales om kristelige ting, da er Herren til stede.«¹

14 dage før sin udnævnelse holdt Koch en prædiken, hvor han også taler om »fritænkeriet«. Den er værd at sammenligne

1. Møller savnede »fremhævelsen af det centrale i menighedens fælleskab.« Det fandt han nok hos Sdr. Nærås valgmenighedspræst Fr. Nygård, som også nu blev valgmenighedspræst i Odense. Han skrev, da han blev opfordret til at komme til Sdr. Nærå: »Så tænker jeg mig, at I vil nøjes med det jævne ord, og hvad der jo er hovedsagen i en fri menighed, – det er jo ikke egentlig ordets *forkyndelse* så meget som *fællesskabet*, hvor det ikke er den enkelte, der skal lære, uden ham der er begyndelsen og enden, men hvor alle de enkelte, også ordets tjener, må bære hinanden i åndens og kærlighedens samfund.« (Hal Koch: Et kirkeskifte, s. 233.)

med prædikenen til samme søndag to år før [s. 27], hvor K. er under indflydelse af lige at have læst O. Møllers bog mod »fritænkeriet«. 8.s. eft. trin. 1883 med evangeliet om de falske profeter siger han: »De falske profeter er ikke åbenlyse modstandere, . . . Men mennesker, der farer under falsk flag, – som siger, at de forkynder kristendom, men det er dog menneskevisdom. . . . Vi taler så meget om »den frie tanke« som den værste fjende, men sikkert med urette. . . . Menigheden som sådan kan den ikke skade; snarere kan den gavne den, bl.a. ved at lære den at se nogle af sine skrøbeligheder og fejl. . . . Meget hellere må vi have vantroens storme over os end et dødt vindstille, som kun kunstigt er bragt til veje og får menigheden til at gå i dvale. . . . Den største fare kommer fra den gudelighed, som vil bære navn af kristendom, men som går uden om det, som er grundpillen i al kristendom. . . . De skal kendes på deres frugter. . . . Tror vi, at *dåben* er indgangen til Kristi kirke, og at nåden og velsignelsen der er skænket os, kan vi jo ikke være i tvivl om, at den tale, som er prøvestenen på, om den er sandhed eller ej, er den, som Vorherre tiltalte os med i vor dåbspagt med forsagelsens og troens ord. Den gamle biskop Iremæus holdt fast ved, at den forkyndelse, der stred mod troens regel, som var overleveret os fra apostlene, var falsk, . . . og vi vil bære os ad på samme måde i vore dage, når folk ikke vil nøjes med den gamle trosregel, men trækker fra og lægger til efter deres eget hoved.«

I alle disse 5 år er der, – mon ikke i mere end halvdelen af prædikenerne – henvisning til dåben som livets kilde, og meget ofte til nadveren som kristenlivets næring. Her skal nævnes nogle korte citater fra de umiddelbart foregående søndages prædikener. Trinitatis søndag 1883: »Genfødselen er egentlig en opstandelse fra de døde. . . . I dåbens stund stod vor barneret op fra døde.« 2. s. eft. trin. 1883: »Når kristne mennesker taler om de gode ting, der er skænket dem, må vi først og frem-

Odense valgmenighed dannes

mest nævne to ting: Syndernes forladelse i dåben – og kraften til at gøre kæmpeskridt opad til Guds stad, som der skænkes os i den hellige nadver, og om begge disse to gælder det, at de aldrig slipper op.« 6. s. eft. trin. 1883: »Alle troende mennesker, som ved, hvad Guds nåde har skænket dem, siger, at den retfærdighed, som overgår de skriftkloges, er givet dem i deres dåb.«

Den mand, som var hovedmanden i arbejdet for valgmenighedens dannelse, var antikvitetshandler Hans Jensen. P. Møller karakteriserer ham således (s. 7): »Uden ellers at komme ind på en vurdering af mandens sjælelige og åndelige indhold, kan i al fald dette siges, at han havde et forhold til visse sider af det grundtvigske syn på folkeliv og kirkeliv; dertil var han en praktisk og dygtig mand – med en levende fantasi.« Han gik ivrigt i lag med folk fra Hospitalskredsen, men det kneb med tilslutning. »Med betydelig vedholdenhed gik han rundt.« Først da grosserer Faber gik med, kom der gang i det.

D. 2. aug. var der en annonce i Fyns Tidende, der opfordrede mennesker, der ville tilslutte sig en ny valgmenighed at møde søndag d. 5. til møde i Højskolehjemmets sal. Den 6. aug. bekendtgjordes et møde i Industriforeningens sal 9. aug. for »den menighed, der i mange år har sluttet sig til pastor Helveg i anledning af pastor Kochs udnævnelse.« D. 7. aug. annonceredes et møde d. 9. aug., hvor valgmenighedspræst Fr. Nygård, præst for den nydannede valgmenighed i Odense, taler.

D. 10. aug. meddeler Fyns Tidende:

De kirkelige forhold i Odense.

»Efter at pastor Helveg har taget sin afsked som præst ved det herværende Gråbrødre Hospital, og hans hidtilværende kapellan E. Koch er blevet udnævnt til hans eftermand, har

Odense valgmenighed dannes

der ytret sig en del bevægelse i den kirkelige kreds, der hidtil har udgjort Hospitalskirkens egentlige menighed. Fra en side har man ment, at tidspunktet nu måtte være kommet til at danne en valgmenighed i Odense, og på et møde i aftes er der taget endelig bestemmelse om at stifte en sådan, som man vil søge anerkendt som anneks til valgmenigheden i Sdr. Nørå med Fr. Nygaard som præst. Det er tanken til sin tid at opføre en kirke her, men til foreløbig brug vil man indrette en bedesal i Højskolehjemmet. Endnu er det kun en mindre del af pastor Helvegs gamle kreds, der har troet det betimeligt at slutte sig til dette skridt.

Efter indbydelse af nogle af de mere kendte ældre medlemmer af menigheden holdtes der ligeledes i går aftes et møde, hvor der fremlagdes udkast til en skriftlig henvendelse til E. Koch, hvori man byder ham velkommen som Helvegs afløser og udtaler det håb, at samfundsbandet mellem dem, der har mødtes i Hospitalskirken, fremdeles må bevares også under hans ledelse.

Dette møde var besøgt af godt hundrede mennesker, hvoraf vist de fleste var tilbøjelige til at slutte sig til henvendelsen.«

»Det så ud til, at der skulle opstå nogen misstemning, ... men at det gik fredeligt, skyldtes ikke mindst den milde, fredelige pastor Koch, der endog i de kommende år måtte se på, at flere og flere af hospitalsmenigheden sluttede sig til valgmenigheden« (Møller s. 13).

I slutningen af 1884 havde valgmenigheden 38 medlemmer fra Odense, 18 fra landet. (s. 18).

Hans Jensen købte to grunde til kirke og til friskole. Det vakte nogen betænkelighed ved menighedsmødet d. 7/12-84; man lod sagen falde, og Hans Jensen trak sig tilbage, ud af menighedsrådet og friskolen (s. 23).

For den nyudnævnte præst må det have været en alvorlig

Odense valgmenighed dannes

oplevelse. Han har i det ydre taget det roligt, da han jo godt vidste, at der var nogle familier, der ikke var tilfreds med ham. Ved præsteskiftet skal sognebåndsløsere løse sognebånd til den nye præst, og det må have bidraget til at holde en vis spænding i live: »Kommer han eller kommer han ikke?« Selvfølgelig har det givet anledning til megen snak i kredsen, så at Koch stadig er blevet mindet, men det har hjulpet ham til at komme over det, at der var mere end nok for ham at gøre, og at de fleste blev, og der kom stadig flere til i begge kirker. I foredragsforeningen, som Koch var formand for, og siden i Højskoleforeningen mødtes man fra begge sider uden vanskelighed, og da valgmenigheden fik sin egen præst, blev disse, Clausen og Ingerslev, Kochs gode venner.

Residerende kapellan ved Sct. Knuds kirke og præst ved Gråbrødre hospital

I 40 år var Koch residerende kapellan ved Sct. Knuds kirke og præst ved Gråbrødre Hospital. Det er i virkeligheden en dobbeltstilling af en ikke helt almindelig art.

Som residerende kapellan stod han midt i et stort og stærkt voksende sogn med hele den store berøringsflade til befolkningen, som et almindeligt folkekirkeligt arbejde giver, med alle de kirkelige handlinger og det daglige overrend af folk, ikke mindst af fattige. Han var altid på færde i sognet, og han var ikke bange for at hjælpe med råd og dåd, og han hjalp i kraft af sin optagethed af sociale spørgsmål til at mildne arbejdnernes syn på kirke og præster.

Men ved siden heraf var han *præst ved Gråbrødre hospital*, hvor der boede en del gamle mennesker, som han flittigt besøgte rundt på deres stuer, og som han samlede til andagt hver lørdag eftermiddag. Hver søndag holdt han gudstjeneste i kirken, hvor der samledes foruden de gamle en stor kreds af grundtvigske folk fra hele byen. Selvom nogle, der havde hørt til her i Helvegs tid, sluttede sig til valgmenigheden, kom her mange, så kirken var fuld.

Man kan sige, at han samtidig var almindelig folkekirkepræst og valgmenighedspræst.

Endnu en ret usædvanlig ting var der ved dette embede, at den residerende kapellan »intimerede«, d.v.s. holdt den indledende tale ved alle ordinationer.

Store forandringer skete der ikke i Kochs tilværelse ved overtagelsen af dette embede. Han havde i de sidste år gjort arbej-

det, som påhvilede dette embede, bortset fra at pastor Helveg havde taget de fleste gudstjenester i Hospitalskirken; og stiftsprovst Damgaard, som nu var 75 år, overlod ham mest af det »grove« arbejde, de mange vielser og begravelser af mange småfolk, hjemmeberettelser (og dem var der endnu på den tid mange af) og hjemmedåb (ofte kaldt op om natten) og meget store konfirmandhold. Rud fortæller (s. 105), at da han gik i Odense katedralskole (1885–88), så man den lidt duknakkede skikkelse med det alvorlige, noget nervøse ansigt i hastig gang ile over Gråbrødre plads på vej til Sct. Knuds kirke. Præstekjolen slog ham om benene, han havde travlt.

Han blev jo også boende samme sted; kun flyttede han nu ind i den egentlige lejlighed i Gråbrødre præstegård. Hans fader var død samme forår, og hans søster, *Magdalene*, 5 år ældre end han, der havde styret huset for faderen, flyttede om efteråret til Odense med en hel del af bohavet fra den falsterske præstegård. En dygtig fynsk snedker leverede ham også nogle møbler.

Endnu da Koch var huslærer på Lolland, skrev han 17/11–1877 i fødselsdagsbrev til Lene: »Jeg skulle da nødigt glemme d. 19/11, som har bragt sådan en gammel søster som du til verden. Derfor mange gange til lykke og tak for alt godt! . . . Jeg må tilstå, at når jeg i tankerne indrettede mig en præstegård, så er du altid husmoderen, og det er mig helt umuligt at få den indrettet uden dig. . . . Jeg må tilstå, at jeg (det er meget egoistisk talt) ikke længere nærer nogen stor frygt for, at du nogensinde skal blive andet end min gamle søster. [Hun blev 31 år!] Jeg må desværre også bekende, at det er meget egoistisk af mig, således uden videre at disponere over din fremtid uden at tage synderlig hensyn til din egen lyst, . . . ikke desto mindre vil jeg blive ved at sætte dig i midtpunktet af mine luftkasteller og forestille mig dig og mig i forening beundrende æbledyngerne på *vort* æblekammer og glædende

os ved bevidstheden om tilstedeværelsen af *vore* flæskeskinker og -sider i vort bur på præstegårdens loft.«

Det kunne således ikke passe Koch bedre, at han nu kunne få sine fortidsdrømme virkeliggjort. Lene, hans halvsøster, kom og styrede hans hus med mange traditioner fra deres barndomshjem og med en fast hånd. Hun elskede Emil højt og kunne gøre alt for ham, og han tog det som en selvfølge, – men samtidig blev det hende, der igennem årene på mange måder kom til at sætte præg på hjemmet. Hun var skrøbelig af helbred, havde flere gange alvorlige og langvarige sygdomme, men med sin kraftige vilje kom hun igang igen. Hun havde med sig en ung brodersøn, Emilio, hvis forældre var døde i Valparaiso, og som i nogle år havde været hos hende i det gamle hjem. De adopterede ham. Han skaffede dem en del problemer, dels på grund af hans skrøbelige helbred, og vist også på grund af en vanskelig natur, og dels fordi ingen af de to egnede sig til at opdrage børn. Han døde 1902 af tuberkulose.

Selvom det kirkelige arbejde optog en stor del af Kochs tid og kræfter, blev der dog også tid til at få læst en del og til at følge med i den kirkelige debat, som i disse år var meget livlig.

Holger Begtrup havde i 1886 holdt et foredrag i Ålborg, som han fik offentliggjort i Højskolebladet. Her var han inde på de moderne tanker, som optog adskillige unge grundtvigianere. Det satte i længere tid en mægtig debat i gang, – ikke bare i de kirkelige blade, men også i dagbladene. Fyens Stiftstidende havde 19/3–1887 et stærkt indlæg, under mærket M: »Kristendom og politik,« hvori der står: »Har fritænkeriet fundet ihærdige forsvarere blandt grundtvigianske præster, hvad er da naturligere end, at det også snart må vise sig indenfor højskolen. . . Nu synes det som også *gudsfor nægtelsen* skal have lov at brede sig på højskolerne.«. Som eksempel herpå nævnes *Begtrup*, »der ikke undser sig for. . . at prale af, at han på høj-

skolen ligefrem lærer ungdommen, . . . at den kan have mere nytte af fritænkeriets (gudsfor nægternes) værker end af Moselov. . . Slaget føres her ej blot mod kristendommen, men mod moralen, medens dørene slås op på vid gab for tøjlesløsheden og kødslysten.«

Dette var Koch for skrap, og i bladet d. 22/3–1887 skriver han under overskriften: *Beskyldninger*. »Jeg føler ikke ringeste kald til offentlig at blande mig i den politiske strid, som for tiden ødelægger vort folk, og det er heller ikke hensigten med følgende linier at gøre det. Derimod kan jeg ikke nægte, at der undertiden påkommer mig en lyst til at gøre anskrig, når jeg ser folk i blind nidkærhed polemisere således, at billighed og forstandighed sættes til side.« Og det har den gjort i ovennævnte artikel. »Ret skal være ret, og det ikke mindst overfor modstanderen! Og denne simple grundsætning er der syndet groveligt imod i den omtale, M. giver Begtrupps meget bestridte foredrag. . . For dem, der kendte Begtrup personligt og overhovedet har et svagt begreb om Askov højskole, klinger denne kolossale beskyldning ganske vist overordentlig latterlig, men for deres skyld, som kun kender B. fra denne uhyggelige skildring, og for deres skyld (vist ikke få) hvem Askov højskole er mere ubekendt end det land Kina, bør sligt ikke blive stående uimodsagt i Fyens mest ansete avis.

— — — At B. kan i sit foredrag have udtrykt sig uklart. . . ligesom han har udtalt meninger, som kunne fortjene en kritik, er muligt; men hvad der ikke er muligt, er, at en alvorlig mand vedblivende kan beskyldes ham for at være *en erklæret fritænder*, der . . . lærer ungdommen, at de gerne må slå lysterne løs. . . Der er vrede og bitterhed nok imellem modstanderne. Kristne mennesker skulle ikke gøre deres til at forøge bitterheden og fjendskabet ved uretfærdige og løse sigtelser.«

D. 23/3 har M. en udglattende udtalelse, hvori der dog står: »Denne sag minder i øvrigt om de ikke sjældne tilfælde, hvor man ser adskillige af dem, der har stillet sig i oppositionens

tjeneste, fremkomme med sådanne udtalelser, som de bagefter . . . søger at bortforklare. . . . Imidlertid glæder det mig, at E. Koch intet forsøg gør på at rokke ved de fremdragne sørgelige kendsgerninger?» Herpå svarer Koch 24/3: . . . »Enten skal man bevise sine beskyldninger, eller også skal man tage dem tilbage, og det er godt nok at sige, at man ikke vil gøre nogen uret, men man må vise det i gerning og ikke, når man bliver gjort opmærksom på, at man har taget fejl, gøre en svag undskyldning og så – gentage beskyldningen.«

D. 31/3 har M. et langt indlæg og afslører sig her som den kendte lærer i Haarslev M. E. Mathiesen.

D. 2/4 er Kochs sidste indlæg, der slutter: »Når man under et anonymt mærke retter grove personlige angreb mod en navngiven mand, kan man ikke vente synderlig hensyntagen fra den angrebne venners side.«

M. fortsætter med et par artikler, men herpå svarer Koch ikke.

I »Tidens Strøm« 1888, nr. 2, svarer Koch på en artikel, den meget liberale cand. theol. A. Plenge havde skrevet om dogmefri kristendom og nævnt apostlen Johannes som et eksempel herpå, – han, som tilsidst kun havde een ting at sige: Børnlille, elsker hverandre. »Dersom en af os slår streg over kirkens trosbekendelse og erklærer den for noget uvæsentligt, ryster det ikke kirkens grundvold. Men dersom en af apostlene havde gjort det, tilmed Johannes, ville det ikke været gået af uden alarm. En hel revolution i kirken måtte være blevet følgen. Hvordan skal man tænke sig, at Johannes, om han var blevet sådan en fremskridtets mand, var kommet ud af det med dem, der ærede Peter og Paulus som deres lærefædre. . Mener man, at Efesierne til hvilke Paulus havde skrevet »een tro, een dåb« ville i stilhed have hørt på, at Johannes sagde: Det er lige meget, hvad I tror, og med hvad dåb I er døbt, når I blot elsker hverandre. Johannes prædiken var ikke holdt for

folk, der skulle undervises i kristendom, men for mennesker, der stod på den kristne grundvold og kendte bekendelsen. Til dem talte Johannes kortelig om *det liv, der af den grund skulle vokse frem*. – Han har vidst, at det var *troen på en bestemt frelsergerning*, gjort af Gud ved hans enbårne søn, der skulle være *kilden til livet*.«

Foranlediget af en bog af pastor Ipsen om kristi nedfart til helvede skrev Koch en artikel i Dansk Kirketidende 1888, s. 769 f. om: *Jesu prædiken for de døde*, hvor han først nævner en række underligheder og selvmodsigelser, han har fundet. »Han bestræber sig på at få så lidt som muligt ud af Herrens nedfart til de dødes rige. Han synes, som så mange andre, at det altid er det mest kristelige at tænke sig de frelstes tal så lille som muligt. Vi får trøste os med, at Herren synes at have haft bedre håb for de genstridige fra gamle dage . . . Vi må intet håb have om, at den prædiken i de dødes rige fortsætter. De, der går uomvendte bort, er evig fortabte. De har ordet og sakramenterne, og tager de ikke derimod, er det deres egen skyld. . . . Det at skulle berolige os med, at folk har ordet og sakramenterne, klinger i mine øren som en bitter spot over den kristne menighed og især over præsterne. Skulle virkelig vi, som ved, at vi ingenlunde har forkyndt Herrens evangelium, enten i ord eller gerninger, som vi skulle, . . . stå frem og sige: Det er deres egen skyld, når de ikke finder ind i Guds rige. . . . Den kristne menighed har mange menneskers vantro på sin samvittighed. Men Gud vil ikke have, at nogen skal dø for andres synder, og han vil sørge for, at der i de dødes rige bliver prædiket godt for dem, som vi prædikede slet for, mens de levede. Med hensyn til hedningerne kan vi med to korte sætninger sige, hvad vi ved: 1) Det er ikke givet noget andet navn under himlen til frelse, 2) Gud vil, at alle mennesker skal blive salige.

Når vi lægger de to sætninger sammen, bliver facit uimodsigeligt, at de, der ikke har kunnet høre Jesu navn forkyndt,

mens de levede, må få det at høre engang mellem døden og dommen. Man frygter at befordre letsindigheden (ved at prædike omvendelse efter døden). ., men der er en anden letsindighed, som mange af os anser for langt farligere for den kristne menighed, nemlig dette, hvorved man sætter Guds gode navn og rygte på spil ved at fremstille ham som en Gud, der ikke vil, at alle skal blive salige. . . . Vil man sige, at kristendom skal forarge, så svarer vi: Ja, men det skal være det dårlige, ikke det bedste i os, – vor selvrådighed og hovmod, men ikke vor naturlige retfærdighedssans og vor tro på, at Gud er bedre end vi.«

Ipsen svarede, og hertil har Koch et svar i m. 52 (30/12), her skal kun nævnes fra slutningen: »Det, der bestandig er mig en uløselig gåde, og en meget alvorlig sag, er det, at et troende menneske, – især en troende præst, – tør sige, at de, som han har prædikeret slet for, ikke blot med sin mund, men også med sit levned, ikke vil få en bedre prædiken at høre hisset. . . . Der- som vi ved vore forsømmelser og synder volder blot et menneske evig fortabelse, så må det menneske nødvendigvis tage os med sig til helvede; thi selv at sidde i himmerig, mens et menneske for vore synders skyld sidder evigt i helvede, det går ikke!«

Mod et skift af en katolsk præst polemiserer Koch i Dansk Kirketidende 1889, nr. 19: »Romersk-katolske anklager.« »Den katolske pastor Kerff anklager Luther, der erklærer, at anger, gode forsætter og gerninger er unyttige, og tilbyder syndsforladelse til dem, som ikke har et alvorligt forsæt om at bryde med synden, – mens den katolske kirke i overensstemmelse med Jesu lære foruden troen på syndernes forladelse forlanger anger og bekendelse af synden for at opnå afløsning.« I sit svar gør Koch rede for Luthers syn ved henvisning til »Sermonen om bodens sakramente« af 1518 og traktaten om skriftemålet af 1520, . . . hvor Luther siger: »Endog vore gode gerninger er

fordømmelige og fortjener døden, hvis Gud dømte med streng-
hed. . . . Ja, dersom man skulle skrifte alle dødsynder, kan
det ske med få ord, når vi blot siger: »Se, alt, hvad jeg lever,
gør, taler, er sådant, at det er dødsens og fordømmeligt.«

Dette er et klart luthersk svar, som var usædvanligt på den
tid, – og det var heller ikke altid på den måde, Koch selv præ-
dikede.

Den 12–13 sept. 1889 holdtes vennemøde i Odense med me-
get stor tilslutning, 2300 til 2500 deltagere, og det var det fre-
deligste i en årrække, ikke mindst fordi Brücker ved den lej-
lighed holdt en stor tale, og udtalte sig så orthodoxt grundt-
vigsk, at de ældre på mødet var henrykte (Lindhardt: M.
Pontoppidan I, s. 219).

Ved den indledende gudstjeneste prædikede *Vilhelm Han-
sen*, Balle, om Jesu fristelse i ørkenen, og E. Koch holdt skrif-
tetale over et ord fra Salme 110: »Han drikker af bækken
ved vejen, derfor opløfter han sit hoved.« »Bækken, hovedkil-
den, er dåben, derfra udspringer nadveren, bønnen, den hellige
skrift, gudstjenesten på den rette kirkegrund. Ingen kan drikke
af kilden uden at bøje sig, bekende: Jeg er en syndig mand, –
men efter at have modtaget nadveren kan han opløfte sit ho-
ved og være frimodig«.

Efter mødet vender Koch i Dansk Kirketidende 5/10–1889,
tilbage til noget, der blev sagt ved vennemødet om, at så længe
folkekirkens præster er bundet ved deres præsteløfte, vil
de være afmægtige i deres kamp mod fritænkeriet, for de står
jo ikke frit. »En fri menighedspræst eller en højskolelærer har
ikke forpligtet sig ved nogen højtidelig erklæring til at lade sin
forkyndelse gå i en bestemt retning, men det var dog meget
naivt deraf at slutte, at de frit kan forkynde, hvad de vil, uden
at risikere noget. Nej, de er snarere mere bundet end vi. . . .
Det kan ske, at en fri menighed eller højskolekreds ligger langt
opmærksomme på lur efter et kætteri, religiøst eller politisk.

Morten Pontoppidan er et eksempel. [Pontoppidan havde efter alvorlig strid med valgmenigheden i Jørlunde i maj 1888 nedlagt sit embede.] Det kan tænkes, at en statskirke gennemfører lærefrihed (staten har ingen religiøs overbevisning), men utænkeligt at en frikirke kunne det; for frikirken har en overbevisning, og den kan ikke tillade sine præster at forkynde hvad som helst, hvad enten de har præsteløfte eller ej. . . . Har kirken uden lærefrihed kunnet besejre det gamle hedenskab, kan sejren over det moderne hedenskab ikke være betinget af, at kirken får lærefrihed. At man har aflagt en bekendelse og lovet at ville forkynde derefter, kan dog ikke berettige nogen til at sige: dine ord står ikke til troende; thi du er bundet ved dit løfte. . . . Mon de, der har øren, ikke nok kan høre af klangen af en prædiken, om vi mener noget med det, eller vi kun er betalte for at sige det. Derimod er der noget andet, som vi næppe har lov til at tage så roligt på; det er: I holder ikke det løfte. Det er det ømmeste punkt! Men så må vi have en forandring af præsteløftet, der udtrykker det, det kommer an på, – og det må være bispernes sag!«

En anden artikel, der også har forhandlingerne på vennemødet til baggrund, har Koch i Højskolebladet d. 29/11: »Om autoritet i trossager«: . . . »Kristendom kan ikke tænkes uden en autoritet, et mellemed mellem Gud og mennesker, som forkynder mennesket sandheden fra Gud og forlanger at blive ubetinget troet. Det ligger i begrebet: *Åbenbaret religion*. . . . Man hævder nu: Er det ikke netop evangelisk kristendom at stå frit overfor alt åndeligt og ikke erkende en anden åndelig myndighed end sit eget hjerte og hoved? . . . Hvad er en guddommelig åbenbaring, som man ikke *ubetinget* skal bøje sig for, men kun *forsåvidt*, som det behager een. . . . Autoriteten må naturligvis forkynde sig selv som autoritet; men for at blive det for mig, må han anbefale sig for min samvittighed, så jeg kan sige, som de sagde om Kristus: Han taler som den, der har myndighed. Nu må man ikke sige: Altså vil du tilsidst

selv være afgørende! – thi at give sig ind under en åndelig myndighed for alvor er ikke eet med at gå i blinde. . . . Det er en fordom, at autoritetstro og blind, dum, tankeløs given sig Gud i vold er et og det samme. . . . Den, der har bøjet sig under en autoritet, har derved bortgivet sin frihed til at vrage og vælge det, som autoriteten forkynder ham som sandhed; men da han bortgav den frihed, gjorde han det ikke blindt og dumt, men havde gode grunde derfor. . . . Tilsidst må enhver selv tage ansvaret for, hvad han tror. Selve den guddommelige autoritet kan aldrig optræde således, at den på udvortes måde tvinger ham ind under sig. . . . Vi vil selvfølgelig holde os til det eneste mellemlid, der, udrustet med guddommelig myndighed fra vor Herre selv, kan træde frem og forkynde sig som indebærer af sandheden til salighed, nemlig *den kristne menighed*, og den menighed er at finde der, hvor troen og dåben er – og troen er naturligvis den tro, som den kristne menighed døber på, og som er os alle velbekendt.«

I 1886 holdtes det første »Bethesda-møde« i København; det var »tværkirkeligt« – grundtvigianere af den mere konservative retning var med, deriblandt Emil Koch. Til mødet 16/10–1890 var Koch med som taler. Manuskriptet findes i kirkehistorisk institut, – om *den første trosartikel*, Gud som fader og vanskelighederne ved at tro det i denne onde verden. »Der er folk, der tror, at det er lettere at bekende den 1. trosartikel end den 2. og 3.; men det er en stor misforståelse. Når vi i den kristne menighed trods alle modsatte vidnesbyrd udefra kan holde fast ved den 1. trosartikel, er det, fordi vi kender hans store fadergerning, som han begyndte til vor frelse ved Jesus *finder vi Faderen*, ikke små, fattige glimt af en guddommelig Kristus og fortsætter i hans menighed ved Helligånden. *Der* kærlighed, overskygget og afbrudt af kulde og ligegyldighed, men et hjerte helt fuldt af faderlighed, – en far, som absolut ikke har større ting for end at få sine børn frelste. Jesus Kri-

stus er det store vidnesbyrd om vor Fader. Og nu siger jeg med vilje, at *Jesu Kors* bærer vidnesbyrd for os om *Faderens kærlighed*. Vil man sige, at det taler dog først om Sønnens kærlighed, så svarer jeg: Ja, men sidst og dybest om Faderens. Det er Sønnens gerning at vise os hen til Faderen. . . . Det er Helligåndens gerning at vidne for os om Sønnen, men Sønnens gerning er at føre os til Faderen. Den 1. trosartikel er ikke det nederste og laveste trin af kristendommen, – men det er det sidste og det øverste: at kunne sige »i Jesu navn« og drevet af den Helligånd: Vi tror på Gud Fader. . . . Vi begynder med at blive lukket ind ad kirkens dør i vor dåb – og kommer da under Åndens påvirkning i menigheden. Men har vi begyndt at tro det vidnesbyrd og fundet vej til Jesu kors og åbne grav, – så går Faderens navn op for os, – – – og alt, hvad der foregår i menigheden, ved nadverbordet, i bønner og bekendelsen og lovsangen, sigter alt på dette, at børnene skal komme deres Fader nær. Men det er ikke altid, at Jesu disciple ret har forstået dette. Undertiden har man mest haft Jesus, hans kærlighed og opofrelse, for øje, så Faderen kom i skyggen, . . . man mente, at Faderen er streng og vanskelig, – *lovens* Gud fra den gamle pagt, som synderen ikke kan se i øjnene. Men Jesus vil dog ikke overskygge og træde i vejen for Faderen, men han vil kundgøre hans navn. Han tillader vel syndere at falde ned for hans fødder og sige: Herre, frels mig; men derefter tager han dem ved hånden og siger: Kom, lad os gå til Faderen; thi det er fra ham, jeg har bud til dig. . . . Thi dertil er han kommet for at herliggøre Faderen.«

I Dansk Kirketidende 1896, nr. 29 polemiserer Koch mod en artikel i Indre Missionstidende »Om omvendelsesprædiken«. »En hr. J. skriver om de grundtvigske præsters forhold til »omvendelse«. . . Grundtvigianerne stikker det under stolen og kommer ganske godt ud af det med verden. Men Indre Mission driver på med det og får derfor så megen modstand, men

også så meget mere velsignelse oven fra. . . Dette er jo i virkeligheden en anklage for at stile mod en fornægtelse af kristendom; thi det står fast, at der er ingen kristendom uden omvendelse. . . Her er ikke tale om at give venner og brødre en formaning til at tage kristendom alvorligere; – en sådan skulle vi have taget imod med tak, men her er tale om en selvgod, overlegen tilrettevisning. Ved et Bethesda-møde, hvor den samme anklage var blevet rejst, sagde Skat Rørdam, at når Indre Mission mente, at de alene forkynder omvendelse, så betyder det vist ikke andet, end at de *prædiker omvendelse på en anden måde, end vi andre gør*, og nu må han godt tro, at hans er den bedste måde, men vi andre må have lov til at tro, at vor måde er bedre – i hvert fald for os. Han mener, man ikke kan holde en kraftig omvendelsesprædiken uden at nævne ordet; – det er som om ikke enhver tale om kristendom som et afgjort »Nej« til fjenden og »Ja« til vor Herre, var en omvendelsesprædiken. Der savnes i så høj grad sansen for dette, . . . at ikke alle mennesker skal tildales på samme måde. Den form, kristendom har fået hos I. M., er *ikke for alle*, og at man kun gør den største fortræd ved at kræve, at den skal være for alle. . . Man skal ikke mene, at når folk ikke synes om I.M.'s prædiken, er det altid, fordi den er for *alvorlig*. Jeg må tilstå, at jeg har hørt I. M. prædikanter, der var for lidt alvorlige. Og jeg har ikke fundet større kristelig alvor end hos nogle grundtvigske præster.

I 1904 holdtes »Bethesda-møde« i Odense d. 31/5–2/6. Blandt indbyderne var nogle få grundtvigianere, Hoff, Vartov, Jens Nørregaard, Testrup, og Emil Koch, den eneste fra Fyen. Mødet gik fredeligere end Bethesda-møderne ellers tit gjorde. Ludwigs har et kort referat af mødet i Dansk Kirketidende 12/6, hvori det hedder: Emnerne var valgt med en mere end fornem sky for det aktuelle. I så bevægede kirketider bør man vistnok ikke undlade at tage selve den foreliggende situa-

tion op til behandling, selvom det skal gå ud over »Bethesdaenigheden«.

I disse år rejses *fredsagen* på kraft herhjemme, – den havde ikke interesseret ret mange grundtvigianere; men Estrups kamp for Københavns befæstning og provisorieårene havde i vide kredse rejst modvilje mod forsvarssagen og dermed også skabt større interesse for fredssagen, og bl.a. fik *Uffe Birkedal* med stor iver ind for den med mund og pen. I Højskolebladet 1891, 23/11, har Koch, der var ivrig for vort forsvar, en lille, kraftig artikel mod Birkedals skrivelser: »Krig«. »Vi må frabede os disse stadig fornyede råd om dog at holde fred med vore naboer. Det kan næsten synes at gå ud på, . . . at det er ulven, der ikke kan være i fred for lammet, så det vel kunne forsvarres, hvis den en dag slugte lammet for at hytte sit eget truede skind.«

Der kom flere indlæg for og imod, og Koch svarede igen ganske kort. Et af disse indlæg skal lige nævnes, fra *Vald. Brücker*, for det er vist eneste gang, han har været enig med Koch: »Som jeg står nu, er jeg tilbøjelig til med E. Koch at mene, at vi danske er meget fredselskende, og at meget af den krigsgalskab, Uffe Birkedal finder, dels ikke er til, og dels er uægte stads. . . . Det er jo muligt, at det nu engang er så i denne verden, at – ikke krigen selv, – men det i folkene, der blandt andet giver sig udtryk i krig, må være der og ikke tåler kunstigt at holdes nede eller udryddes, uden at dybere interesser lider skade.«

Næste gang Koch skriver i *Dansk Kirketidende*, 13/9–1891, er *imod Brücker*, der med en artikel: »Guds forhold til hvad der gør ondt« havde sat en meget stærk diskussion i gang, der strakte sig over flere måneder. »Brücker mener, at Gud intet har at gøre med liv og død, . . . han er ude af stand til at sende noget menneske i døden og ude af stand til at holde no-

get menneske i live. Gud har ingen magt i *håndens* verden, men kan kun virke på den *åndelige* verden. . . . Når videnskaben ikke kan se Gud der (i den håndgribelige verden), så er han der heller ikke; man må forvise Gud fra det område, hvor videnskaben bevæger sig, og trøste sig med, at man beholder ham dog på de åndelige områder. . . . Man kender jo nok en noget vovet bemærkning om ikke at lade sig *hovmesterere* af skriften, men alle de, som kender dens ophavsmand, har dog hidtil troet, at han gerne ville lade sig *vejlede* af skriften. – Nu vil det vanskeligt kunne modsiges, at dette om Guds afmagt overfor den håndgribelige verden og dens kræfter modsiges på hvert andet blad i skriften. . . . Brücker kan ikke føle sig glad og tryk overfor en Gud, som har sin hånd med i, når der sker ulykker i verden, – men da Herren ville gøre sine disciple glade og trykke, sagde han: Sælges ikke to spurve for en penning og ikke en af dem falder til jorden uden eders himmelske faders vilje. . . . Der vil blive svaret; hvad hjælper det, at skriften siger det, når det dog stadig strider mod livets realiteter, som ikke kan afvises. . . . Det skal indrømmes, at det ikke altid er let, ja, ret ofte ganske umuligt at udrede dette i det enkelte tilfælde, og det kan tit synes, at Gud anbringer lykke og ulykke på meget upassende måde; – men mere forbavsende ville det dog være, om Guds og vore tanker altid faldt sammen. Jeg i det mindste har så lidt tiltro til mine evner til at regere verden, at en sådan samstemning ville hos mig vække mistanke om, at verden blev grumme slet regeret. Jeg frygter, at hvis vi forviser Gud fra den legemlige verden, vil vor tro på, at han er nærværende hos sine venner med åndelig hjælp og bistand ikke styrkes, men svækkes, måske såret til døde.«

I Højskolebladet 3/2–1893 har Koch et indlæg om det samme problem. Når der skal anføres lidt af det, er det ikke, fordi det i og for sig tilføjer noget nyt, men fordi Koch her optræder i en rolle, som vi ellers ikke møder, som polemiker, helt i Brücker's facon. »*Uffe Birkedal* forsyner Fyns Tidende og fle-

re blade med »Søndagstanke«. Jeg vil foreslå ham, at han undlader at knytte disse tanker til de gamle søndagstekster. For »tankerne« og teksterne står i et temmelig ufredeligt forhold til hinanden. . . Alle vil være enige om, at værdiløse tanker om gode tekster er man helst fri for. . . *Han* giver os et lille kursus i fysik og godtgør, at Gud ikke kan gribe ind i naturens gang, . . . ikke i legemets sundhed og sygdom, og at han (Gud), hvis Han blandede sig ind i dette, var ikke ordenens, men forvirringens Gud. – *Teksten* (om høvedsmanden i Kapernaum) taler, om hvordan Gud uden at spørge fysikeren om forlov »greb ind« og begik handlinger, der efter Birkedals mening stempler Gud som forvirringens Gud. . . Høvedsmandens tro var en sørgelig overtro, der kun kan undskyldes ved den tids mangelfulde kundskab om naturen, og det ord, Jesu gav ham med på vejen: Din tro har frelst dig, var kun humbug. Jeg kan ikke tilbageholde en bemærkning om, at jeg anser det for rimeligt, at teksten vil vise sig at være i besiddelse af større livskraft end »tankerne«.

Ganske kort efter polemiserer Koch *mod M. Pontoppidan* i Dansk Kirketidende 5/3–1893 »Om discipelforholdet til Jesus.« Men det er unægteligt en anden tone, der går igennem her. Det mærkes tydeligt, at Koch tager Pontoppidans indlæg i alvor. Den er vendt mod hans artikel i »Frit Vidnesbyrd« 18/2–1893 om »Discipelsamfundet.« »Den der skriver, er et menneske, der går og længes efter at have med kristussamfundet at gøre, . . . efter at blive hilst af det med brodernavn, . . . men han kan ikke dele dens tro med dem, . . . og når de svarer: Du tror ikke på ham, som er vor Herre, så smerter det ham, og (han tænker), hvis de var mindre theologiske og mere kristne, ville de ikke bære sig således ad, thi om et menneske kan regnes med til den kristne menighed, derom bør der ikke være andre dommere end mennesket selv. Der er noget vemodigt i denne klage. . . Men M. P. må alligevel kunne bringes til at forstå, at

det, han længes efter, er umuligt. . . Hvis han kunne tænke sig i vort sted, må der spørges: *Er vor tro sand?* Er Jesus Kristus ikke blot verdens største menneske, men er han fra først til sidst underet over alle undere, . . . da kan dette dog *umuligt være halvt eller helt betydningsløst*, så det kan siges, at der er noget, du kan tro eller ikke tro, som du vil, din kristendom berøres ikke væsentligt deraf. Det er kernepunktet i vor tro. . . M. P. tror, at dette underfulde er myte; vi tror, det er virkelighed. . . Havde Herrens disciple haft den mening, at det kun lidet kom an på menighedens tro, når der kun var et oprigtigt sind, havde apostlenes breve ikke været så fulde af advarsler mod falske lærere. . . Endnu et skal tilføjes: Det er ikke meningen, at samfundet inde under kirkehvælvingerne skal sætte sig mageligt til rette og sige: Han der udenfor er vor fjende, som vi vil bekæmpe. Når de indenfor kirkemurene hører Jesu navn nævne med ærbødighed og kærlighed af en af dem udenfor, da får de håb om engang at kunne mødes med ham – indenfor. . . Vi vil ikke høre op med at tro, at den, hvis dybe alvor stiler mod det ideale menneskeliv, der har vist sig her i Kristi person, han må også engang komme dertil, at han trænger til at have, ikke blot hans billede at danne sig efter, men ham selv at følges med, – til at have ikke blot et ord, der beskriver det evige liv, men et ord, der giver livet til dem, der tror det.«

Den følgende måned er Koch ude igen i Dansk Kirketiden-
de, 2/4, mod Pontoppidan, der i »Frit Vidnesbyrd« havde skrevet om Jesu stilling til Moseloven, om Jesus, der sagde, at han var kommet for at opfylde loven, men han kom for at sprænge den, – et udtryk for Jesu menneskelighed og udvikling. Her bruger Koch, hvad adskillige havde gjort tidligere, det »slemme« ord: rationalisme om Pontoppidans syn. Der er en skarpere tone her end i den foregående artikel. Den har som overskrift: »*Han lærte dem som en, der havde myndighed*«. »Det er uomtvisteligt, at der ikke er spor af, at hans disciple

har fået øje for disse omsving (i Jesu syn på loven), eller at han selv har gjort dem opmærksom på dem. For disciplene står han som den, hvis ord fra først til sidst var urokkelige som sandhedens ord. Hvor Herren omtaler sig selv og sin forkyndelse, er det ligeså umuligt at finde antydning af usikkerhed eller vaklen. Her står vi ved *rationalismens store svagbed*, at dens Kristus ikke er nogen historiens Kristus, men en konstrueret skikkelse, et ideal-menneske, dannet efter deres egne forestillinger. . . . Jeg er enig med M. P. i, at evangelierne viser os et *menne-ske*, – men uden plet og rynke, levende af sin faders gave, og gennemlevede alt, hvad der er virkeligt menneskeligt. Men vi forstår ikke, at til at være et ret menneske hører at kunne tage fejl og bagefter måtte tage det tilbage. . . . Der er intet bedre værn om Kristi rette menneskelighed end kirkens gamle bekendelse.«

I 1889 var *Harald Stein* blevet Fyns biskop, og han satte pris på E. Koch trods store forskelle i natur og synspunkter. Han skriver til biskop Svane 5/5–1893 (Lindhardt: »To højkirke-mænd« s. 227): »Rationalismen rykker frem stundom i ædel skikkelse, stundom i plump form. Jeg har derfor anmodet den dygtige og elskelige pastor E. Koch her i staden om ved det udvidede landemode d. 28' juni at holde et foredrag om »Kirken og rationalismen«. Han har lovet det, og han er inde i sagen, da han stadig følger Brücker og Pontoppidan i sporet«.

Foredraget er trykt i Fyns stifts landemodeakt 1893, og det er meget typisk for Kochs syn, når han ikke er polemisk som i de foregående artikler. Her føler han sig stående overfor præster, der ikke så meget trængte til at advares mod rationalismen, men mere trængte til at bedømme den retfærdigt. »Det er underligt, at den gamle rationalisme dukker frem igen, siger man. . . . Men det er det ikke, for det er det naturlige menneskehjertes religion: En god Gud, en sund moral og en udødelig sjæl. Når så denne naturlige religion begynder at finde sig nye

former for sin forkyndelse, så den kan optræde med friskhed og livlighed, vil mennesker føle, at her er i grunden udtalt, hvad de selv har tænkt. . . . Det synes at have været den ledende tanke på det nylig afholdte møde i Kolding, at det har lidet at sige, hvad folk tror, når det blot menes oprigtigt.¹ . . . Dette må vi bekæmpe som i sin grund ukristelig. Men hvorledes føre denne kamp? . . . Det er temmelig let at godtgøre, at rationalismen aldeles ikke er synderlig »fornuftig«. . . . Dog vil man polemisere mod rationalismen, da vogte man sig for at være uretfærdig mod sin modstander. . . . Al virksom polemik må være rolig, billig og retfærdig, ikke forvrænge deres meninger. . . . Man skal ikke vente sig for meget af polemik, . . . væsentlig set overvindes vildfarelse ikke ved noget andet end derved, at sandheden bliver forkyndt. Vor forkyndelse af evangeliet bør være praktisk for at kunne nå folks øre og hjerter. Det, som tiden tørster efter, er det, som kan bruges i livet. . . . For os, som har begyndt at leve på Kristi evangelium, er der ingen tvivl om, at evangeliet er det mest praktiske af alt, –, at det indeholder livsværdier af højeste værd, som er brugelige, når alt andet er ubrugeligt, . . . og det er så vor sag, ved vor forkyndelse at give mennesker indtryk deraf. . . . Tænk dig selv siddende under din prædikestol, og tal så således, som du ville ønske, at der skulle tales til dig. . . . Vil vi være med til at sætte dæmning mod rationalismen, gør vi det bedst ved i vor forkyndelse at give folk et indtryk af kristenlivets herlighed. . . . Endnu een ting: skal kirken tage kampen op mod rationalismen, må den stille sig bestemt og klart på det faste stade, . . . på kirkens gamle trosbekendelse . . . Den kristne menighed ved godt, hvad der er kristendom, når den ved kirkens dør spørger

1. Mødet i Kolding d. 24' og 25' maj havde Brücker og M. Pontoppidan til hovedtalere. Brücker talte frihedens sag: Det kommer ikke an på, om man antager trosbekendelsen som ordet af Herrens mund, men om man lever i den. – Pontoppidan talte om »religiøs opdragelse«: Troen er *troskab* (tro, hvad du vil, vær mig blot tro). At tro, fordi man skal, er uden værdi. – De fleste præster, som deltog i forhandlingen, kunne dog ikke være enige med talerne. (Lindhardt: M. Pontoppidan I s. 261 flg.)

enhver, der vil ind, om han siger ja til den apostolske trosbekendelse. Det er nylig blevet sagt om Grundtvig, den mand, der stærkest af alle her i landet har lagt vægten på trosbekendelsen som kirkens grund, at han – uden at ville det – er blevet den ny rationalismes fader. Det er dog sikkert en stor vildfarelse. . . . Jeg er vis på, at rationalismen ikke har nogen værre modstander end Grundtvig og hans kirkelige betragtning, – og jo klarere kirken vil stille sig på denne bekendelse som den faste grund, og jo mindre den vil drømme om at bygge på skriftfortolkning, desto mindre vil den være udsat for at komme i lignende afmagt, som den var ved århundredets begyndelse.«

Stein skriver efter landsmødet til Svane 4/7 (s. 235): »Pastor E. Koch holdt et sindrigt og værdigt foredrag om rationalismen og kirken. Ved diskussionen fremkom der intet af betydning. Dog fandt jeg mig beføjet til, idet jeg sluttede forhandlingen, at tage tre bestemte reservationer overfor noget af det fremførte. (De to første kommer ikke indledningen ved.) Den tredje: Jeg kan ikke samstemme med de mange præster ved landemødet, som har udtalt, at symbolum apostolicum er universalbalsam mod al rationalisme. – Mødet endte med en festlig middag i bispegården, hvor vi blev 95 til bords.« I brev af 29/12–93 (s. 244) takker Svane for den tilsendte synodal-akt og skriver: »Kochs foredrag er sundt og tiltalende, men det er ikke halv-, men helgrundtvigiansk.«

I de følgende år tager Koch så at sige, ikke del i den kirkelige debat. En af grundene er utvivlsomt de stadig stigende krav, som sognet og byen stillede til hans arbejdsindsats. Koch var kommet ind i skolekommissionen og blev hurtigt dens formand, og den stærkt voksende by rejste mange problemer for skolevæsenet, som slet ikke var lette at løse. Alle disse praktiske problemer, hvis løsning der tit stod strid om i byråd og skolekommission, var absolut ikke noget for Koch at klare.

Dette arbejde plagede ham meget, og jeg tvivler på, at han nogensinde har været rigtig glad for det. Endnu da jeg blev hans kapellan, var han formand, og når mappen med skolekommissionssager kom, var humøret aldrig højt. Jeg er bange for, at han jævnlig måtte skrive under på sager, som han ikke havde tilstrækkeligt kendskab til at underskrive med god samvittighed.

I disse år begyndte han, som følge af arbejdspresset, at blive plaget af mavekatar, som generede ham meget i mange år og øgede hans nervøse temperament.

Endelig kan nævnes, at i 1894 solgte Gråbrødre Kloster en del af sit jordtilliggende, dels til kommunen til gennemførelse af Jernbanegade fra Gråbrødre Plads til Jernbanestationen, og det krævede den gamle præstegårds nedrivelse, og dels til private det areal, der nu er begrænset af Jernbanegade, Gertrudsstræde, Gråbrødrestræde og Lindevej (nu Slotsgade). Den vestligste del af klosterets jord beholdt klosteret, og her blev den ny præstegård bygget ved Lindevej, der da endte blindt ved præstegården.

Det gav selvfølgelig Koch meget at tænke på og arbejde med, ikke blot boligens indretning, som hans gode ven, arkitekt Niels Jacobsen stod for, men havens flytning og indretning, som han selv stod for og gjorde meget arbejde med rent legemligt.

Præstegården blev bygget til dem, tre anlige mennesker (En kusine var flyttet til dem, og blev der til sin død), – og til blomster! De to store stuer mod syd, Kochs studereværelse (med soveværelse ved siden) og dagligstuen havde begge store karnapper, kun beregnet til blomster, og dem var der mange af, men det gjorde begge stuerne mørke.

I 1895 gik stiftsprovst Damgård omsider af, og der blev en del tale om, at Koch skulle være hans eftermand. Han skriver til sin broder 21/2–1895, efter at denne havde hørt rygter her-

om. »Jeg har ikke et øjeblik været i tvivl om, at det var bedst for mig ikke at søge det. Jeg ville have fortrudt det mange gange siden. – For det første er jeg personlig uhyre uoplagt til at træde stærkt frem. »Bene vixit, qui bene latuit« er for mig et visdomsord. Jeg er ikke hårdhudet nok til at indtage frem-skudte pladser, og jeg mangler i høj grad selvtilid. Jeg kan vel nok mærke, at jeg har nogle evner i visse retninger, men slet ikke i retning af det, der kræves til en sådan stilling. Jeg kan, når jeg får god tid, fremstille en sag i et nogenlunde godt sprog, og således også med tilbørlig forberedelse holde en tale om det, der interesserer mig, således at det, jeg siger, også kommer til at interessere andre. Men jeg er langsom i mine tanker og ikke det mindste snarrådig. Jeg kan ikke i en fart klare mine tanker og endnu mindre i en fart udtale dem klart. Overfor alle praktiske spørgsmål er jeg dernæst højst ubehjælpelig. Jeg kan ikke sætte mig således ind i den slags ting, at jeg magter dem. Det trykker mig således at være formand for skolekommissionen, og som stiftsprovst skulle jeg være formand for eller være medlem af en utallighed af kommissioner, direktioner, inspektioner og legatbestyrelser, have store regnskaber o.s.v., som jeg svimler bare ved at tænke på, – og dernæst dette, at skulle repræsentere en sådan stilling, holde tale ved alle mulige lejligheder om alle mulige ting, – jeg, som gyser ved tanken om at holde tale, når det ikke drejer sig om kirkelige sager. Der er ved stiftsprovstens embede en stor mængde ting, som der helst skulle en jurist til, og som må optage hans tid, således at der kun bliver ringe tid til den kirkelige virksomhed; og er der noget område, hvor jeg måske kan gøre gavn, er det det sidste. Til jurist er jeg absolut ikke skabt. – Selvfølgelig ville jeg også nødig forlade bolig og have og flytte ind i et lejlighedshus, – der er nemlig ingen sognepræstegård; og at forlade Hospitalskirken ville falde mig meget svært. – Biskoppen har ganske vist spurgt mig, om jeg ville søge embedet, og havde jeg sagt »ja«, havde han vist anbefalet mig til det. Men jeg havde en bestemt

følelse af, at han helst ville have en anden. Da jeg straks svarede nej, sagde han: »Jeg forstår det så godt! Jeg tror også, at De gør mere gavn, hvor De er, og jeg kan forsikre Dem, at det ikke er behageligt at være stiftsprovst. Jeg ville da ikke være det! . . . Jeg siger – ligesom indskriften på Stubbekøbing rådhus: Lad dem styre, som forstår det! Og der er virkelig dem, der forstår det. Jeg kan med så meget større rolighed afvise alle stiftsprovste-fristelser, som den mand, biskoppen vil have og rimeligvis får, provst Balslev i Vester Hæsing, er en fortræffelig mand, som jeg glæder mig til at få herind. – At det ikke er ethvert tilbud om anselige stillinger man bør modtage, har jeg i øvrigt i denne tid fået stadfæstet fra højere steder. Biskop Stein har været meget hårdt fristet til at tage mod Sjællands bispestol, og kongen har nødet ham hårdt, men han har standhaftigt sagt nej. – Vi er glade ved at beholde ham, og han er glad over at kunne blive, hvor han befinder sig vel og gør gavn. – Altså sagen er afgjort. Stiftsprovst bliver jeg ikke.«

Det er sjældent at møde en så nøgtern og virkelighedsnær bedømmelse af egne evner hos et menneske!

Ganske kort efter fik Koch en meget kraftig opfordring fra den ny-udnævnte Sjællands biskop, Skat Rørdam, til at søge Holmens provsti, og der blev fra forskellig side lagt et vist tryk på ham for at sige ja, men han afslog det ganske. Biskop Stein skriver 4/3–95 til biskop Svane (Lindhardt s. 331): »Paulli meddeler mig, at dr. Volf har indsendt ansøgning om Holmens provsti. Rørdam har opfordret Koch her i Odense til at søge provstiet. Men han har afslået og fastholder *forhåbentlig* afslaget. Han er upraktisk, *umulig som provst*, men ypperlig prædikant i Rørdams ånd og en varm beundrer af ham.« 8/3 skriver Stein igen: . . . »Koch har været under nyt tryk angående Holmens provsti ved delegerede fra »kredsen« i København, men han gav nyt afslag. Var der tale om 1. res. kapellan ved Holmens kirke, en prædikant stilling, var Koch ypperlig, særlig som Rørdams afløser. Men et provsti! Dertil er

Koch umulig; ellers var han blevet stiftsprovst her. Et ridderkors venter den veltjente præst. Til stiftsprovst får jeg sikkert provst Balslev, Vester Hæsing, en dygtig prædikant, ypperlig provst, elskelig person.«

Stein og Koch er ganske enige i synet på hans egnethed til provst, selvom sprogføringen er lidt forskellig!

Ridderkorset fulgte snart efter, og det mest bemærkelsesværdige er, at han fik det i så ung en alder.

Endnu et brev fra Stein skal anføres, 3/7-1897 (s, 461): »Jeg kom godt over landemodet. En stor kreds af præster var forsamlet; provst Skierbæk prædikede alvorligt og sundt; og ved det udvidede landemøde holdt provst Skou, Svindinge, et indholdsvægtigt, ypperlig formet foredrag om »Den rytmiske kirkesang«. . . Han anerkendte Laubs forsøg som musikhistorisk interessant, men som umuligt at gennemføre og som historisk uberettiget i vore dage, hvor man indenfor visse kirkelige kredse ikke kan få det plad og dagligdags nok på enkelte punkter, og ikke arkaistisk nok på andre. Hans kritik faldt grundtvigianerne for brystet, og Koch opponerede mat, men »noget irriteret«. På Kochs foranledning og med Skous billigelse (derfor også med mit samtykke) afsang nogle herrer og damer med orgelspil 5-6 laubske melodier (i kirken). Det lød meget smukt, men bestyrkede vistnok de fleste i den mening, at til kirkekoncerter og til brug for særlig musikalske kredse kan Laubs sang være meget god; men at agitere for denne sangs indførelse på land og i småbyer er doktrinært og vil medføre menighedssangens hendøen; at Skat Rørdam tør agitere for denne sag, er mig ubegribeligt.«

I slutningen af firserne og begyndelsen af halvfemserne havde Laub begyndt at udsende hæfter med »kirkemelodier«. Koch og organisten ved Hospitalskirken, frk. Ida Hey, var blevet meget optaget heraf, og som vi hørte det, indøvede de disse melodier i en privat kreds. Det var ikke mindst grundtvigianerne, der reagerede mod Laubs melodier, fordi de mange

Grundtvig-salmer, som blev indsunget i disse år fra Vartov, var med romance-melodier. Efterhånden begyndte Koch forsigtigt at indføre nogle laubske melodier i Hospitalskirken, under ret stor utilfredshed fra nogle menighedsmedlemmers side. Denne utilfredshed blev ikke mindre, da man i Hospitalskirken afskaffede brugen af »Festsalmer« (Vartov-salmebogen), som man havde brugt fra Helvegs dage, og i stedet indførte »salmebog for Kirke og hjem«, tillige med et tillæg, udarbejdet særlig for kredsen her. Der var nogle, der nu forlod Hospitalskirken og meldte sig ind i valgmenigheden, hvor man blev ved det tilvante. På den anden side betød indførelsen af den almindelige salmebog, at det mere »lukkede« præg, der havde været over kredsen i Hospitalskredsen, svækkedes, og flere, som før kun havde hørt Koch i Sct. Knud, nu også fandt vej ind i Hospitalskirken.

Sct. Knuds sogn voksede stærkt, og ganske naturligt begyndte man at tumle med tanken om at få udskilt et nyt sogn og få bygget en kirke.

E. Koch skriver 12/1-1897 til sin broder Valdemar: »Vi begynder igen at tænke på at bygge en ny kirke, og det vil vist ikke være så vanskeligt i nogle år at samle penge til en sådan, men vi skal helst have en præst til; thi ellers nytter kirken ikke meget, og det ved jeg ikke, hvordan det skal gå til; thi provsten og jeg kan ikke lønne ham af vore lommer (parentetisk bemærket: Kommunen plyndrer os med sine skattepålæg. Jeg betaler nu 9 % i formue- og lejlighedsskat). Den eneste udvej er *offer afløsning*, men den støder på store vanskeligheder på grund af vort ejendommelige skatteligningssystem med stigende skala'er; de højstbeskattede vil, hvis ofret skal udbetales af kommunen, komme til at betale meget mere i offer, end de gør nu, og det synes de ikke om«.

Men man arbejdede dog videre med sagen, og d. 23. nov. 1898 holdt en forberedende kirkekomite sit første møde med

stiftsprovst Balslev som formand. Koch var medlem, – og man begyndte at samle penge ind og forhandle om grund til den ny kirke i den vestlige del af sognet. Da man var klar over, at det ville fremme planerne, om man kunne begynde at holde gudstjeneste i det påtænkte sogn, ansøgte de 3 præster ved Sct. Knuds kirke (d. 3. var I. C. Kall) d. 30. dec. 1899 om, at missionshuset Elim, der ligger i dette distrikt, måtte indvies til kirke. Vilh. Beck, Indre Missions formand, havde givet garanti for husets øvrige brug i den tid.

D. 2. februar 1900 forelå kultusministeriets afslag på andragendet, – men man gav tilladelse til, at der blev prædiken uden messe.

Herover blev Koch meget vred og skrev en meget hvas og voldsom artikel i Kristeligt Dagblad d. 13. februar, hvori han anklagede ministeriet for, at det hindrede, at der skete noget fornuftigt til det kirkelige livs fremme. Og Koch fik svar i en endnu kraftigere skrivelse fra ministeriet d. 19. februar, underskrevet af kultusminister *Stybr*, hvori man gav »kapellan Koch« en ualmindelig kraftig irettesættelse, – »Ministeriet må forlange af enhver præst, at han først og fremmest i formen holder sig indenfor det sømmeliges grænser og ikke underlægger ministeriets handlinger motiver, som han intet ved om, eller iklæder sin fremstilling en utilladelig agitatorisk form«. »Man håber, at han i fremtiden vil vise større besindighed og større agtpågivenhed overfor de hensyn, han skylder sine foresatte. Dog har ministeriet af hensyn til de særlige omstændigheder, der har foranlediget denne irettesættelse, set sig nødsaget til at foranstalte nærværende skrivelse offentliggjort«. (Se mere herom Rud s. 128–35). Inden Koch fik »næsen« ad tjenstlig vej, kunne han derfor læse den i Berlingske Tidende. Den blev omtalt en del i bladene, og selvfølgelig mest i Odense, mand og mand imellem, hvor de fleste gav Koch deres tilslutning. I et brev til broderen Valdemar skriver Koch 13. marts: »Jeg har ikke haft stor ulempe af »næsen«, og den har ikke forvoldt mig

nogen søvnløs nat; men jeg har modtaget adskillige beviser på sympati. . . . I går modtog jeg et sympatibevis af ret imponerende omfang, nemlig en adresse (holdt i meget forsigtige vendinger for ikke at volde mig fortræd), underskrevet med over 1900 navne – med en sparekassebog på henvend 2400 kr., hvilket beløb man bad mig anvende til den ny kirkes udsmykning. Det er overvejende småfolk, der har givet bidrag i ganske små skillinger. Dette har naturligvis fornøjet mig både for velviljens og for kirkens skyld, som jeg tænker meget på. På fredag skal byrådet behandle spørgsmålet om kirkens grund, og jeg tænker, de skænker os en grund ved kirkegårdsalleen. – Der vil da blive udskrevet en konkurrence. Vi er spændte på, om vi så skal have Styhr til biskop. Der hersker mildest talt ikke et ønske herom i stiftet, og er han klog, bliver han herfra. Man er ikke enig om at frikende mig i »affæren« (skønt jeg har adskillige ærværdige provster på min side), men jeg tror, man er enige om at frabede sig Styhr.«

Styhr blev udnævnt til biskop i Fyen 2. maj 1900. Han kom ret hurtigt på et lille formelt besøg hos Koch, og Koch »gav ham en pæn og sømmelig modtagelse«, og Koch gjorde gengæld med at aflægge visit i bispegården en dag, han vidste biskoppen ikke var hjemme, og lagde sit visitkort!

I dette år blev ofret afløst og opkrævedes af kommunen. Stiftsprovsten og Koch gav tilsagn om at give afkald på den del af ofret, der lå på det nye sogn, når det blev udskilt, for derved at få midler til at lønne en præst. Byen skænkede en smuk byggegrund ved kirkegårdsalleen, og det blev udskrevet konkurrence, som vandtes af arkitekt Niels Jacobsen, Odense.

Da sindene var faldet til ro, og en ny minister havde afløst Styhr, ansøgte man igen om at få Elim midlertidigt indviet til kirke. Tilladelsen blev givet den 18. juni, og d. 24. s.m. blev huset indviet af biskop Styhr (!)

De penge, Koch fik til kirkens udsmykning, blev brugt til et

Residerende kapellan ved Sct. Knuds kirke . . .

relief af billedhugger Bærentzen, over kirkens hoveddør; det hedder endnu »Kochs næse«.

D. 31. dec. 1901 udskiltes Sct. Knuds vestre sogn fra 1. jan. 1902 at regne, og sognepræst A. J. Rud, Kauslunde, blev udnævnt til sognepræst, og cand. theol. Benjamin Balslev til klokker og ordineret medhjælper. Kirkekomiteen indstillede 30. okt. 3 navne på sogn og kirke, som byrådet kunne vælge imellem, – og det valgte »Ansgar«. Kirken indviedes d. 26. nov. 1902, 1. Søndag i Advent.

25 års præstejubilæum.

D. 25. nov. 1903 var det 25 år siden Koch blev udnævnt til kapellan hos Helveg, og det blev fejret ved et smukt menighedsmøde på Industripalæet. Festsalen var, efter Stiftstidendes referat den følgende dag, smukt dekoreret med granguirlander og dannebrogflag. Amtsvejsinspektør Petri bød velkommen og bragte jubilaren en hjertelig tak, for hvad han havde været for menigheden i de 25 år, og navnlig for hans virksomhed som præst i Hospitalskirken, og takkede ham for hans store offervillighed og for hans åbne hånd og hjerte for de små i samfundet. Efter at »Den signede dag« var sunget talte provst *Hey*, Almind, om menighedens gudstjeneste, og hvor væsentlig det var, at tilhørerne tog del i salmesangen. »Når de takkede Gud for hans ord, måtte de ikke glemme at takke præsten, der havde båret ordet frem.« Han mindedes Helveg, og sluttede med at ønske, at »Koch måtte få velsignelse til fremfor noget andet at være Ordets tjener.«

Efter en salme blev der drukket kaffe og Koch talte (Talen i Kirkehistorisk Institut): »Når man vil bekæmpe og ydmyge et menneske, kan man skænde på ham for hans fejl, – men der er også en anden måde, når man vil have et menneske til at føle sig lille, og det er ved at være *god* imod ham. Det virker bedst

og dybest; det er den, Gud, vor Fader, anvender. Det har jeg i det mindste haft adskillige lejligheder til at gøre erfaring om, og det ikke mindst i disse dage. Når jeg tænker tilbage på disse 25 år, der er gået siden jeg kom til Odense som ungt menneske, yderst uerfaren og meget grøn, så er det, der nærmest fylder mig, en stor forundring, blandet med skamfuldhed over, at man har været så god imod mig.

Det er ikke just med egentlig glæde, jeg tænker på, hvordan jeg selv har båret mig ad i de 25 år, meget langt fra. Men når jeg tænker på, hvordan *Gud* har båret sig ad mod mig, synes jeg, det har været en lang række af velsignelser. . . . Når jeg tænker på, hvordan *mennesker* har båret sig ad mod mig i den tid, kan det ikke andet end forundre mig. Når jeg tænker mig om for at erindre lejligheder, hvor man har behandlet mig ilde, kommer jeg i forlegenhed, for jeg kan intet finde. Det er dog slet ikke, fordi jeg altid har været elskværdig mod folk; jeg har undertiden været hensynsløs og kort for hovedet. Jeg har sagt ting, som ikke behagede alle, og jeg har snakket med om ting, jeg ikke forstod mig ret meget på, men jeg har ikke mærket, at det skaffede mig menneskers uvenskab. . . . Jeg priser min lykke, at jeg i sin tid faldt ned iblandt jer og er blevet her siden. . . . Jeg synes, vi hører sammen, når vi samles til gudstjeneste, fælles om det bedste, Kristus og hans ord, Guds nåde, – når vi beder, bekender og lovsynger. Jeg tror heller ikke, jeg kommer herfra, før jeg ikke kan bestille mere. Man kan måske sige, at det er godt at skifte præst og høre en ny røst. Det er jeres egen skyld! I kunne have været mindre gode imod mig. *Men* så må vi ikke falde i søvn med hinanden. . . . Vi må bestandig fremad, ikke bort fra den gamle tro, men dybere ind og højere op mod det, Gud har givet os at stræbe imod. Vi gør ikke vor Herre megen ære endnu; der er mange af os, som gerne vil *høre* om Jesus Kristus, og jeg vil gerne *tale* om ham; men der er noget, der er mere end at høre og tale, det er at *leve* med ham. Der må vi bede, at vor Herre i sin langmo-

dighed vil forbarme sig over os.« Koch mindedes de, der i de 25 år var gået bort, – nævnedes kun *Helveg*. »Vi har levet siden på det, Gud brugte ham til at begynde; vi havde aldrig fået sådan fat på kirkegrunden og heller aldrig fået sådan fat på lovsangen. »Man sang »Helgen her og helgen hisset.«

Koch fik af menigheden penge til en italiensrejse.

I efteråret 1907 blev der i Fyens Forsamlingshus i Odense holdt en række foredrag af kendte grundtvigske folk om spørgsmål, der brændte på i tiden, f.ex. om folkekirke og frikirke, om bibelkritik, om ægteskabet, om unitarismen. Disse foredrag blev trykt: »*Kirkelige Foredrag*, holdt i Odense i efteråret 1907,« E. Koch indleder med et foredrag om »*Guds Forsynsstyrelse*.« »Det er i vor tid meget vanskeligt, for ikke at sige umuligt ved tænkning og videnskab at komme til et syn på den alrådende Fader i himlen. . . Det ser ud, som det var meget nemmere i vore tipoldeforældres tid at se Guds kærlige og vise verdensstyrelse i småt og stort. Men vor tid ser anderdes på det. Vi har svært ved at se tydelige spor af Guds forsyn i det, som vi møder i verden. . . »Det onde i verden« er en vanskelighed for dem, der vil tro på en kærlig Gud. Hvorfor tåler han, at det onde regerer, som det gør! De, der føler, at dette er et livsspørgsmål, så hvis de slipper Guds mægtige og trofaste hånd, er de, som mennesker, der tumles om på verdenshavet i en båd. Hvad skal de gøre? Skal de sige: Vi vil tro på Gud *til trods* for det, vi ser! . . . Men man kan ikke med glæde tro på trods af det, man ser. . . Vi kan ikke tro i blinde. I een forstand må vi *se* for at kunne tro, . . . vi må se Gud for at tro ham; vi må finde hans gerning i verden, så vi trygt kan sige: Dette har Gud gjort for os. *Kun et eneste sted kan vi finde det: i Jesus Kristus*. Det vil sige, at troen på den alrådende fader kan ikke stå alene, men den hviler på og oprinder af Jesus Kristus. Den Gud, der har sendt Jesus Kristus til jorden, har ikke trukket sig tilbage fra verden og lader den skøtte sig

Dagligt liv

selv, men han er i færd med at føre den frem mod sit mål. . . . Når Jesus siger: Kommer hid til mig alle, som er besværede, så gælder det også dem, der er kommet i tvivl om Guds forsynsstyrelse. Han kan lade alle spekulationer om treenighed, forsoning og andre theologiske sætninger ligge, og i stedet se hen til Jesus, som han viser sig for os i evangelierne, – og først og fremmest fæste sig ved underet, at han er uden synd. . . . Efterhånden som vi lærer Guds frelsesværk at kende, vil vi også komme til at se noget anderledes på det, der foregår i verden. Vi vil forstå, 1) at en virkelig oprejsning af menneskelivet kan *ikke ske med magt*. Det onde besejres kun ved *det gode*, ved kærlighed, 2) Gud vil ikke opdrage sine børn uden gennem *frihed*. Han vil ikke kue dem til trælle. Han er som faderen i lignelsen om den tabte søn. . . . Er det da ikke en umådelig risiko, der løbes, at et menneske kommer bort fra Gud? Jo, og Jesus taler tit om den, men livet indeholder risiko. Jeg hørte engang en mand sige et ord om disse ting, som jeg ikke glemmer: *Gud må have umådelige resurcer* i baghånden; han tør handle så dristigt, at vi mennesker kan blive angst derved. Men sådan egner det sig netop for en almægtig Gud at handle«.

Dagligt liv

I 4 år boede jeg i Gråbrødre præstegård som »søn af huset«, og mit forsøg på at skildre dagliglivet er selvfølgelig præget af, hvordan det var i de år; men der har næppe været store forandringer gennem årene. Koch var et vanemenneske.

Koch var morgenmand – og »morgenstille«. De første dage, jeg boede i præstegården, stillede jeg kl. 8, når han spiste havregrød og drak te, men opdagede meget hurtigt, at det passede ham ikke. Morgenmåltidet indtoges i tavshed, helst alene, – i regelen læsende det daglige stykke i Bibelen, – derefter ind i studereværelset eller i konfirmandstuen i kælderen. Der var han to formiddage om ugen fra kl. 8–10. Han havde konfirmation 2 gange om året og læste hvert halvår med to hold, ca. 80–90 tilsammen.

Jeg fulgte hans undervisning den første vinter. Han talte til konfirmanderne, men samtalte ikke med dem; men det var mit indtryk, at de hørte godt efter. Han gennemgik Fadervor igennem mindst halvdelen af tiden; – han kunne bruge flere gange til at gennemgå en enkelt bøn, så man let kunne glemme, at det var Fadervor, der blev gennemgået. Han arbejdede stadig med sit stof for at forny det, og det virkede levende. Tilsidst gennemgik han trosbekendelsen og talte om dåb og nadver. Når der ikke var konfirmander, arbejdede Koch med at forberede prædikenen til næste søndag, og var jævnlgt ude at se til mennesker, som han havde ærinde til.

Inden træffetiden, kl. 12–1, spistes der frokost, og det var det første måltid, frk. Koch var med til; hun var gennem mange år skrøbelig og holdt sig om formiddagen i sin stue. Frokosten tog ikke lang tid; Koch spiste meget hurtigt, og det

Dagligt liv

måtte jeg også lære, hvis jeg ville være mæt, for når han var færdig, rejste vi os. Før frokosten fik jeg mine »ordrer« for dagen, om der var hjemmedåb, hjemmealtergang, syge jeg skulle besøge eller begravelser og vielse, som blev overladt til kapellanen (når det var folk, Koch ikke kendte, og som ikke udtrykkelig havde forlangt ham).

Der var tre »faste« præster ved Sct. Knuds kirke. Hver af dem havde efter tur »uge«, hver 3. uge. I »ugen« havde præsten alle de kirkelige handlinger, hvis man ikke udtrykkelig forlangte en af de andre. Efter træffetiden kom de kirkelige handlinger, og de kunne være mange. – Kl. 15 spiste vi til middag, og Koch fik sig en halv times hvil på den hårde sofa i studereværelset. Kl. 16 blev der drukket eftermiddagsthe i dagligstuen (om sommeren i godt vejr i haven), og Koch nød dagens første cerut og slappede af og ville gerne snakke, tale om det han var optaget af. Hans bekendte vidste, at på det tidspunkt var man velkommen, og der kom tit mange. Kapellanen måtte ikke sjældent i køkkenet efter mere the og flere tvebakker.

– Ikke sjældent var der derefter »fine« brylluper, selvom det var stiftsprovsten, der fik de fleste af disse. Men så var der sygebesøg og lignende. Eller også var han på havearbejde. Den optog ham meget, og han overlod ikke andre at gøre arbejdet. Ja, jeg kunne bruges til at slå græsplæne med maskine, og rive havegange. Haven var til mange tider en øjenslyst med alle de mange blomster. Der var stauder fra faderens have i Riserup præstegård, fra Borchs kollegium, blomster fra skov og mark, fra Schweiz. Han skriver til mig 29/8–1914: »Haven er fuld af blomster, som vi holder i live ved vanding. Ferskner og aprikoser er forbi, men nu er der brombær, og vindruer kommer snart.«

Hver lørdag skiftedes Koch og jeg til at holde andagt for hospitalets beboere, og en eftermiddag om ugen skiftedes vi til at holde andagt på en afdeling på sygehuset.

Om sommeren var der friluftsmøde to steder i sognet, på

»trekanten« ved Fredensgade og på hjørnet af Store og Lille Glasvej. Koch skiftedes med kaldskapellanen, Wellejus, til de ugentlige møder. Der var folk, der hjalp med at synge, – men det gik mere stiltørdigt til end ved Frelsens Hærs møder. Der kom en del til disse møder, og der blev sluttet kontakter, så de var ikke uden nytte. I 1916 holdt de op, da Wellejus var blevet forflyttet, og jeg var indkaldt til sikringsstyrken, så Koch havde altfor meget at gøre.

Om vinteren var der en mængde møder. Hver søndag aften var Koch i Højskoleforeningen, om mandagen i Højskoleforeningens sangkor. Hveranden tirsdag havde han bibelkredsmed indbudte folk fra Hospitalsmenigheden. Det var karakteristisk for Koch, at det var folk fra de forskellige sociale lag: oberstløjtnant, postbud, overlærer, væver, skolebestyrerinde, sypige m.fl. – Hveranden uge kom de unge gymnasiaster fra Katedralskolen ligeså til bibeltimer.

Han holdt nogle menighedsmøder, i regelen med sig selv som taler.

Desuden kom han en del ud at tale udenfor Odense. Der var flere steder små grundtvigske kredse på Fyn, hvor han kom trofast 1 eller 2 gange om året. Kendt var han også som taler ved store kirkelige møder.

Ved siden af alt dette fik Koch tid til at læse meget. Han skriver til mig 24/5–14: »Jeg har læst lidt Kierkegaard (opbyggelige skrifter), Rosenbergs bog om Kierkegaard, Pontus Wikner: Tanker og spørgsmål, Termansens tungsindige breve. – Et kapitel af Walter Scott som indledning til middagsøvnens kan vel ikke kaldes læsning. . . . Aviserne tager for meget tid.« Det er, hvad han har beskæftiget sig med i de sidste 14 dage.

Selskabelighed brød han sig ikke meget om, men at gå ud til gode venner en aften satte han meget pris på.

Inden han gik i seng, løb han en lille tur, da det ellers kneb med at sove. Når jeg var hjemme, var jeg altid med, og vi fik

talt om mange ting på disse aftenture. Det var om alt det, han var optaget af, om den kommende søndagsprædiken, om de brændende politiske spørgsmål, om krigen. Jeg husker, at han en aften i 1916 ganske »en passant« fortalte, at han havde haft brev fra kultusministeren, der tilbød ham Aarhus bispestol. »Har du svaret«, spurgte jeg. »Nej, men jeg svarer nej i morgen.« »Ja, du er også alt for god til at blive biskop,« svarede jeg med overbevisning. Året før havde han fået opfordring til at blive biskop i Ålborg.

En præst havde ikke på den tid en ugentlig fridag; men nogle gange i årets løb, mest om sommeren, tog Koch sig en fridag, navnlig for at tage en lang cykletur. Han var på sine ældre dage blevet en ivrig cyklist. Navnlig da han havde fået kapellan, blev han ivrig for at komme på disse ture.

I efteråret 1909 blev *Axel Quistgaard* kapellan hos Koch. Det var ved møder i den kristne studenterbevægelse, de var blevet bekendt med hinanden og gode venner. Koch var, efter at offer afløsningen var blevet gennemført, blevet vellønnet; for han måtte selv lønne kapellanen, dog med et frivilligt tilskud fra hospitalskredsen. Han trængte til nogen aflastning i det daglige, stadigt voksende arbejde, og der var i høj grad brug for en ung mand til at hjælpe med i Højskoleforeningen, der netop dette efterår havde fået egen bygning og var i stærk udvikling.

Quistgaard og hans kone var begge meget livlige mennesker, og de virkede foryngende på Koch, der jo ellers mest færdedes mellem ældre mennesker.

Det var så vellykket, at da Quistgaard i begyndelsen af 1913 fik embede i København, var Koch klar over, at han måtte have en ny kapellan, og da Koch i december 1912 talte til julemøde i Studenterhjemmet, kom han til min store overraskelse hen og spurgte mig, om jeg, når jeg i næste måned fik min eksamen, ville være hans kapellan. Jeg svarede, at hvis

han virkelig troede, han kunne bruge mig, sagde jeg med glæde tak! Det blev først i juni 1913, jeg kunne tiltræde stillingen. De første 4 år boede jeg i præstegården og blev meget gode venner med Koch og hans søster, og det blev den bedst tænkelige hjælp til at komme godt i gang som præst for en ung mand. De sidste 3½ år var jeg gift, og min kone blev også meget gode venner med Koch og hans søster.

Disse cykleture med kapellanen blev en hel »institution«, og jeg har mange glade minder fra sådanne ture, for da var Koch i strålende humør og »åben«. Det hørte med til disse ture som noget meget vigtigt at holde en ordentlig hvil på naturskønne steder eller bare i en vejgrøft. Vi havde mad med, grahamsbrød, ost og frugt. The blev lavet på spritapparat, og Koch nød en cerut. Her skal nævnes en tur, som han gjorde helt alene. (Jeg var indkaldt til sikringsstyrken.) Han skriver 29/8-14: »I tirsdags holdt jeg helt ferie. Længe har jeg skullet ned til Råstrup [et vegetarisk pensionat i nærheden af Svendborg, hvor et par af Kochs venner var.] Jeg stod op kl. 4¾ – efter i nattens løb (kl. 1) at være blevet hentet til en hjemmedåb i H. C. Andersensgade, så der blev ikke meget søvn den nat. Jeg drog så ad landevejen forbi Fraugde og Ørbæk gennem Gislev til Raastrup – henimod 5 mil. Da jeg ikke brød mig om at komme før kl. 12, holdt jeg stor skovtur undervejs, – lagde mig på en fredelig plads ved en skovvej, hvor der var så stille og ikke så varmt og slet ingen fluer, læste det meste af Johs. Jørgensens »Rejsebogen«, spiste herlig frokost, bestående af grahamsbrød, smør, kiks og pærer, med en cigar ovenpå, – lå derefter en tid lang og nød en behagelig siesta og nåede Råstrup nogle minutter før 12. . . . Jeg var et par timer på gården, spiste til middag med hele besætningen, 6-7 unge karle, alle i skjortærmer og bare fødder. Middagsmaden var stuede roer og kartofler + gule blommer. . . . Hen på eftermiddagen trillede jeg hjem. Jeg var ikke træt, da jeg kom hjem, men rædsom støvet.« – Og en anden tur en måned senere, d. 24/9: »I tirs-

Dagligt liv

dags holdt jeg stor ferie, hvilket bekom mig vel. Kl. 7 om morgenen tog jeg afsted ad Faaborg til i vidunderligt vejr og var hele dagen alene på dejlige steder, – skrev prædiken på en solbeskinnet skrænt med udsigt over al Sydfyns dejlighed, holdt frokost på en af lyngbakkerne ved Trente Mølle, drak the i Korinth krohave med en bog og en cigar og kom hjem kl. 6 efter 9 mils tur.«

Lad mig slutte med at citere noget af et brev til min forlovede, der endnu ikke havde mødt Koch, men var meget interesseret i at høre om ham, – skrevet d. 15/9–1916: »Han er et storartet menneske med den eneste skavank, at han ikke har giftet sig, og det har også sat sit præg på ham; han har pebersvende manerer i høj grad, tager det som en selvfølge, at alt drejer sig om ham, uden at det dog er ham rigtig klart. Han er i besiddelse af en vældig arbejdsevne endnu og burde i den henseende være mit forbillede. Han står tidligt op og arbejder praktisk talt hele dagen igennem; – alt går »efter en snor«, den ene dag så vidt muligt som den anden; det har den fordel, at man så ligesom får mere arbejdsro. Han er trods al smiger et beskedent menneske, uden store tanker om sig selv, – er stilfærdig i al sin færd, både som præst og som menneske. Frisk og fornøjelig kan han være, særlig når han er ude blandt venner. Ungdommelig i sind er han også; det at han har været til kristelige studentermøder (det er jo derfra, jeg kender ham) har været en renaissance for ham. Som præst og kristen er han gennemredelig (det er et ord, han selv holder så meget af), – arbejder derfor også meget med alt, hvad han skal sige, for at der ikke skal komme noget usandt ind, – eller anlægge bestemte manerer (en ødelæggende fare for så mange af os, så vi bliver talemaskiner, der ikke kender forskel på, hvad der er vort eget, og hvad der er lånt gods). Han er lige ved at gå til den anden yderlighed, idet han straks er tilbøjelig til at kassere enhver, der har manerer. Han er ganske fri for personsanseelse, d.v.s. helt fri kan han

Dagligt liv

måske ikke siges at være; folk, der »til daglig spiser pålæg på deres smørrebrød »klager over, at han næsten kun kommer til dem, der »ikke får det«. Men det er da så den bedste form for personsanseelse!

Du skal se ham mellem de unge ved en fælleslæsning i Højskoleforeningen eller noget lignende, så vil du se, hvor ung han endnu er trods »sin skaldepande,« – eller når han i knæbukser, sportsskjorte og hue, med rygsæk skal ud på cykletur med kapellanen, så vil du nok mene, men forhåbentlig alligevel ikke sige; som en mand sagde til mig forleden dag: »Han bliver, Gud hjælpe mig, yngre for hvert år, der går.«

– Han er ikke bange for at fælde domme over folk; men han kan godt 8 dage efter fuldstændig have glemt, at han tidligere så anderledes på samme sag, når hans sind er faldet til ro. Han har »forargelsens nådegave.« . . . Alt, hvad han ikke har lyst til, har han »ikke tid til.«

Kochs rejser

Koch benyttede gerne sine ferier til rejser, især sydpå, især Italien. Allerede i 1882, mens han var kapellan hos Helveg, var han sammen med en af Helvegs sønner og skolebestyrer N. Gregersen i Schweiz og Nord-Italien.

Men i 1886 fik han sin første »rigtige« italiens-rejse i 4 uger og i det bedste rejseselskab, med sin broder Valdemar, der var arkitekt og havde fået et stort rejsestipendium til et længere studieophold i Italien, så det var den bedste introduktion til Italiens herligheder, han kunne få. De mødtes i Florens, og Koch tabte ganske sit hjerte til denne skønne by, – var siden en tid i Rom, i Neapel og på Capri og igen i Rom.

I 1890'erne var han en sommer i Tyrol, men først 1900 i »jubelåret« blev det Italien igen, og Koch forberedte sig til denne rejse, både med at læse megen italiensk kunsthistorie og også noget italiensk; for på denne rejse skulle han nærmest være rejseleder.

Koch skriver 7/4–1900 til valgmenighedspræst Karl Poulsen, Ryslinge, der allerede var dernede: »Jeg glæder mig naturligvis så meget til denne rejse, så meget mere som jeg håber at få ledsagelse af Deres hustru og datter. . . . Det bliver morsomt at færdes sammen dernede. . . . Man behøver vist ingen vinterfrakke. En havelock kan vel gøre det. En sort frakke må man vel medføre, – man kunne jo blive bedt til the hos en af kardinalerne! Men ellers mener jeg, at den mindst mulige bagage er det bedste.« D. 11/4 skriver han igen, at et ægtepar fra Odense, som pastor Poulsen kendte, også kommer med, og at de rejser fra Odense lige efter konfirmationen. »D. 27. maj skal jeg prædike her, d.v.s. vi kan være borte en hel måned. Det fore-

kommer mig helt æventyrligt, at jeg virkelig igen skal til Italien, som jeg så længe har drømt om«. Koch var åbenbart kasse-mester for familien Poulsen, for 23/6 skriver han: »Jeg må be-kende, at jeg ikke vil være i stand til at aflægge Dem regnskab, som er aldeles nøjagtigt. Men De, som måske heller ikke er no-get stort geni, når det gælder regnskaber, vil dog måske absol-vere mig.« Koch opgør sit udlæg for familien Poulsen til kr. 938,10! – På denne rejse var de 14 dage i Rom og tog del i fest-lighederne i anledning af jubilåret, – og var i Assisi og Florents.

Næste rejse var i *april-maj 1904* i 7 uger for de penge, Koch som nævnt havde fået til 25 års jubilæet. Koch inviterede den nye sognepræst ved Ansgar kirke *A. J. Rud* med. Pastor *I. C. Kall*, der havde været kapellan ved Sct. Knuds kirke, nu i Ålborg, var også med, og det var et meget fornøjeligt rejsesel-skab, som passede Koch storartet. Rud fortæller i sin bog s. 168–174 om deres oplevelser. De var på de steder, Koch havde været før, – men også i Orvieto og Siena. De var til the hos den pavelige kammerherre Wedel-Jarlsberg; men da havde Koch glemt at få den sorte frakke med, som han nævner i an-ledning af den foregående rejse; for han skriver: »Vi har intet selskabstøj at iføre os. En ren flip bliver hele stadsen!« – men de morede sig godt. Med anbefalingsbrev fra forfatteren Jo-hannes Jørgensen besøgte de Frants af Assisi's kloster på Alver-nerbjerget og blev inviteret til at være der 2–3 dage og tog del i munkenes liv med alle gudstjenesterne.

I 1912 var Koch igen i Italien og har denne gang inviteret sin kapellan Axel Qvistgaard med, – og da jeg i 1913 blev Kochs kapellan, blev det slået fast, at der var »tradition« for, at kapellanen blev inviteret til Italien!

I 1913 var jeg for første gang på rejse med Koch, som tredie mand var arkitekt Johs. Prip Møller med, og turen foregik pr. cykle. Efter at Koch havde fejret sin fødselsdag i Odense, (og det var først anden gang i de 35 år, han havde været præst), tog vi med tog til Lybæk, var der et par dage og stude-

rede byen ret grundigt. På en rejse gør man tit noget, man ellers ikke plejer at gøre. Her var Koch for første gang i biograf! Ved udgangen traf han et par Odense-bekendte, og det var morsomt at se deres forbavselse over at træffe Koch her. Derfra cyklede vi i skønt vejr over Lüneburger hede til Lüneburg, Braunschweig, Hildesheim og Goslar. Vi glædede os over de mange smukke gamle bindingsværkshuse i disse byer. I Hildesheim var vi til gudstjeneste og hørte en prædiken, der mest handlede om at kæmpe for sit land, og præsten lovede den, der faldt i en sådan kamp, den evige salighed. – Det var ganske uvante toner for os. – I samme kirke var der et pragtfuldt korvindue med gamle glasmalerier. Det var nylig blevet istandsat. Nederst så man den »ædle giver«, der knælende afleverede sin gave, – og vi så, at giveren, der havde bekostet restaureringen, havde ladet sit ansigt indsætte i stedet for det oprindelige, – og det var kejser Wilhelms!

Vi tog ikke særlig lange dagsmarcher. Noget af det vigtigste var at holde en lang hvil midt på dagen i en vejgrøft. Medens jeg lavede mad på spritapparat, arbejdede de to med deres skitsebøger. Efter måltidet tog Koch en cerut til en kop the og tog sig en hvil, inden turen gik videre. I Harzen var vejret blevet dårligt, så Koch opgav at cykle videre, og vi tog med tog til Warnemünde. Fra Gedser tog Prip Møller til København, og vi cyklede til Kochs fødesogn, Str. Kirkeby, og derfra til Riserup, hvortil Koch var kommet 9 år gammel, og det var en oplevelse for mig at mærke, hvor glad han var for at være på de gamle steder, og for at fortælle barndomsminder. Vi var i Stubbekøbing, hvor Koch havde en broder, der var dyrlæge, – og i Nykøbing, hvorfra Koch var student. Derfra tog vi til Møen og besøgte mit barndomshjem, som far og mor et par måneder senere forlod og flyttede til København.

På denne tur bestemte vi tre næste år at skulle få en lignende tur igen, og Koch bestemte, at det skulle være til Holland og Belgien, »fordi der ikke var store bakker.«

Kochs rejser

Pastor Kall og pastor Quistgaard meldte sig til, og 12. juli 1914 startede vi med tog til Amsterdam. Desværre blev vore cykler »borte« på turen, så vi måtte vente 4 dage på dem i Amsterdam, – og Kochs humør var langt nede. Amsterdam skuffede i flere henseender; den var meget støjende og meget snavset, men der var dejlige malerisamlinger, som vi besøgte flittigt.

Så snart vi havde fået cyklerne, tog vi afsted, og Koch nød at cykle på disse flade veje, ofte på diger med udsigt over store marker med blomster, ikke mindst gladiolus i pragtfulde farver. Vi var i Haarlem, der overraskede os med mange smukke bygninger. Der var vi til reformert gudstjeneste i en stor gammel gotisk kirke, hvor koret var skilt fra, kirkestolene var samlet omkring prædikestolen, og her var præsten under hele gudstjenesten. Vi fik tre prædikener, den første over et stykke af G. T., den anden over et stykke af N. T., og det eneste, jeg forstod af den 3., var at han talte om sporvejs-strejken! Det var en meget »kold« gudstjeneste! Vi var i Haag, Scheweningen og Rotterdam. Og så ad en meget stærkt befærde vej, fuld af huller, over grænsen til Belgien, til Antwerpen. Det var forbavsende straks at mærke den store forskel mellem de to folk, i udseende og i væremåde. Koch var træt og meget nervøs af denne tur og den vældige trafik, så han tog videre med tog næste dag sammen med til Kall til Gent. Prip Møller og jeg ville se Rubens berømte billeder i domkirken, så vi kom først om aftenen til Gent, der er en meget smuk by, og til Brügge, der er endnu smukkere.

I Gent var vi til katolsk messe med store processioner af biskop og præster i pragtfulde dragter, røgelse og dejlig korsang, – rigtig en modsætning til den reformerte gudstjeneste. Vi var inde i mange kirker, og Koch forstyrrede manges andagt – ved sin for belgierne meget mærkelige påklædning, knæbukser og sportsstrømper. Samtidig med at den bedende fortsatte sin bøn, undersøgte Koch grundigt fra øverst til nederst med deres øjne. I Brüssel fik Kall telegram om, at hans mor

var død, – og han og Quistgaard tog straks med tog hjem. Vi andre tre cyklede i bygevejrtil Waterloo, – og i en af de kroer, hvor vi søgte ly, begyndte opvarningspigen at tale om »la guèrre«. Vi troede, hun talte om Napoleon, men hun blev ved og efterhånden forstod vi, at hun talte om den truende krig mellem Østrig og Serbien. Vi tog det ikke så højtideligt; vi havde ikke set en avis, siden vi forlod Danmark. Om aftenen i Liege gik jeg på gaden for at se avis-vinduer, og mærkede tydeligt på folk, at de var bange, så næste formiddag, da vi havde set de sidste opslag i aviserne, bestemte vi os til at afbryde turen og tage direkte hjem med tog. Vi kom gennem Tyskland med det sidste ordinære tog og mødte sydgående tog med soldater og kanoner. D. 1. aug. mobiliserede Tyskland, og det var den dag, vi kom til Danmark.

På denne tur havde Koch talt om, at vi næste år skulle til Italien; men det var jo ganske udelukket. I 1915 og 1917 var jeg indkaldt til sikringsstyrken om sommeren, så da tog Quistgaard nogle småture med Koch. I 1916 var han og jeg i 14 dage på cykletur i Jylland og studerede romanske landsbykirker, – en tur, som vi nød meget. Vejret var godt, og vi tog den med ro. I 1918 var vi på cykletur på Sjælland og studerede de historiske steder.

Efterhånden begyndte forholdene ude i den store verden at falde til ro, og Koch begyndte igen at tale om Italiensrejse, – og han og min kone læste italiensk sammen.

I september 1921 blev det til alvor. Jeg var nogle måneder før forflyttet til Asperup, men Koch inviterede mig alligevel som sin gæst. Min kone var med og Kochs søster, fru Petrea Hertel, – arkitekterne Niels og Aksel Jacobsen (far og søn), Odense og pastor Søren Jørgensen, Nr. Bjert, så vi var et større rejseselskab. Vi standsede 2 dage i Schweiz, derfra til Milano, Piza, Florents, hvor vi var nogle dage, Assisi, San Geminiano, Siena, Orvieto, Rom, hvor vi var en uge. Det var en meget stor oplevelse for mig første gang at være i Italien og have 2,

Kochs rejser

der var godt kendt med Italien ved min side, E. Koch og min kone. Det var et meget fornøjeligt rejseselskab, og det knyttede mig jo ikke mindre i taknemmelighed til Koch.

Endnu engang planede Koch om en italiensstur med sin 3. kapellan, Ejnar Balling; men han blev syg, og rejsen måtte opgives.

De sociale problemer

Odense er på Kochs tid i en rivende udvikling. Mange fra landet, særlig arbejdere søger hertil, og den ene fabrik efter den anden rejser sig. Nogle tal fra Holbech: »Odense bys historie« skal vise det:

I 1880 havde Odense 20.804 indbyggere (landets næststørste by), i 1901 var tallet 40.138; derefter gror den noget langsommere. I 1878 var 4082 mænd og 530 kvinder beskæftiget i håndværk og industri, i 1921 var 7957 mænd og 2118 kvinder beskæftiget her. I 1914 var der bl.a. 12 maskinfabriker, 5 klæde- og trikotagefabriker, 15 tobaksfabriker, 5 ølbryggerier, 61 murerforeninger.

Boligforholdene for småfolk var tit elendige. Arbejderne var dårligt lønnede, jævnligt arbejdsløshed uden understøttelse. Endnu i 1880'erne havde fagforeningen ikke stor magt, og arbejdsgiverne var ofte hensynsløse mod deres arbejdere. I mange hjem var sulten en jævnlig plage.

Der var adskillige borgere i byen, der havde øje for disse misforhold; der blev dannet flere velgørenhedsforeninger, der udrettede en del. Odense understøttelsesforening brugte vinteren 1886/87 20.000 kr. til hjælp, og det var i tiden mange penge. En anden velgørenhedsforening var »*Helligtrekongerforeningen*«, der var startet af Helveg, og fra 1883 og resten af sin præstetid var Koch formand. Den støttedes først og fremmest af hospitalskredsen; det var mindre beløb den rådede over, men Koch selv og forskellige velstående medlemmer af kredsen gav meget betydelige beløb i årenes løb.

Men ikke mindst Koch følte, at velgørenhed kun var lap-

peri; det var selve samfundsordningen, der skulle ændres for at skaffe retfærdigere kår for de dårligt stillede.

De fleste præster var konservative og stod stærkt på det bestående uden forståelse for arbejderens krav, hvilket havde til følge, at socialdemokraterne og deres presse angreb kirken på det voldsomste.

I Odense var der dog to præster, *Johannes Møller* ved Freue kirke, og *E. Koch*, der var levende optaget af disse problemer og satte ind på forskellig måde for at forbedre forholdene.

Til indledning skal nævnes to eksempler på Kochs indgriben i de sædelige forhold i Odense, – med forskellig virkning.

En af følgerne af de dårlige forhold, mange kvinder levede under, var en stærkt voksende løsagtighed. Københavns Indre Mission havde i 1880'erne rettet angreb på de mange bordeller og gjorde et stort arbejde for at »redde« unge kvinder. I Odense var det heller ikke godt. I Odense-vejviseren kunne man på denne tid finde adresser på bordeller. Forfatteren Olaf Wentrup har i sin bog: »Gamle Odense« fortalt noget om de sædelige forhold her på denne tid, og han har fortalt mig, at det var Koch, der i en meget kraftig artikel i Stiftstidende offentligt angreb disse forhold og bystyret, fordi de så igennem fingrene med sådant. (Desværre har han ikke kunnet opgive mig, hvornår den stod, så jeg har ikke kunnet citere den.) Men den havde den virkning, at politiet tog kraftigere fat og lukkede disse bordeller. Wentrup fortæller s. 89: »Den lille lukkede Nygade, der dengang populært kaldtes Fygade [gaden eksisterer ikke mere], havde et mindre heldigt ry på sig på grund af visse forhold. Af en sang, der blev sunget i forlystelsesstedet »Det blå øje«; Kongensgade, skal første vers citeres.

Af præster blev nu lukket til
den gade i vor by,
hvor hidintil hver ungersvend
om aftenen fandt et ly.«

Det andet eksempel nævner Rud i sin bog s. 120–21; men heller ikke her er opgivet tidspunktet. En kendt varietesangerinde, Dagmar Hansen, optrådte på Odense folketheater og vakte stort tilløb, ikke så meget for sin sang som ved sin udfordrende afklædning. Koch »skammede i Stiftstidende borgerskabet ud for dette tilløbs skyld uden at lægge »løv mellem slagene«, og de ramte«. Den havde bl.a. den virkning, at »Dagmar Hansen takkede ham ironisk i bladene for virkningsfuld reklame.« Mange trak på smilebåndet ad denne nidkærhed, – men for Koch var det alvor; også af kristelige grunde måtte sådant bekæmpes«.

Det kan høres i hans prædikener allerede fra hans kapellan-tid hos Helveg, men her med langt videre sigte. Det er ikke moral, men kristendom, han forkynder i prædiken til 3. s. i advent 1882 om *evangeliet skal forkyndes for fattige*: »Derpå kendes altid den rette hjælper, at han har hjælp også til de fattige, timelig set, dem på livets skyggeside. . . . I hovedstadens trange, skidne gader og baggårde, hvor de fattige bor, og i de mørke, larmende fabrikker, hvor et ensformigt, trættende arbejde slider på åndens kræfter, der er ikke meget at finde af det, som gør livet rigt, og når vantroen er trængt ind der, har den slet ikke kunnet andet end at skabe større misfornøjelse og bitterhed. . . . Jesu Kristi evangelium er et evangelium for fattige både af de timelige og åndelige fattige. Det har noget godt at bringe dem på skyggesiden, . . . og det kan skabe glæde også i de trangeste baggårde og i de mørkeste kældre; thi troen på at være Guds barn kan lette mange af den slags byrder. Jeg kender det ikke af egen erfaring, men jeg kender adskillige fra de fattigste kår, som har erfaret det. Det er undertiden sagt, at når vi vil trøste de fattige med Kristi kærlighed, fører det til, at vi narrer dem for dette livs gode ting, . . . men det er åbenbart en uretfærdig anklage; thi vistnok skal vi ikke rose os og vore menigheder af, at vi gør så meget for dem, der lider nød, men snarere benytte lejligheden til at skamme os selv, fordi vi ikke

gør mere; men vist er det dog, at troen på Kristi kærlighedsrigdom gør intet menneske uvilligt til at dele sin timelige rigdom med de fattige. . . . Kristi evangelium er for de fattige af begge slags, – og kun for fattige«.

Man mærker, at i det stærkt voksende sogn er det særligt Koch, som småfolk holder sig til, – og at han er flittig til at komme hos mange af dem.

I Højskolebladet 1887 sp. 71 flg. har Koch et indlæg af en meget ejendommelig karakter, skrevet i anledning af, at nordmanden V. Ullmann har skrevet, at det ikke er så mærkeligt, at socialdemokraterne finder, at kristendom er deres værste fjende, – under overskriften: »*Et par ord om socialisme og kristendom*«. »Det er en fantasi, som ingen steder hører hjemme, at det, at socialdemokraterne er kommet til at betragte kristendom som deres værste fjende, skulle ligge i fanatisk optræden fra kirkens side mod socialismens *økonomiske* teorier. . . . Kristendom er virkelig den værste fjende, – ikke af dens social-økonomiske teorier; thi kristendom som sådan docerer ikke statsøkonomi, – men af den *umenneskelighed*, der alle dage er fulgt med socialdemokratiet. . . . Det har alle dage angrebet det, der for os andre er grundvolden for alt samfundsliv, ægteskab, hjemmet, fædrelandet, og det må kirkens ordførere have lov at sige. Selvom kirkens ordførere aldrig har gjort mine til at ville gå ind på den *socialistiske ide i dens helhed*, så har der dog hævet sig ikke ubetydelige røster i kirken for at indrømme de socialistiske teorier en del. Ved det sidste Bethesdamøde blev der under levende tilslutning talt stærke ord om det umenneskelige i princippet om den frie konkurrence, og at samfundet skylder i ganske anden grad end nu at beskytte de små og svage mod overlast fra kapital og kapitalister«. Han nævner pastor Krag ved Jakobskirken, som i en række artikler i Socialdemokraten har gjort et ærligt forsøg på at klargøre kristendommens stilling, men er blevet rigtig dårligt behandlet, »den samme mand, som ved Bethesda-mødet gjorde det dybe-

ste indtryk på alle, der var til stede, da han sagde: Det er en skændsel for den kristne menighed, at dens kærlighed er så lille, at den tåler så uhyre en fattigdom om sig!« . . . »Lad os kun få røster at høre, der kan svinge svøben over al kirkens for-sømmelighed og alle dens synder, og helst fra folk, som ikke fritager sig selv for at være mellem de revsede.«

Disse skarpe indledningsord i denne artikel, som er enestående hos Koch, skyldes irritation over Ullmanns angreb og måske også angreb på kirken i den lokale socialdemokrat. Slutningen af artiklen er derimod helt på linie med de tanker, han stadig arbejder med.

I prædiken til 1. s. eft. Trinitativ 1888 hedder det: »Ganske vist var Jesus kommet for at være dommer, men ikke for at dømme to stridende mennesker imellem, men han var kommet for at dømme synden og døden. . . . Vi skal ikke slå op i den hellige skrift for at se, hvem der har ret i videnskabelige og politiske spørgsmål, eller *hvordan arbejdsforholdene skal løses*. Hvis så nogen vil slutte at så bryder vor frelser sig ikke om disse ting, gør man den slutning på egen hånd. Han var ikke ligegyldig for fattiges nød og ville gerne mildne deres kår, og nu da han sidder ved faderens højre hånd, er han ikke blevet anderledes. . . . Det er spørgsmål, der ikke kan løses uden i samfund med ham; men han gør det *aldrig ligefrem*, gør det ikke ved at lære os statsret eller landvæsen, men *ved at forkynde sit evangelium*, ved at *male os et billede af et ret menneskeliv* og give os kraften til at leve det, . . . og ved *at tale til os om synden* i vore hjerter, og at det er derfra alle besværligheder og strid kommer. Hvad verden mangler er *kærlighed*. Det vil den ikke erkende, for den er stolt af sin humanitet og sine velgørende anstalter. . . . Men det kan den ikke give sig selv, men det kan vor Herre Jesus Kristus, . . . der forkynder det vidunderligste kærlighedsord om Faderens, Sønnens og den Helligånds gerning til verdens frelse.«

I prædiken til 1. s. i advent 1891 hedder det: »Vi har alle

hørt et moderne slagord: *Kampen for tilværelsen*. I vor tid har det fået den betydning, at de store skyder de små tilside, ligesom de store træer overskygger og tager livet af de små. Det er den naturlige og eneste mulige vej for udviklingen; det kan være pinligt, men er bedst for det heles skyld. Vi er vel alle af naturen tilbøjelige til at leve efter den. Men det er ligeså *sikkert, at Vorherre Jesus Kristus* anerkender ikke denne lov. . . . Han siger til de fattige og syge: Kom hid til mig. . . . Og er der en, der føler sig ganske afmægtig, siger han: Det er særlig dig, jeg har ærinde til. . . Hvis du trænger til mere nåde end andre, skal du også få så meget mere.«

I prædiken til 1. s. eft. Trinitatis 1893 om »den rige bonde«: »Det er ikke vor Herres mening, at vi, som kalder os kristne, skal stå som tavse og uvirksomme tilskuere til den uretfærdighed og mishandling, der finder sted i verden. Det hører med til kristenlivet her i verden at føre de fortryktes sag. . . . Når kapitalister hensynsløst udnytter fattige folks kræfter i deres tjeneste og siden kaster dem bort og siger: I kommer ikke os ved, . . . skal vi ikke sige: Det er verdslige sager, . . . om disse kan vi ikke dømme. . . . Vi er vel sat her i verden for at kalde det ret, som er ret, og det uret, som er uret«.

Der er tegn, der tyder på, at disse toner blev hørt også af arbejderne, og det førte til et par store møder i arbejderne forsamlingsbygning, åbenbart på initiativ af arbejderne. Stiftsprovst *Barsøe*, der på dette tidspunkt var residerende kapellan ved Frue kirke fortæller herom (P. Nedergaard: *En dansk præste- og sognehistorie*, Fyens Stift, s. 54–55): For at prøve på at fremkalde en ændring i den uheldsvangre stilling (mellem socialisterne og kirken) gik Emil Koch og jeg ind på at indlede ved et møde i socialisternes forsamlingslokale i november 1894 om »Kirkens stilling til arbejderbevægelsen«. Det var noget nyt – i hvert fald på Fyn, at to præster gik ind i en sådan forhandling. Mødet var stærkt besøgt, (800 mennesker, der med spændt opmærksomhed hørte vore indlæg. Koch gjorde rede for, hvad

kristendom og hvad socialisme var, og at *de i sig selv ikke behøvede at komme i modstrid med hinanden*. Jeg talte om de forskellige former, hvori man kan møde socialisme, og hævdede, at det i og for sig ikke stred mod kristendom. Der fulgte en lang og livlig forhandling. . . Man anerkendte vore forstående standpunkter, men mente, at vi ikke kunne blive stående derved, men måtte gå ind i deres arbejde. Mødet fik en fortsættelse i den følgende uge, også under stor tilslutning, og jeg tror, de havde deres betydning som indledning til en ny indstilling.

I årene, der kom, blev Koch nok den grundtvigianer, der talte stærkest om kirkens forsømmelighed overfor de ringest stillede og prøvede at vække kristne til større ansvarsfølelse overfor samfundets uretfærdighed.

Det var derfor naturligt, at ved det store »Bethesda-møde« i Kolding 18.–20. juni 1895 var det Koch, der sammen med pastor *Steinthal* fra Indre Missions side indledte forhandling om »Kirkens forhold til arbejderspørgsmålet.« Fra Højskolebladet nr. 29, 1895 refereres: »Nogle siger, det angår ikke kirken med de usunde sociale forhold; kristenlivet kan leves under alle forhold, hvad enten man er millionær eller proletar. . . Men Jesus havde ikke noget godt øje til ophobede rigdomme, og han præste ikke den sorte armød. . . Derfor angår sagen kristendommen, og det var godt, om de kristne gik i spidsen. Det er ikke gjort med at lave love og reformer; nøden ligger dybere, men det nytter dog at gøre noget, . . . frugten bliver Guds sag. . . Det er ikke nok at prædike nøjsomhed. Vi præster må være forsigtige til at tale derom til fattige arbejdsløse. Godgørenhed er kun en nødhjælp. Spørgsmålet er, hvorledes de kan komme til at leve af deres arbejde. Kirkens opgave må være at holde samvittigheden vågen. . . Kirken har ikke noget socialt program, – men kan fremholde visse sætninger som grundlag for et sådant: 1) en arbejder er sin løn værd, 2) den, som ikke vil arbejde, bør heller ikke have føden. . .

De sociale problemer

Om man skal arbejde for den sociale stat, for sindige fremskridt eller for Henry Georges jordrenteskat, derom ved kirken intet. Det må den enkelte træffe sit valg om. Men kirken skal fastholde fordringen om et retfærdigt samfund; barmhjertighed er god, men retfærdighed er bedre. . . . og uden Kristus sker det ikke.«

I forhandlingen bagefter angreb pastor *Morten Larsen Koch* for at have sagt, at retfærdighed er bedre end barmhjertighed i Guds rige; men dertil svarede Koch, at det havde han ikke sagt, men at retfærdighed er bedre, hvor der er tale om at skaffe mennesker vederlag for deres arbejde. Biskop Rørdam mente, at man skulle være varsom med at gå ind i socialdemokratiets organisation, for den har stillet sig afgjort fjendtligt til kristendommen.

I 1899 oprettedes »*Udvalget til social oplysnings Fremme*«, med professor Westergaard som formand og Linderberg som sekretær. Blandt stifterne var mange kendte kirkemænd, – fra Indre Mission: H. O. Lange, H. Ostenfeld, Hans Koch, Ussing m. flere, – fra grundtvigsk side: Hoff, Moltesen, Jens Nørregaard, Carl Koch og *Emil Koch*.

Kort efter dets stiftelse udbrød den første store *lockout*, og udvalget tog i sit blad: »*Vor Tid*« klart arbejdernes parti mod arbejdsgiverforeningen og vakte modstand ikke blot fra arbejdsgiverside men også fra konservativ kirkelig side. Koch mærkede meget til de ulykkelige følger af arbejdsløsheden og er inde på det i en prædiken.

I prædiken septuagesima 1899 taler Koch om at være *arbejdslos*. »Nu er det meget slemt at være arbejdsløs for en fattig mand, der skal leve af sit arbejde og ikke kan opdrive noget, således som mange fattige mænd må gøre her i vor by for tiden, . . . at måtte gå ud hver dag og forhøre sig, om der kunne være en eller anden, der kunne have brug for hans kræfter, og ingen finde, – og komme hjem hen på dagen for at sige til kone og børn, at der var ingen, der havde brug for ham, – og

så føre rådslagning om, hvad man dog skal bringe på lånekontoret. Hvem kan måle de ulykker, der deraf kan komme!»

Koch kom efterhånden en del rundt i landet for at tale om det sociale. Han skriver 19«3–1900 til sin broder Valdemar: »D. 27. marts kommer jeg til København. Jeg skal nemlig da holde et foredrag om »Frihed, lighed og broderskab«, som jeg just ikke glæder mig til at aflevere. Jeg er bange, at det ikke bliver nye og mærkelige ting, jeg kan sige derom, og at mine 1600 tilhørere vil tænke, at det ikke var fornødent at tromme dem sammen for at fortælle dem noget, som de i forvejen havde sagt sig selv. – Jeg har i denne vinter ubesindigt påtaget mig adskilligt ud over det strængt fornødne. Forleden dag var jeg i Esbjerg med et foredrag om »Kristnes stilling til det sociale spørgsmål«, og i morgen drager jeg med det samme foredrag til Horsens. I Esbjerg endte jeg aftenen hos en læge, hvis gæster foruden mig var præsten og redaktøren af »Vestjyllands Socialdemokrat«, så det var jo meget paradisisk (løve og lam til sammen), og redaktøren fulgte mig på banegården og underholdt mig til midnat.«

Men socialdemokrat blev Koch aldrig. Gennem lærer ved Dalum landbrugsskole, *Jacob Lange* blev han kendt med *Henry Georges tanker* om skat på jorden, og dem blev han betaget af; dem »troede« han fuldt og fast på. I 1898 20/3 anmelder han i Dansk Kirketidende Henry Georges bog: Arbejdets kår: ... »en glimrende udført påvisning af, at den fortvivlede og urimelige fordeling af arbejdets udbytte, hvorunder samfundet lider, ... ikke er nogen naturnødvendighed, hvilende på visse jernhårde love, som man ikke kan ophæve. ... Ulykkens kilde er den, at man skammeligt har krænket den simple grundlov, som Gud har sat for menneskeverdenens sociale orden, at alle har lige ret til jorden, og at de, som vil have brugsret til et stykke må godtgøre alle andre, hvad denne ret er værd«.

I et foredrag ved præstemøde på Ryslinge Højskole aug.

1903 er disse tanker centrale og afgørende (Højskolebladet 1903, nr. 36–37): »Det sociale spørgsmål er først og fremmest et spørgsmål om *retfærdighed*. . . Det hører til kærlighedens væsen at øve retfærdighed, og det er en dårlig kærlighed, der ikke vil det. Med retfærdighed mener jeg simpel *borgerlig retfærdighed*. Yder man det, vil det sociale spørgsmål væsentlig være løst. . . . Det sociale spørgsmål er et stort spørgsmål, og det store er altid simpelt og jævnt; det små er det kunstige, men det vældig store er enfoldigt. Theologien er kunstig, thi det drejer sig om det forholdsvis små, men kristendom er enfoldig, thi den drejer sig om det store. Nationaløkonomi er indviklet, thi den har hundreder af enkeltheder at sysle med, men det sociale spørgsmåls grundtanke er så stor og omfattende, at den er tilgængelig for ethvert menneske: Skaf ethvert menneske dets ret! . . . Man klager over al den utilfredshed, som er oppe i tiden, – men lad os dog ikke ønske, at folk skal slå sig til ro med det uretfærdige. Det skulle gerne blive sådan, at det ikke blot var dem, der selv ligefrem personligt led under uretfærdigheden, der var utilfredse. . . . Det er min hovedhensigt med min tale til Dem i dag at hjælpe Dem til at blive utilfredse. Jeg har en mistanke om, at der er adskillige af Dem, der er altfor tilfredse på de andres vegne. Lad os aldrig være tilfredse, hvor Gud er utilfreds, der hvor retfærdigheden ikke sker fyldest. . . . Er da ikke alle særrettigheder afskaffet i Danmark? Jeg tænker først og fremmest på den særrettighed, som de, der sidder inde med *ejendomsretten over fædrelandets jord*, og den plyndring af alle andre, som er dem tilladt. . . . Tror De, at den Gud, som har skabt jorden, for at den skulle tilhøre og føde alle hans børn, ser mildt til, at nogle af dem tilegner sig den og lukker de andre ude, hvis ikke de vil skatte til dem? . . . Vi forhandler ikke om praktisk politik, men om retfærdige grundsætninger. . . . Vi har ikke indrømmet arbejderne deres ret. Der kan vel være grund til at kritisere den måde, hvorpå de fører deres krav frem, – men begynd med at

give dem ret, *thi de har ret*. I har altfor længe været optaget af at kritisere dem. . . . Lad os ikke angribe deres organisationer og lave kristelige arbejdsforeninger for at trække folk væk fra fagforeningerne. Vi skal redelig forstå dem, og det kan man uden at være socialist, men i øvrigt indser jeg ikke, hvorfor kristne mennesker og præster ikke meget vel kan være socialister«.

Der er en bemærkelsesværdig forandring i tonen og synet fra artiklen fra 1887: Et par ord om socialisme og kristendom (s. 87 flg.), og det fremgår klart, at Kochs syn på det sociale er *kristelig* begrundet. Hvad man kalder simpel borgerlig retfærdighed er det samme, som at Guds retfærdighed sker fyldest, – og at det er georgismens tanker, der har klaret dette for ham, er ganske tydeligt. Hans syn på georgismen har helt religiøst præg.

Da jeg var kapellan hos ham, ville han også gøre mig til georgist; det var tanker, jeg ikke havde mødt før, og jeg lyttede lærvilligt til hans forklaringer; men da jeg begyndte at spørge ham for at få nærmere rede på, hvorledes jordrenten skulle klare alle vanskeligheder, kunne han ikke ret besvare mine spørgsmål, og han erklærede tilsidst – med et lille smil: Du er idiot! og opgav siden ethvert forsøg på at få mig omvendt.

I prædiken til 2. s. eft. Helligtrekonger 1903, om brylluppet i Kana, siger han: »Vorherre er kommet at genrejse *samfundslivet* på jorden. . . . Han siger ikke, hvad kommer statslivet mig ved, eller politiken? Det er besluttet, jeg vil ikke, at mine venner skal røre ved det. Han siger ikke: forretningslivet, foreninger og arbejdssammenslutninger kommer ikke mig ved, – ægteskaberne, hjemmene kommer mig ikke ved. Han bryder sig om det altsammen. Han vil netop lægge *en ny grundvold* under det altsammen, – ikke bare pynte på det, – og denne grundvold kan ikke være andet end *en ny kærlighed*. Fælles interesser er et meget svagt bånd, – at prøve at forsøge med loven kommer der heller ikke noget stort af, – at samle men-

nesker i fælles had har tit været forsøgt, men er det mest fortvivlede. – Der er kun een ting: kærlighed. . . . Derfor er *Jesus den store og eneste genopretter* og fornyer *af alt menneskeligt samfundsliv*. På den grundvold kan der bygges noget der ikke forgår, – et folkeliv, der ikke fortæres i klassekamp, . . . og på den kan samles en menighed, der ikke splitter sig i små, fjendtlige samfund, men føler sig som en enhed, trods alle forskelligheder.

Ved et kirkeligt møde i Slagelse i november 1906 blev der nedsat: *det kristelig – sociale udvalg*«, hvoraf Koch blev medlem, en tid formand. Man udsendte fra mødet en udtalelse om, at vi med sorg over de nuværende sociale forhold vil bekende vor tro på, at disse forhold væsentlig kan bedres, og opfordrer vore trosfæller til at gøre, hvad de kan for at borttage denne uretfærdighed (Dansk kirketidende 1906, nr. 47).

Året efter holdt dette udvalg et møde i Odense, som Koch refererede til Dsk. Kirketidende (1907 nr. 45): Der var kun ca. 200 deltagere. Det bedrestillede borgerskab i byen var så godt som ikke repræsenteret. . . . En socialistisk arbejder udtalte i forhandlingen, at han var mere end overrasket over at høre de udtalelser, der var faldne. Referatet slutter: »Hvordan det så end vil gå med fremgangen og sejren *udefter* i folket, så må man tro, at en sådan opvågning og vendten tilbage til en længe forsømt pligt vil blive menigheden til uberegnelig fremgang og sejr *indefter*.«

I sept. 1906 talte Koch ved det kirkelige vennemøde i Århus efter opfordring om *det sociale spørgsmål* (Højskolebladet nr. 39). Det er mest tanker, han har været inde på før. »Jeg håber at kunne kaste en bråd ind i en eller anden af mine tilhørere og fremkalde en klar fornemmelse, der er skikket til at gøre sindet dybt uroligt. Egentlig skulle her stå en fattig og nødlidende. . . . Betænk, hvordan en arbejdsmandsfamilie med

14 kr. om ugen har det! Efter nogle ugers arbejdsløshed er man færdig, fuld af bekymringer, – ude i håbløsheden. Hvilket tab betyder det ikke for hele folket, . . . og for Guds rige. Hvor kan man tro, at man med godgørenhed kan løse opgaven . . . Vil man til bunds i tingene, må man forstå, at det er et spørgsmål om *ret*. En arbejder er sin løn værd. Hvis vi har ret, der tror, at et menneske er noget usigelig stort, elsket af Gud, må man ikke nøjes med at tale om at øve barmhjertighed, men så må der kræves retfærdighed. Den nuværende ordning er væsentlig bygget på uretfærdighed.

Der er givet to anvisninger, *socialismen* og *georgismen*, – andre er der ikke.«

Om arbejdets værdi tales i en prædiken til 1. s. eft. trin. 1906: »Jesus sagde: en arbejder er sin løn værd. Den, der arbejder, får glæde af sit arbejde. – Jeg glemmer ikke arbejdets tunge besvær, »I dit ansigts sved skal du æde dit brød«. Arbejdet kan være dårlig betalt, og arbejderen ilde behandlet, og arbejdet kan mislykkes, – men *trods alt* er der i alt virkelig godt arbejde en glæde, . . . fordi en virkelig arbejder er *en Guds tjener* og virkeligt arbejde er gudstjeneste. Arbejdets glæde.. er, at man udretter noget, – man udretter noget for Gud, og det vil igen sige: for mennesker, og det er noget, Gud har brug for. »At gøre gavn, som Gud det vil«. Det er noget af den gamle paradisykke. Der har altid været noget af den at finde på jorden, men bedst blomstrer den lykke, hvor mennesker i tro på Jesus Kristus arbejder for at tjene hans rige. . . . Det, han har brug for, er ikke blot prædikener, missionsarbejde, fattigpleje og børnearbejde, men andelsforetagender og handelsvirksomheder, for veldyrkede haver, smukt byggede huse, velsyede sko, gode aviser og ikke mindst en sund og forstående børneopdragelse. . . . Verden er fuld af mennesker, der synes at være arbejdere, men de er ikke virkelige arbejdere, der fortjener at bære *det hæderlige* og *adelige navn: arbejdsmand*. . . . Er vi

sådanne virkelige arbejdere? Det må enhver af os afgøre med sig selv. . . . Vi er i bedste fald begyndere, som må se at komme videre. »Ikke at jeg allerede har grebet det, men jeg jager efter at kunne gribe det, fordi jeg er grebet af Jesus Kristus«.

Til sidst skal nævnes en prædiken fra de senere år. Den kan stå som motto for Kochs syn på de sociale problemer og den kristnes stilling til dem, fra trinitatis søndag 1917: Det at være kristen er ikke at flyve op over den fattige jord og lade som om dens strid og nød og synd ikke mere kommer en ved. At blive kristen er så langt fra at få de bånd løst, hvormed vi er bundet til denne verden, – sådan gjorde vor Herre ikke og vil heller ikke lære os at gøre det. Det er snarere det modsatte, – at føle sig nærmere knyttet til verden end nogensinde, blive mere optaget, af hvad der foregår hernede og føle sig samhörig med de mennesker, som hernede gør deres gerning og bærer deres byrde.«

D. 11. nov. 1918 sluttede den første verdenskrig, en af de helt store begivenheder, som også optog Kochs sind meget. Hans tanker i den anledning gav han udtryk for i en artikel i Højskolebladet 1918, nr. 47: »*Vor Fremtid*«. »Vi har nu i 4 år og mere været optaget af spørgsmål om verdenskrigens udfald. Hvem vil sejre? . . . Men efterhånden har arbejdet sig frem et nyt spørgsmål: Når sejren nu er kommet på den rigtige side, og de nationale spørgsmål har udsigt til at få en god løsning, hvordan vil det så gå med det ikke mindre vigtige spørgsmål: en retfærdig samfundsorden inden for de enkelte staters grænser. . . . Med største spænding afventer vi begivenhederne i Tyskland. . . . Det er intet under, at det trækker op til uvej. . . . Man har forgudet magten og dygtigheden, anerkendt den stærkes ret, så de energiske og mest hensynsløse har taget pladsen op for de svagere, og samlet sig rigdomme uden at arbejde, (Gullashtiden med vild luksus opad, ynkelig armod nedad). Hvad under er det, om der ud af dette fødes hos mange en

De sociale problemer

brutal lyst til at slå alting i stykker. Vi gyser ved at høre om de rødes ugeringer i Finland og Rusland, og vi fordømmer vore egne rødes meningsløse spektakler; Men vi kan ikke nægte, at denne onde sæd er sået af uforstand og dårlig vilje for en sund og menneskelig ordning af samfundet. . . . Der er ingen vej ud af det uden en grundig *omvendelse*, . . . så samfundet indrettes efter retfærdige grundsætninger, så der gives lige adgang for alle til at arbejde sig frem efter evne og vilje, . . . simpel retfærdighed og virkelig frihed må indføres over hele linien. . . . Magtmidler vil ikke i længden kunne holde et samfund oppe, hvor man fornægter retten. . . . Hele det nuværende samfund er bygget på en vulkan. Her ligger *spørgsmålet om verdens fremtid mere end i spørgsmålet om nationalstatens ret*.

Tænker vi på *vort eget folk* gælder det måske, at der er lysere udsigter for dets fremtid, . . . »Lighedens land«, som Edv. Lehmann siger. . . . Men der er adskilligt i vejen. Vi trænger til at blive mere virkelig *demokratiske*. . . . Vi kan rolig sige, at kommer ulykken også over os, har vi selv været ude om det, . . . men vil vi tage os sammen til at gøre det, der skal gøres, så vil den efter al rimelighed aldrig komme. . . . Det vil afhænge af, om vi vil tage så alvorligt på det, som nu ligger for, at vi får en virkelig samfundsforbedring, en ordning, der er båret af agtelse for hvert hæderligt menneskes ret til at leve livet under tålelige kår, . . . ikke lapperier, – men at vi kommer til bunds, . . . og *så gøre det grundigt, – radikalt – og straks*.

Da *Danmarks Retsforbund* stiftedes i 1919. var E. Koch med blandt stifterne, men blev vistnok ikke et særligt aktivt medlem.

Kirkelig frihed

Efter at Koch i en årrække ikke havde taget del i den kirkelige debat, begynder han i 1902 at skrive i Dansk Kirketidende igen. Baggrunden er den stadige strid mellem grundtvigianerne om de kirkelige frihedskrav, hvor modsætningerne stadig kom tydeligere frem. »Kirkeligt Samfund«s dannelse i 1898 udløste en mængde skarpe artikler. I december 1901 indbød en større kreds af grundtvigianere til møde i Odense om de kirkelige frihedskrav. Af fynske præster som indbydere var kun A. Leth, Middelfart. Her konstateredes igen den indbyrdes uenighed, og noget positivt kom der ikke ud af mødet.

I maj 1902 havde Morten Pontoppidan en artikel i Højskolebladet: »*Det forbenede*«, hvori han skriver: »Den grundtvigianisme, som i sin tid drog mig, ligesom så mange unge, til sig, var *et frihedsbanner*, der blev hejst for os i den apostolske trosbekendelse. . . . Det må blive kendeligt, at den grundtvigske bevægelse ikke betyder blot en overgang fra en art bogstavtrældom til en anden, men den betyder brud med bogstavtrældom overhovedet. . . . Så længe fanen står rolig plantet i jorden, er det let at holde sig trofast. Det er blot at lade være med at desertere; men troskabsprøven kommer, når fanen flyttes frem.«

Det er utvivlsomt dette, der bl.a. har drevet Koch til at prøve at gennemtænke frihedsproblemet, og resultatet er blevet en stor artikel gennem to numre af Dansk Kirketidende i juli 1902: »*Åndeligt frisind*«. »Frisind er sind til at unde andre mennesker frihed. Frihed er ret til at tænke, tale, udtrykke sig og handle, – i det hele at være, som man finder for godt, *for såvidt det kan forliges med alle andres ret til det samme*, og

Kirkelig frihed

frisind bliver altså det sind, der er villig til uden afkortning at tilstå alle den ret. Heri ligger, at frisind ingen grænser har, men menneskets frihed har sine grænser; den begrænses af andres frihed; men villigheden til at indrømme den frihed, der kan forliges med alle andres lige frihed, den skal ikke have grænser. . . . Frisind er åbenbart noget absolut godt, ligesom kærlighed og sanddrøhed. . . . Man kunne lade sig forlede til at tro, at frisind i vore dage var en meget almindelig vare, . . . Men ser man sig lidt om, opdager man, at det blot nogenlunde gennemførte frisind er en sjælden ting. . . . Til at være virkelig frisindet skal der være en sjælens frihed, en hjertets gennemførte dannelse, en fint mærkende samvittighed, en hensynsfuld forståelse af andre. . . . Hvormeget findes af det i verden og hos os selv? . . . Der er sagt: Agtelsen for andres overbevisning kræver, at man aldrig siger: Jeg har sandheden, du vildfarelsen! . . . Men det vil med andre ord sige: Du må slet ikke have en virkelig overbevisning. Du skal agte andres overbevisning, således at du ingen agtelse har for din egen. . . . Det er den tomme ligegyldigheds og den gølge tvivlesyges tankegang.

Der er nogle, som arbejder på at gøre kristendom så elastisk, at det snart bliver umuligt at sige, hvad det er. . . . Der må ikke være nogen kristelig trosbekendelse ens for alle. . . . »Kristendom for mig« er slagordet fra den kant. Det er dog ikke så vanskeligt at fatte, at dersom de kendsgerninger, som den kristne trosbekendelse nævner, virkelig er kendsgerninger, – og det tror vi jo, de er, – da kan man umuligt sige til dem, der nægter alt dette: Det gør ikke stort, vi er alligevel trosfæller. . . . Vi skal ikke trække grænser for kristen tro; den er trukken een gang for alle. . . . *Kristendom hviler på historie, og historie er ikke, hvad man behager.*«

»Hvorfor er kristne nærmest til at gå i spidsen, når det gælder at være frisindet? Jeg vil nævne to ting: 1) *De kristne ved mere end andre mennesker, om hvad et menneske er værd.* Det hører med til frisind at have ærbødighed for ethvert menneske,

Kirkelig frihed

for i hvert menneske er der noget guddommeligt, som det er majestætsforbrydelse at krænke. . . . Gud elsker mennesker trods alle deres naragtigheder. . . . Fritænkeri er ikke nogen god jordbund for frisind. – 2) *Ingen har så god råd til at øve frisind som de kristne*; om de er kristne for alvor, vil de mere end andre sidde inde med det mod, som hører til at være rigtig frisindet, . . . og det gælder da allermest, når det drejer sig om evangeliets sag, troen og håbet, som de selv lever på . . . Da må vi vove at give vore modstandere alt det, der tilkommer dem, . . . vi må gøre os umage for virkelig at forstå dem. . . . Vi vil ikke krybe i skjul under privilegier og anden slig beskyttelse. – Så må jeg berøre »den tålsomme folkekirke«. Det kan ikke nægtes, at som forholdene nu er, er vi gammeldags kristne ikke på lige kår med vore kirkelige modstandere, men i høj grad beskyttede med monopol og privilegier. Det er nemlig os, der har kirkerne – og pengene. Hele folket skatter til vor gudstjeneste, der er bygget over den gamle trosbekendelse og det gamle dåbs- og nadverritual. Og det uagtet hele folket vitterligt ikke er trosenige med os. . . . Der er en stor del, der står unitarismen og rationalismen langt nærmere. . . . Skønt de sikkert somme steder er i flertal, henviser man dem dog til at sørge for sig selv ved udtrædelser. Dette er ikke lige vilkår. . . . Vi, som nu modtager denne støtte, vil først kunne modtage den med en helt god samvittighed, når de andre har fået den samme adgang. . . . Der er blevet sagt: Den nuværende ordning vil blive skæbnesvanger for menighedens fremtid; thi den vil have vanskeligt ved at drage de unge til sig. De vil sige: Se, hvor lidt de kristne tror, . . . de tør ikke komme ud af deres fæstning og møde deres modstandere på fri mark. . . . Vil vi virkelig være frisindede kristne, der ikke vil gøre Herrens sag til skamme ved at presse dem på uåndelig måde ved at holde på verdslige privilegier, da må vi lukke op for andre tros-samfund og give dem samme rettigheder, – eller også må vi selv frasige os rettighederne og lade de andre beholde dem ale-

Kirkelig frihed

ne, – og vil man ikke det sidste, – og det tror jeg ikke mange af os vil for alvor, – så må vi gøre det første og ikke blive trætte af at kræve, at det bliver gjort.«

Det er første gang, vi hos Koch møder vendingen: »Den tålsomme folkekirke«, – et udtryk for, at han nu begynder at være optaget af kirkepolitiske problemer, som optog grundtvigianerne meget i denne tid.

Vi møder hans navn under udtalelser om disse spørgsmål. I Højskolebladet 1906 nr. 10 er der en »udtalelse om kirkelig frihed« med 5 punkter: 1) mod en kirkedag, 2) menighederne skal have udstrakt indflydelse på præstevalg, 3) friere former for gudstjenester, 4) de religiøse samfund, der er anerkendte af staten, bør ved lov gives understøttelse, 5) mere frihed i præsteuddannelsen. Den var dateret 17.–18. jan. 1906 og underskrevet af 20 fra Fyen, deraf 5 præster og deriblandt E. Koch. I de følgende numre af Højskolebladet tiltrædes den af en mængde fra hele landet.

Ved et stort møde i Odense om kirkelig frihed i januar 1912 med 2500–2600 deltagere fra hele landet spillede Koch en betydelig rolle. Anledningen til mødet er drøftelse af ændringer i J. C. Christensens menighedsrådslov. Koch åbner mødet; pastor P. M. Larsen, Marmorkirken, bliver ordstyrer. Koch fremlægger som første taler indbydernes syn på forslaget om, at der skal kræves kirkelige garantier for at komme på menighedsråds-valglisten. »Hvis der indføres lovbefalet menighedsråd, bør alle folkekirkelige, myndige, uberygtede medlemmer have ret til at vælge og vælges uden særlige kirkelige garantier. Jeg længes ikke synderligt efter lovbefalede menighedsråd, – tvivler på, at de vil gøre gavn. [Sådan så mange både af grundtvigianerne og Indre Mission på menighedsråd den gang!] Dog vil det ikke være en ulykke, om vi får dem; men vi, som har indbudt til dette møde, er enige om, at kirkelige garantier må bortfalde. . . . Man skal ikke sige: I kan godt væ-

re medlem af folkekirken, men I kan ikke få lov at stemme. . . . Man kan ikke tage deres penge og nægte dem at være medbestemmende, på hvordan de skal bruges. Måske vil der gå politik i dette; det må man tage med, når man har en folkekirke. . . . Hvis socialdemokraterne i København tager magten, tænker man på med skræk. Det ville jeg se på med stor ro. – Hvis de fik lov til at vælge præst, ville deres kirkelige sans måske stige. De præster, de valgte, blev ikke ringere end de nuværende, måske bedre.« Han nævner Ostenfeld, Hans Koch, Welding og Ludwigs.

Næste taler var Morten Larsen om ændring i præsternes læreforpligtelse og om større ritualfrihed, når præst og menighed er enige derom.

Tredie indleder var Holger Begtrup, der talte om, at trosbekendelsen ikke skal bruges som dommer og deler i »en så blandet forretning«, som folkekirken er.

Ludwigs referer mødet i Dansk Kirketidende og skriver bl.a.: »Der blev talt vægtige ord, især af de tre indledere. E. K. talte med slående fynd og personlig myndighed om »garanti-kravene«.«

Når »garantikravene« ikke kom med i den vedtagne menighedsrådslov, har Kochs tale og den tilslutning, den store forsamling gav den, måske ikke været uden betydning.

I to artikler i Dansk Kirketidende 15–22/3–1914 er Koch inde igen på »*Kristendom og frihed*«. Artiklen begynder med lignende synspunkter som i førnævnte artikel om »åndeligt frisind« og nævner forskelligt, der er aktuelt i den kirkelige debat. Han går derefter over til at behandle: frihed, d.v.s. *rent borgerlig frihed*, »Det forstår man ikke, før det sættes i forbindelse med *lighed*. . . . Når to mennesker anbringes under de for dem bedste kår med samme adgang til at bruge deres kræfter, så er de stillet lige trods alle forskelle, . . . men friheden kan kun være, hvor ligheden er. . . . Borgerlig frihed er en-

Kirkelig frihed

hvers ret til at røre sig, som han vil, forsåvidt han kan gøre det uden derved at forringe andres ret til det samme. Derfor er borgerlig frihed ikke ganske det samme som politisk frihed. . . . Det er muligt, at man under en fri forfatning kan komme til at opleve det største tyranni. . . . Der er ingen grund til at tro, at fordi man hører til et »liberalt« parti, er man så virkelig frisindet. Med alle liberale meninger kan man være snæversindet og bundet af klassehensyn og opsat på at bruge magten hensynsløst. Friheden kommer aldrig til at herske i det offentlige liv uden i samme forhold, som det kommer til at herske i den enkeltes sind. . . . Borgerlig frihed er det samme som *borgerlig retfærdighed*, d.v.s. i samme grad vi har retfærdighedsfølelse for hinanden, og det vil igen sige: i samme grad vi bliver kærlige mennesker. . . . Men hvordan skal mennesker komme til at elske hinanden? – ikke ved at snakke om det, – heller ikke ved at sige til sig selv: vi vil gøre det. . . . Der er ingen anden kilde til vor indbyrdes kærlighed end *Guds kærlighed til os*.« Tilsidst kommer et slags forsvar for rationalismen på foranledning af Henrik Pontoppidans skrift »Rationalismens narresut«, og dem, der taler ringeagtende om den gudsfrygt, som ikke er stærkt kristelig præget. »Der er jo noget om det; men det er ikke sandt, hvis man vil sige, at den ingenting giver. Den er dog et forhold til Gud, og det er altid noget værd. Fører den ikke ind i helligdommen, så kan den føre ind i forgården. . . . Jeg vil ikke være med til at slette grænsen mellem kristendom, og »naturlig religion«, og jeg vil gerne være med til at vise, hvor fattig den er mod det, evangeliet kan byde på; men jeg vil ikke være med til at kalde rationalisme for den store fare«.

Dette sidste er ny toner, – og udtryk for voksende forståelse for kirkelig frihed og rummelighed.

Dette bekræftes yderligere ved Kochs erklæring i Arboe-Rasmussen sagen. Da denne sag skulle for højesteret indkaldte A. R's forsvarer, højesteretssagfører Liebe, erklæringer fra en del

Kirkelig frihed

kendte frisindede præster, deriblandt E. Koch, hvis udtalelse findes i Højskolebladet 1916 nr. 18: »Når jeg er utilfreds med forsøgene på at få pastor Arboe-Rasmussen ved dom afsat fra sit embede, da er det ikke, fordi jeg i ringeste måde føler mig åndsbeslægtet med ham, eller fordi jeg ser mig i stand til at indestå for, at han er virkelig og ægte lutheraner. Men det er, fordi jeg ser med afgjort uvilje på ethvert forsøg på at trække officielle juridiske fastsatte grænser, der afgør, hvor det lutherske ender. . . . Hvad det lutherske egentlig er, derom har der altid hersket uenighed mellem mennesker, der nævner Luther som deres lærefader. . . . Man kan i dag trække grænsen, så Arboe-Rasmussen kommer udenfor, og måske en anden gang så ikke blot Krarup og Pontoppidan, men mange flere med »bibelkritik befængte« må friste samme skæbne. . . . Hvis et menneske mener med god samvittighed at kunne regne sig for en discipel af Luther, lad ham så have lov at sidde på sin plads i den danske folkekirke. Det må også veje stærkt, at rationalismen fra sin første fremtræden og indtil nu er blevet tålt i den danske kirke. I 150 år har man kunnet hjælpe sig uden at kalde domstolene til hjælp mod vranglærerne, skønt de har været adskilligt længere ude end Arboe-Rasmussen. Mon vi dog ikke har en levende fornemmelse af, hvor umuligt det er nu at vige fra den vej?«

Politiske spørgsmål

Det var ikke blot kristelige spørgsmål, der optog Koch, men også politiske, – og de optog ham ikke sjældent så meget, at han måtte tage del i den skriftlige debat. Det gjaldt ikke mindst, når det var forsvarssagen, der debatteredes. Diskussionen herom var meget livlig i årene før verdenskrigen. Når grundtvigianerne (og dem var der en del af) var imod forsvaret, måtte han have luft. I Højskolebladet 1910 nr. 40 har han et kraftigt svar til »fredsvennen,« smeden Johs. Vedel; der slutter: »Af alle gode sager, som jeg kender, er der ingen, der bliver så slet betjent og så ynkelig mishandlet af sine tilhængere som fredssagen.« – Han veksler artikler med Vedel og med højskoleforstander Thomas Bredsdorff, Roskilde. Et svar til Lange skal nævnes (Højskolebladet 1913 nr. 16). Han har angrebet Koch, fordi han har sagt, at »den mindste fugl værger sin rede«. (Lange hævder, at det første, fuglen lærer sine unger, er, at de må ligge ganske stille, når faren nærmer sig.) Koch indrømmer, at det har han sagt, – og påviser eksempler på, at fugle værger deres rede. – Så fortsætter han: »Når Lange mener, at det også må være vort folks bedste værn under en krig at ligge stille, – så forekommer det mig, at han er inde på en ganske forstyrret, for ikke at sige forrykt tankegang.

At afvæbne vil for os ikke være at ligge stille for at skjule os, men det vil være tydeligt at bekendtgøre, at »ørnene« kan komme og tage os, når det behager dem, – uden at det vil koste dem noget, – og mon det egentlig ville gøre dem mindre tilbøjelige til at komme, når det passede dem!«

Kort forinden har han i Højskolebladet 1913 nr. 3 rettet et kraftigt angreb på regeringen i anledning af, at den tyske

gesandt har gjort forestillinger for regeringen på grund af nogle udtalelser i en autoriseret dansk læsebog om Tysklands behandling af sønderjyderne.

»Det vil sige, at når repræsentanter for en fremmed magt i den grad misforstår sin stilling, at han opkaster sig til censor om danske skolebøger, . . . så bukker regeringen og parerer ordre. . . . Hvilken enorm ydmygelse for os! og hvilken ringeagt for vort folk! . . . Det er ved at være en indrømmelse af, at vi er ved at indtræde i et vasalforhold til Tyskland. Det kan volde uberegnelig fortræd, dersom vi i vort land skal gå og føle os utrygge overfor vor egen regering.«

(Redaktøren kommer med nogle afledende bemærkninger om de ikke så lidt overdrevne udtryk, der er brugt!)

Dette angreb blev ikke taget alvorligere end, at Koch blev bedt om at tale ved rigsdagsgudstjenesten i okt. s.å. (manuskriptet findes i Kirkehistorisk Institut.) Det er ikke nogen egentlig prædiken. Det fremgår ikke, at han har haft nogen tekst. Han kalder den:

Tale ved åbningen af Rigsdagen okt. 1913.

»Der er dem, der tror, at når et menneske bliver kristen, svækkes hans sans for livets ydre anliggender, også for politik. . . . Det er en misforståelse. Hvis nogen vil tjene Jesus Kristus, skal han nok mærke, at det kan han ikke uden stadig hensyn til de verdslige forhold, hvorunder vi lever, – ja, at det ofte må begynde at være et arbejde for disse verdslige ting, fordi de spærrer for Guds riges komme.

Der er ingen forstandig kristen, der er i tvivl om, at den dag, man havde fået borgerlig retfærdighed, menneskelig frihed og lige adgang til kappestriden om jordens goder og bugt med arbejdsløsheden og bolignøden, . . . ville man være mere skikkede til at tage mod det, Gud har at give dem. . . . Jeg mener, at hvad et menneske er værd, det ved man egentlig ikke, før

man bliver en kristen. . . . Gud siger: Hvad I gør mod jert medmenneske, det vil jeg regne som gjort mod mig. – og det kan kun Jesus Kristus lære os. Derfor er der heller ingen som han, der kan danne *gode politikere*. For at være det . . . hører dertil viljen til at tjene mennesker, ikke blot sit eget parti eller sin egen lille ærgerrighed, men sit folk. Der var engang en politiker her i Danmark, der, såvidt jeg forstår, var ikke så lidt af hvad en politiker bør være, – en mand, der vidste meget og kunne tænke, men først og fremmest elskede han sit folk, – og det var *Grundtvig*.

Der er dem, der siger, at jo mere man får med mennesker at gøre, desto mere kommer man til at foragte dem, – og er der noget, der er vist, så er det, at den, der foragter mennesker, intet kan udrette for dem. Men at blive kristen er at blive et menneske, der ikke vakler, men går sin vej roligt, lige ud, fordi han kun har at tage hensyn til Guds vilje. . . . Et tankeexperiment: at alle, der har med politik at gøre, . . . begynder dagen med at træde frem for Gud – og bede om hans hjælp til at være hans tjenere; – Mon det ikke ville gøre en mægtig forskel, – måske ikke straks, – men der ville være en anden luft, med indbyrdes tillid, – ikke personlig mistæneliggørelse. Thi mennesker, som er enige om at tjene hverandre, fordi de er enige om at tjene Gud, de vil altid komme ud af det sammen.«

Endnu engang skrev Koch om politiske sager i en meget kraftig artikel, – i Højskolebladet 1916 nr. 35 – i anledning af De vestindiske Øers salg og forargelsen over finansminister Edv. Brandes' dementi af, at der var forhandlinger i gang.

»Politik og moral«.

»Hvis en mand i disse dage spørger en mand: Det er mig meget magtpåliggende at få besked om, hvordan det hænger sammen med den og den sag, – og han svarer: Der er intetsomhelst om det, . . . alt imens han for fuld kraft arbejder for at gennem-

føre sagen, – ville man så sige: Der har vi da endelig et mand-folk! Nej, man svarer: »Jeg skal nok en anden gang tage mig i vare for den mand!« Nu har den danske regering båret sig således ad, fordi den ved, at en stor del af det danske folk er imod salget, – og den har ønsket at gennemføre salget som en overrumpling. Når så skikkelige folk nu siger: Det bliver vanskeligt for os at tro jer, – så råber ministeriets venner op i kor om dets mageløse færd og om alle de andres mageløse idioti eller hykleri. Dette er i sandhed forbavsende. . . . Man siger, at der ville være sket »ubodelig« skade, hvis ministeriet havde afvist dette spørgsmål, . . . men det vil man dog vel ikke forlange, at vi skal nøjes med. Man siger: regeringen har ment dermed at *gavne fædrelandet*. Det var ikke for personlig fordels skyld, og derfor har man heller ikke ret til at anklage dem for løgnagtighed. . . Vil man gennemføre den grundsætning, vil man aldrig kunne fordømme nogen politisk løgn eller underfundighed, eftersom der jo som bekendt aldrig er foregået noget sådant uden af fædrelandskærlighed. Derved har man forsvaret og billiget f.ex. Bismarcks berygtede forfalskning af »Emser-depechen«. Man skal ikke uimodsagt få lov til romantisk at digte denne tarvelige historie om til en heltekrønike over opofrende patrioter, der i et kritisk øjeblik reddede Danmark. Det hele, som det i denne sag drejer sig om, er dette i stedet at slå fast som en almindelig anerkendt grundsætning, at politik og moral har ingenting med hinanden at gøre. . . Vil det danske folk slutte sig til denne tankegang og lyse den i kuld og køn?«

To numre senere giver *Vald. Brücker* et ualmindelig skarpt svar. Her skal kun citeres et stykke: »Kommer en mand til mig, – er det så pastor Koch selv, – og retter spørgsmål til mig om noget, som jeg mener aldeles ikke kommer ham ved, og har han den frækhed at spørge sådan, at ethvert andet svar end ligefrem benægtelse giver ham den ønskede oplysning, som han mangler enhver ret til at få, så benægter jeg selvfølgelig og med den roligste samvittighed. Hvad fortjener den vigtigper

Politiske spørgsmål

andet, – og skulle jeg selv gøre mig ringere ved at have givet fyren netop den behandling, han fortjente. . . Nej, gå til katekismus-konerne med den, pastor Koch, men lad dog os andre være fri for at få sådan noget doceret af en mand, som dog i det mindste burde tænke sig om.«

På det angreb svarede Koch naturligvis ikke.

Odense højskoleforening

Gennem alle sine præsteår havde Koch kræfter og lyst til ved siden af sit rent kirkelige arbejde at gøre et mere »folkeligt« arbejde, som naturligt var ud fra hans grundtvigske syn.

Allerede i 1882 var han blevet formand for foredragsforeningen (s. 17) og var det indtil 1896, da den gik op i den ny oprettede *Odense Højskoleforening*. Dennes første formand var valgmenighedspræst Fr. Nygaard. Men da han allerede i 1897 døde, blev Koch formand og var det resten af sin præstetid i Odense, 25 år. Han kom i høj grad til at sætte sit præg på denne forening, der i sin velmagts dage havde ca. 1400 medlemmer og kunne samle 4–500 mennesker til møde søndag efter søndag. Koch kaldte den med et smil »verdens største højskoleforening«. Koch havde ved sin side i bestyrelsen flere unge og meget foretagsomme medlemmer, som han ikke sjældent måtte »bremse« noget, fordi deres forslag var for »luftige«; – men bange for at begynde noget nyt var han ikke. Allerede nogle måneder efter foreningens start, dec. 1896, dannedes et *sangkor*, der ret hurtigt holdt prøve hver mandag aften, og Koch var gennem alle årene et af de trofasteste og ivrigste medlemmer. I 1898 oprettedes et *bibliotek* og i 1902 et *ungdomshjem* i Nørregade med Koch som formand. Der ansattes en daglig leder; der var lokale til at opholde sig i, – og ugentlige foredrag eller oplæsninger. Ret hurtigt fik hjemmet 350 medlemmer mellem 14 og 20 år. Det ophørte i 1909, da højskoleforeningen havde fået egne lokaler, og medlemmerne sluttede sig til denne.

Højskoleforeningen holdt de første år sine møder i »Højskolehjemmet«; Dronningensgade, men ret hurtigt blev tilslutnin-

gen så stor, at man begyndte at tænke på at få egen bygning. Efter flere års forhandlinger og arbejde på at skaffe de fornødne midler rejstes bygningen i Slotsvænget og åbnedes ved en fest 24. oktober 1909. Koch talte ved denne lejlighed, om hvad foreningen vil (Rud. s. 126): »Nu har vi huset, det anser jeg for såre glædeligt. Fordi det viser, at vor forening nyder en vis anseelse i byen. Dernæst fordi vi ikke kunne rummes, hvor vi var. Nu kommer det an på, om vi kan ikke blot fylde det med mennesker, men med det rette liv. – Det skal ikke være en kirke, men et hjem på kristen grund. Vi kræver ikke trosbenedelse ved indgangen, men hvad der ikke passer sammen med kristendom, hører ikke hjemme her, i hvad vi så end samles om, det skulle føre til kristendom. Ellers stod jeg ikke her, hvis det ikke kunne tjene til fremme af Guds rige i vor by. Til alle de medlemmer, der kan samstemme med mig i dette, siger jeg: Det bliver nu eders sag at arbejde på, at det kan komme til at gå på denne måde hos os. Hvad kan vi bringe med os fra fortiden til at bestemme fremtiden? Vi har i dag i nogen grad fået lukket ørerne op til at høre og munden til at synge; og jeg mener, vi kan føre med os den gode tone, som har været rådende hidtil – og gode traditioner. . . . Vor fader i Himlen hjælp os, så det, vi har for her i denne forening, må blive dig til ære i enhver henseende!«

Alle juridiske formaliteter og lignende, der skulle til for at rejse huset, lod Koch folk, der havde forstand derpå, gøre; men en lille ting skal nævnes, karakteristisk for hans optagethed af sagen. Da der skulle anlægges have ved huset, gravede Koch mange stauder op i sin egen have og kørte planterne på sin trillebør gennem gaderne derhen (til mange ældres forargelse) og plantede dem selv.

I 8 måneder af året holdtes foredrag hver søndag aften, og Koch havde hele arbejdet med at skaffe foredragsholdere til alle disse møder. Det var de kendteste grundtvigske præster og højskolemænd, – kendte oplæsere som P. A. Rosenberg, Vilh.

Odense højskoleforening

Andersen m.fl. Også ikke grundtvigske folk kom, Hal Koch, Gunnar Engberg, Valdemar Ammundsen og Olfert Ricard. Talerne boede normalt i præstegården og blev bispist der. En lille erindring, om hvor alvorligt Koch tog dette, er levende for mig. En dag ved eftermiddagstheen spørger Frk. Koch, om hvem der skal tale på søndag. »Det skal Valdemar Ammundsen.« »Skal han bo her?« »Ja, det skal han da!« »Kan vi ikke blive fri for det? For det er min fødselsdag.« »Men den kan du da ligeså godt holde en anden dag«. Og da Koch var gået, fik jeg strængt pålæg af hende om ikke at berøre den sag med et ord »for så bliver Emil så ked af det.«

Hver vinter var der »fælleslæsning«, altid med Koch som instruktør. Det var et arbejde, der tog mange aftners forberedelse, – og Koch var ihærdig med at få de unge til at optræde naturligt, passende til den rolle, de havde fået. Altid havde han selv en rolle. Det var Hostrups stykker, Peder R. Møllers, Heibergs vaudeviller og »Elverhøj«, Svend Dyrings hus«, der læstes.

Undertiden holdtes en række foredrag, f.ex. talte Koch en vinter om gammel dansk kirkebygningskunst, – en anden gang om Grundtvig og Mynster. Pastor Laurits Koch holdt foredrag om nogle af Ny Testamentes skrifter.

I den del af året, hvor der ikke var ugentlige foredrag, var der udflugter til mange naturskønne steder, – i regelen 2 gange hver sommer, og når Koch kunne for sin kirketjeneste, var han altid med. Foreningen afholdt to baller om året, med Koch som deltager i de gammeldags danse.

Hvad Koch betød for Højskoleforeningen, gav pastor Rud udtryk for i en tale ved foreningens 25 års (Rud. s. 125) jubilæum. »Hvorfor havde han så ualmindelige betingelser for at lede og føre Odense højskoleforening frem i et godt spor? 1) Fordi han var den alvorlige kristne, fint kultiverede og frisindede mand, han var. 2) Fordi han allerede som ung kandidat og huslærer havde fået øvelse og erfaring i at holde kristelige og

folkelige foredrag. 3) Fordi han som præst her i byen gennem en lang årrække havde vundet manges tillid og havde gennem sine talrige gamle konfirmander forbindelse med mange unge. 4) Fordi han holdt af mennesker og var i god betydning, hvad de gamle rationalister kaldte en »sand menneskeven«. Og endelig 5) fordi han som ugift mand kunne med stor trofasthed, når han ville det, ofre næsten alle sine søndagsaftener på foreningens møder.«

I anledning af 25 års jubilæet udsendte foreningen et skrift: »Odense Højskoleforening 1896–1921.«

Det indledes med et foredrag af E. Koch, som han åbenbart selv har tillagt nogen vægt – hvorfor der skal citeres noget derfra. Der er en meget karakteristisk forskel på denne kristelige tale og på Kochs prædikener, hvor det evangelium, der prædikes om, sætter så meget præg på indholdet, at Gud og Kristus dog bliver hovedpersoner; – men i dette foredrag er det en personlig redegørelse, hvor »jeg« bliver hovedpersonen.

Hvorfor jeg er kristen.

»Jeg er ikke blevet kristen, fordi man tankemæssigt har bevist kristendommens sandhed for mig. . . . Jeg er ganske på det rene med, at der kan siges adskilligt om kristendommens fornuftsmæssighed, . . . men dermed er der intet *bevist* om kristendommens sandhed.

Det at være kristen er noget helt andet end at give samtykke til kristendommen på lignende måde, som man giver samtykke til andre sandheder, f.ex. at jorden er rund. . . . Det er *heller ikke*, fordi jeg har været vant til at omgås kristne mennesker fra min barndom. Min kristendom er ikke bare arv fra mit barndomshjem. . . . Det kan betyde overmåde meget, mere end man selv tror. . . . De, der har haft et kristent hjem, har haft et *stort forspring*. . . . Når jeg nu er kristen og vil det, er det allermest, fordi jeg selv har gjort den *erfaring*, at *kristendom er noget, man kan leve på*, – ja, det eneste. Det at leve er

det samme som at være *god*, – ikke blot klog og dygtig og heldig, »ikke blot hvad man kalder et »godt menneske«, – men være et *fuldkomment menneske*, helt som Gud har skabt det til at leve. Gud har sat love for menneskelivet. . . . Gud siger: Jeg har ganske bestemte veje, I skal gå ad, – et ganske bestemt arbejde, som I skal gøre. – Jeg har skabt jer i mit billede, – I skal ligne mig, som er helt renhed, helt godhed, helt kærlighed. . . . Dette er herlighed, salighed, – udenfor det er kun elendighed, fortabelse. *Dette har jeg forstået*. Det gælder for mig at leve helt god, som Gud har skabt mig til at være. . . . Dette er for mig *den lige vej hen til Jesus Kristus*. Et menneske er en forunderlig ting, – på den ene side noget meget stort, *skabningens krone og herlighed*, på den anden side *en sølle stakkels ting*, – på en vis måde det sølleste af alt, der bevæger sig på jorden. . . . Blomster og dyrene følger loven, Gud har sat for dem. . . . Vi mennesker alene ligger i uafbrudt strid med os selv, – i stadig uro og frygt. »Det gode, jeg vil, gør jeg ikke. . . . Jeg elendige menneske.«

Men midt i denne håbløshed, forvirring og uro møder vi *ham, der helt magter livet*. Alle andre kender til at have en urolig samvittighed, ja, de bedste af os kender det bedst, – jo frommere og ærligere et menneske bliver, jo nærmere Gud han kommer, des mere vil han anklage sig selv og sukke over sin synd. Men *Han* er altid i ligevægt, *altid sejrende*. Han har livet; alt det, som mine længsler stunder til, finder jeg hos ham . . . når han siger: Jeg vil hjælpe jer til at leve det fuldkomne menneskeliv, jeg lever, . . . så er det mig umuligt at skyde de hænder fra mig. Jeg kan ikke andet end at række mine hænder ud mod ham og sige: Velsignet være du!

Der kan være megen usikkerhed i min sjæl endnu, men der er noget i mig, der ikke vakler, nemlig *to ting*: Jeg længes efter at være hel god, som Gud har skabt mig til at være, og det helt gode har jeg ikke fundet andet sted end hos Jesus Kristus. Dermed er det også for mig en given ting, at jeg må være kristen.

Odense højskoleforening

Thi udlevere mig selv til fortabelse, – det kan jeg ikke, – dertil er der for megen vilje til liv i mig!«

Da Højskoleforeningen fejrede sit *50 års jubilæum*, blev der opført en kantate af Olaf Andersen, Tommerup. I den var der et recitativ der taler klart om, at Kochs indsats endnu vurderes højt.

Ja, *Emil Koch*, ham vil i dag vi mindes
i dyb og hjertelig taknemmelighed.
Foreningen var ham, og han var den.
Han gav den af sit hjertes bundne varme,
sin stille myndighed, sit milde tålmod.
Den kunst »at tale sandt om småt og stort
og jævnt om alt det høje« mestred han.
Højtidelig det var han mindst af alt.
Hvor faldt hans tale karsk og ligetil
og med en underklang af herligt lune!
For ham var intet menneske så svagt,
så ringe og så ribbet for alt håb,
at ej det, mødt af vennesind og tillid,
kom til, i morgenfrisk og nyfødt undren,
at føle sig som menneske på ny.
Af ydmygt sind blev al hans gerning gjort.
Vi nævner den i dag som noget stort.

Mødet med den kristne studenterbevægelse

I 1907 kom Koch i forbindelse med den kristne studenterbevægelse, – antagelig igennem brodersønnen, Hans Koch. Dette møde blev ikke blot for Koch en stor oplevelse og opmuntring, men også af betydning for mange studenter, særlig for de studenter, der hørte til i »Studenterhjemmet«. Her blev knyttet venskaber for livet. Herfra fik han sine to første kapellaner, og disse blev præget af ham for hele deres præstegerning.

En af de ældre i Hospitalsmenigheden fortalte mig, at det kunne mærkes på hans forkyndelse; den blev friskere og gladere, og der kom også nye toner i den i disse år, fra 1907 til 1914, da verdenskrigen satte stop for de årlige sommermøder.

Også den grundtvigske studenterforening »Studenterkredsen« gjorde brug af ham i disse samme år ved deres sommermøder; men der kom han ikke til at betyde så meget. Ved »kredsens« sommermøde på Ryslinge højskole aug. 1907 talte Koch om Pauli ord: Ikke at jeg allerede har grebet det eller allerede er fuldkommen, men jeg jager derefter, om jeg kunne gribe det, efterdi også jeg er grebet af Kristus Jesus. Det var en dybt alvorlig og personlig tale; »den virkede betagende«. (Rud. s. 151.). En tale fra mødet på Roskilde Højskole refereres senere. (S. 121.).

Ved studenterbevægelsens sommermøde på Jonstrup Seminarium i juli 1907 talte Koch om »*Det kristne menneskelivs herlighed*«. Et udtryk for, at man har været optaget af det, var, at Studenterhjemmet lod det trykke.

»Vi ved alle, at når der spørges efter livsværdier, svares der fra en vis side, at der eksisterer ingen. . . . Nogen siger det i et anfald af gnavenhed, . . . men der er unægtelig også menne-

sker, for hvem det er den bitre alvor, at livet under ingen omstændigheder er værd at leve. . . . Og det kan jo ikke nægtes, at der er noget i dette sortsyn. . . . Pessimismen er ikke sådan at få bugt med. . . . Når optimisme og pessimisme mødes, bliver det altid den sidste, der går af med sejren. . . . Pessimismen har aldrig mødt og vil aldrig møde nogen anden overlegen modstander end *kristendommen*. . . . Og at kristendom er det eneste, der har magt til at gøre livet værd at leve for os mennesker, kommer ganske simpelt af, at Jesus Kristus er den eneste, der har magt og myndighed til at sige, *at vi er noget værd for Gud*, – og at sige det sådan, at mennesker rigtig har vovet at tro det. For det er nemlig et vovestykke. . . . »Hvad er et menneske, at du kommer ham i hu!« Det er en alvorlig og knugende ting med vor lidenhed i forholdet til universet, – og så er der det endnu alvorligere og mere knugende: *vor synd*. . . . Men af hans mund tør vi tage imod det og tro det. . . . Det er det mærkelige ved kristendommen, at den på een gang ydmyger os mennesker på det dybeste og ophøjer os på det herligste. . . . Når kristendom taler strengere om menneskelivets elendighed end nogen anden, er det, fordi den ikke blot har øje for *ulykken*, men også for *brøden*. . . . Kristendom sparer os ikke; den tager hårdhændet på os og siger, hvad vi nødig vil høre. – Og på samme tid er der ingen, der kan tale med sådan *glæde om menneskelivets herlighed* . . . Hele kristendommen hviler på dette, at et menneske er noget usigeligt stort. Og vel at mærke, det er det naturlige, faldne menneskeliv, der er noget stort, midt i sin elendighed. »Mennesket er en afsat konge, men endnu en konge«, siger Pascal. . . . Det er der, hvor de toner klinger dybest ind i menneskets sjæl, at livet bliver værd at leve. . . . Jeg ved, hvorfor jeg er her, – jeg har mit mål, og jeg ved, at jeg skal nå det, og jeg takker Gud for livet, og så når det er besværligt. . . . Så får jeg *lyst til at arbejde*. . . . lyst til at tjene. . . . Jeg er undervejs til at blive et helt menneske, – blive af med alt det umenneskelige, der hænger ved mig. . . .

Mødet med den kristne studenterbevægelse

Der er een ting, som jeg aldrig mere falder i tvivl om, og det er, at kristendom gør livet værd at leve. . . Alle mine erfaringer indefter og udefter stadfæster dette for mig.«

I disse år var der stærk spænding mellem to retninger i Studenterhjemmet, – mellem den »danske«, grundtvigsk orienterede gruppe og den »engelske«, internationale, der kæmpede for indførelse af »basis«, d.v.s. at man for at blive medlem skulle afgive en erklæring om, at man troede på Kristus. I 1908 var forholdet så spændt, at man ikke ville holde sommermøde sammen.

Den »danske« fløj holdt sommermøde på *Magleby* realskole på Møen fra 14. til 20. juli. Der var ikke mere end 35 deltagere, men det betød, at man kom hinanden så meget nærmere, talere og tilhørere; alle kendte hinanden. Udenfor møderne udfoldede sig det fornøjeligste samvær, på ture til klinten og til stranden, bl.a. også til mit hjem, som lå ca. 5 km fra Magleby. Koch var med liv og sjæl med i det hele, – i knæbukser, sportsstrømper og hvid studenterhue, og var kammerat med de unge. Han prædikede ved søndagsgudstjenesten og holdt foredrag. Andre talere var Vald. Ammundsen, Laurits Koch, Chr. Ludwigs. Alfred Nielsen, senere østerlands-missionær, refererer mødet til Dansk Kirketidende 1908 nr. 36. Han slutter: »At have disse ældre hos os hele tiden var os unge til stor glæde og fornøjelse, såvel ved deres alvorlige ord som ved deres ferie-munterhed på turene; og det var glædeligt for deltagerne at høre, da vi sagde dem tak, fordi de ville ofre en del af deres ferie, at det slet intet offer var for dem, – at de tværtimod ville sige tak til os, fordi de måtte komme med.«

I begyndelsen af august 1909 afholdtes »fælles studentermøde« på *Ry højskole* med ca. 200 deltagere, under Vald. Ammundsens ledelse. Jeg havde det praktiske arrangement under mødet. Her holdt Koch en bibeltime – og et foredrag over Jesu ord: »Det er fuldbragt«, hvori han ud fra Otto Møllers synspunkt talte om forsoningen og tog afstand fra den objek-

Mødet med den kristne studenterbevægelse

tive forsoning, hvilke nogle i forsamlingen var vrede over. Pastor Stricker, Gredsted, der næste dag skulle tale om et andet emne, talte i stedet meget ubehersket mod Kochs udtalelser, – så det virkede meget pinligt, – ikke mindst på Koch. (I mit brev hjem, hvor jeg omtaler dette, kalder jeg Koch »den kære gamle mand.«)

I Storebededagsferien 1910 havde stud. med. Svend Lomholt og jeg fået ordnet et lille møde på *Stenhus kostskole* hos vor gamle lærer, rektor H. E. Hass. Her var Koch med som prædikant ved gudstjenesten og foredragsholder og var den, der kom til at præge mødet. Han kendte så at sige alle deltagerne fra tidligere møder.

I juli 1910 holdtes *Nordisk kristeligt studentermøde på Herlufsholm*. Her var mange med, og det gik noget mere højtideligt til end ved de før nævnte. Vald. Ammundsen var en fortræffelig leder. Her talte Koch om »*Kristus – vor konge*«. Det var et af studenterbevægelsens slagord: *Gør Kristus til konge!* Og der var blevet holdt mange taler med altfor stærke ord herom og over »verdens evangelisation i dette slægtled.« Jeg tænker, at Ammundsen netop har bedt Koch tale om dette emne, for at få en anden røst at høre end de sædvanlige. Koch begyndte med at citere Palludan-Müllers ord:

»En konge fattes den (verden)
en konge, af Guds nåde,
som selv kan rigets bedste råde,
en konge, for hvis stol ej bukkes,
men for hvis fod med fryd der knæles.

Det er verdens ulykke, at der er så mange konger, . . . kong »Dollar« og mange flere, og derfor er verden urolig, svag og træt. Men det er menighedens lykke, at den har en konge. Her kan man godt være træt og forsagt, men da har man en konge at ty til. . . . Det tudes os i ørerne, at vi kristne i virkeligheden

har en afmægtig konge. . . (det siges): Nu har I været kristne i så mange år, – og hvad har han så udrettet i jer og med jer. I har levet på en illusion. Men dertil vil vi sige, trods al vor svaghed: Det, vi har modtaget, stammer ikke fra en indbildning og en drøm, men det udspringer fra en livsalig og kraftig virkelighed, som ikke kan rokkes.

Bliver vi utålmodige, viser han os hen til sin stilfærdige og uanselige skikkelse, og så siger vi: ja, du har ret, og du har allerede givet os så meget, at vi måtte skamme os, dersom vi ikke i tro kunne vente på det, du har lovet os.« (Dansk Kirketidende 1910 nr. 32).

I august samme år talte Koch ved Studenterkredsens sommermøde på *Rødkilde højskole* på Møen om »Menighedsbarnet«. (Dansk Kirketidende 1910 nr. 38–39). »Der er mennesker, der er blevet kristne gennem et brud med en ukristelig fortid, – men der er også dem, der er udgået fra et kristent hjem og alle dage har tilhørt kristendommen. De kender måske nok til fald og oprejsning og strid og uro, men de kender *ikke* til at være *udenfor* kristendommen. Det er menighedsbarnet. Jeg regner mig selv til dem, . . . så det må være dem, jeg kender bedst.

Det ligger nær at se med nogen mistænksomhed på denne udvikling, også for menighedsbarnet selv. . . Den manglende omvendelses-oplevelse betyder det, at det ikke endnu er blevet alvor for dem? . . . Menighedsbarnet er en type for sig selv, – måske mest kendeligt på synet på det udadvendte arbejde for Guds rige. Det er nok sjældent, at man blandt menighedsbørnene vil finde et menneske med Paulus' missionskraft. Men hvis man vil mene, at menighedsbørnenes kristendom er af en svagere art, mindre dyb, vil jeg gøre en bestemt indsigelse. Det er en besynderlig tanke, at den tabte søns veje under alle forhold skulle være det bedste, – og unaturligt, hvis man skulle se med særligt håb på de børn, der vender ryggen til hjemmet.

Det sædvanlige er dog vist, som Johs. Jørgensen udtrykker i sit digt: »Af det dybe«: O, Gud, om jeg havde dig fundet, før ungdommens tid var udrundet.

Men det er *menighedsbørnenes særegne store fristelse* at mene, at det at være kristen er noget, der omtrent går af sig selv. . . . Det er altid en stor lykke at kunne tage sin kristendom som en arv hjemmefra, men en arv er tillige en opgave, – og dersom man glemmer det, var det måske bedre ikke at have arvet. Menighedsbørnenes arbejde må være *at bringe deres nedarvede tro i klart forhold til, hvad de ellers tænker og ved*. . . . Man bliver student, – lærer at øve bibelkritik, og så mærker man spændingen mellem alt dette og det, man har lært hjemme. . . . Og man kan fristes til at skyde det ny til side. Det giver sig selv, at man i 18–19 års alderen ikke i hast kan tage stilling hertil, – så er det *fristelsen* at luske uden om, . . . men der er ikke andet for, end at man må igennem det og gøre det arbejde, der skal til. . . . Man kan i denne skærsild blive nødt til at slippe noget, som man hidtil anså for umisteligt, – men man vil opdage, at man derved ikke har tabt, men har vundet, . . . komme til at bøje sig dybere for Kristus og med større glæde bekende tro på ham som Guds eenbårne søn, vor Herre. (Jeg ved, at der er andre, som her er af en ganske anden mening, – som mener, at det gælder om at bevare de gamle tankeformer uforandrede.) – – – Menighedsbørn er mest udsatte for, at kristendom for dem bliver *en selvfølgelighed*, – som i et ægte-skab, hvor man bliver færdig med den glade forundring. Selvfølgeligheden kan blive af en sådan art, at hans kristenhed er ved at smelte bort under hænderne på ham, uden at han ved af det. Den ældste søn i lignelsen om den tabte søn var et menighedsbarn, (»Du er altid hos mig, alt mit er dit.«) men ikke med nogen glad forundring og taknemmelighed, – en trist historie, som har gentaget sig tit. Vi må vide, at vi *ikke kan bevare vor kristendom uden ved bestandig at erhverve og forstå den på ny*. Det gælder om at bringe sin kristne arv i et levende

Mødet med den kristne studenterbevægelse

og praktisk forhold til det, han ellers lever med og er beskæftiget af, – ikke en søndagsstemning, men hverdagsliv, . . . så vil vi også få den ind i vore sorger og skuffelser, – også få vor lykke kristnet, også det, vi kalder fornøjelse og adspredelser, . . . men først og sidst få den ind i vort arbejde.«

Dette år blev spændingen i Studenterhjemmet så stærk, at »basis-tilhængerne« meldte sig ud og dannede deres egen forening, »Studenterforbundet«. Det var en åreladning for Studenterhjemmet, så det måtte forlade Pustervig, hvor det havde haft sin egen bygning og flytte ind i de lokaler, det radikale »Studenter-samfund« havde haft i Studiestræde, lige overfor Frue Kirke og bispegården.

Og der skulle skaffes en del penge. Der blev nedsat et udvalg med den opgave at »tigge« hos gamle venner af foreningen. Et af disse medlemmer, Kochs brodersøn, stud. theol. Knud Koch, skrev til sin farbroder om et bidrag. Herpå svarede Koch d. 21/2–1910: »... Jeg vil også gerne give mit bidrag til at tilvejebringe det beløb, som du og Øllgaard skal skaffe. Men det bliver desværre et temmelig beskedent bidrag, eftersom jeg vel har ret gode indtægter, men tillige så udmærket lejlighed til tilsvarende udgifter, at det først efter 31 års forløb har lykkes mig at lægge 1 à 2000 kr. op, som jeg synes der bør være i min kasse, når jeg dør. Jeg skal sende dig 40 kr. og vil med det samme indmelde mig som medlem.«

6. okt. holdt Studenterhjemmet indflyttelsesfest og rusgilde i de nye lokaler med Koch som hovedtaler. Denne tale, som findes i Kirkehistorisk Institut, skal refereres ret udførligt, dels fordi den gjorde stærkt indtryk på os, der hørte den, og dels fordi den giver oplysninger om Kochs studentertid. »Når jeg tænker på, hvad der var at gå ind til for studenter af min årgang, da de i 1869 kom til København, . . . og derefter på det, der er at gå ind til for en student af 1910, så viser forskellen sig for mig i visse henseender overordentlig stor. Da

jeg som rus steg i land på Kvæsthusbroen efter den langvarige dampskibsrejse, som man den gang ikke kunne undgå fra min hjemstavn (Falster), dersom man ikke ville ad falsterske og sjællandske landeveje, selv sjette i en lukket diligence, lade sig langsomt skrumples af sted 8 lange mil til Ringsted, for derefter at tage med langsomt tog til hovedstaden, den stille by. De gamle volde med mudrede grave og maleriske skrænter, med den lukkede kirsebærgang, hvor hornblæserne øvede sig, og møllerne på bastionerne var der allsammen endnu. – Ingen elektriske sporvogne og ingen klemtende cykleklokker, – ingen andre varieteer end Morskabstheatret på Frederiksberg og næppe een eneste elegant kafé. Man kunne endnu bilde sig ind, at man lå på landet, når man boede på Gammel Kongevej. Også i henseende til det åndelige liv var det en lille, stille by. Navnet: Georg *Brandes* var endnu omtrent ukendt; de berømte litteratur-forelæsninger var ikke holdt. *Socialismen* var en ganske spæd spire. København var en »højre« by helt igennem; man drømte ikke om at kunne vælge andre til rigsdag og byråd end konservative, og man kendte ikke fagforeningskamp og lock-out. Der var ikke andre studenterforeninger end den gamle på Gammelholm, og der foregik sjældent videre mærkelige ting. Man holdt små sold om lørdagen og ved visse lejligheder større festligheder, – engang imellem et foredrag med eller uden diskussion. Ellers gik man derop og læste aviser og så med ærbødighed på »de gamle«, mere eller mindre studiosi perpetui, der sad i sofaerne og sagde brandere. Der fandtes små private sammenslutninger, hvor man mødtes for at drøfte, hvad man havde på hjerte, og nogle af dem fik også en del betydning for dem, som deltog, – men de gik vistnok aldrig ud over de enkelte fakulteters grænser. Indenfor voldene var de gamle *kirker*; der var ikke mange mennesker i de fleste af dem. Garnisons kirke, når Blædel prædikede, og Holmens, når Fog prædikede, og så naturligvis Vartov var undtagelser. Udenfor voldene var der kun den nybyggede Johannes kirke,

der var stopfuld, når Frimodt prædikede. Det er åbenbart, at det at komme herind nu er *noget helt andet* og meget bedre. Jeg er overbevist om, at der kan leves et studenterliv herinde, som er værdifuldere end for 40 år siden. Der arbejdes mere end i min tid, og arbejdsvilkårene er bedre. Jeg tror, at der hos den studerende ungdom kan spores en tiltagende følelse af *ansvaret*, for hvordan studentertiden skal bruges, så man forbereder sig på at få del i den store lykke, at være med til at bygge sit folks fremtid. Det er ikke så let at falde i søvn som dengang. Der er langt mere, der vækker, – politisk, socialt, litterært, moralskt og ikke mindst religiøst. Det var svært at være ung den gang – ikke mindst theolog.« Efter en udvikling om Brandes-begejstringen og dennes tilbagegang fortsættes. »Da G. Brandes' tilhængere i 1892 bragte ham et fakkeltog, . . . priste Brandes i en pragtfuld tale den frie tankes blus, der er som faklerne, der ikke slukkes af regn eller storm, »end ikke af en storm af mundsvejr«, – men evigt skal brænde.« Få dage efter skrev pastor *Jungersen* en artikel: »Ildsignaler«, hvori han gjorde opmærksom på, at en time, efter at Brandes havde talt, var faklerne slukket; de var ganske simpelt brændt ud, og han mente, at det ikke var udelukket, at det kunne gå på lignende måde med den ild, Brandes havde tændt. Men det er uimodsigeligt, at ilden i vore dage er ved at blusse op et andet sted. Jeg skal ikke bruge store ord herom; dertil er der altfor megen kulde og mathed indenfor vore rækker, men at det snarest er indenfor den kristne menighed, specielt *den kristne ungdom*, at der er håb, mod og lyst til at tage fat for det, man tror på. Hvad i al verden skulle kunne give mere håb, mod og lyst til at tage fat som det at tro på Kristus. Her er dog engang noget virkelig stort, – mere end tanker og skønne drømme, mere end æstetik, kunst og kultur. Her er *virkeligt menneskeliv*, uovervundet af alt det, der ellers overvinder og skammer menneskelivet på jorden, – her er alle vore længsler, hele vort håb. Her er *kongen*, som vi kan give os helt over til.

Mødet med den kristne studenterbevægelse

Jeg tænker ikke mindst på den kristne studenterbevægelse. Når en student fra 1869, som jeg, oplever at se en aftenstund 1500 studenter samlet i Tivolis koncertsal for at høre John Mott, og at se år efter år studenter i hundredevis, hvoraf flertallet ikke er teologer, samle sig til ugelangt samvær om kristelige foredrag m.m., så siger han: Hvilken forskel fra den gang! Og han takker for at have fået lov til at opleve det, . . . og han siger til de unge: Se nu til, at I bruger det, der rækkes jer! Der skal kræves mere af jer, og vi venter, at I skal blive bedre til at tjene Guds rige i vort folk.

Det henvender jeg nu særligt til *Studenterhjemmet*, hvis nye stuer i dag indvies. En forening som denne skal være et led i bestræbelserne for at føre vort folk fremad og opad. . . I en forening som denne, bør ikke være noget medlem, der ikke føler sig meddelagtig i ansvaret. Her er ikke brug for passive medlemmer.« Han sluttede med at tale om den nye forening, Studenterforbundet, og sagde, at man kan være så forskellige, at det er bedre at gå hver for sig end at bruge kræfterne til indbyrdes strid. »På den måde vil man bedst kunne bevare fællesskabsfølelsen. Det kan snarere betyde, at man i bedste forståelse hjælper hinanden.«

Jeg havde ved den lejlighed den glæde og ære, at sidde ved siden af E. Koch, og jeg dristede mig til at invitere ham ud til mig og mine to søstre, der boede i en treværelses lejlighed. Her fyldte vi stuerne med Kochs bekendte, trakteredede med the og varme hveder, og det gik meget livligt til, med diskussioner og sang. Koch sang »Gluntar« med Julius Schousboe (senere dr. phil. og sognepræst i København), – Koch læste historier af Mark Twain. I de små timer sluttede vi på studentermødevis med at synge: »Den store, hvide flok vi se« og »Dejlig er jorden«.

I juli 1911 holdt Studenterhjemmet sommermøde på Jelling seminarium med god tilslutning. Koch var mødets leder, – og

Mødet med den kristne studenterbevægelse

jeg havde det praktiske arrangement. Kochs indledningstale var over Johs. 118: Hvad søger I efter?

Den største oplevelse ved dette møde var at høre den kendte norske præst Thv. Klaweness, der var mærket af sygdom, tale om: »Bliv hos os, mester, for det er mod aften og dagen hæl-der«, – et foredrag ganske fri for den optimisme, som ofte prægede disse møder. Under dette møde faldt Kochs 60 års fødselsdag, og han blev fejret i stor stil.

I august 1913 var E. Koch og jeg der nu var blevet hans kapellan til studentermøde på Skamlingsbankens højskole. Også her havde jeg alt vedrørende det praktiske arrangement. Indien-missionær Knud Heiberg ledede mødet. E. Koch talte den første aften og tog med stor iver del i hele mødet. Det blev det sidste studentermøde, Koch var med til, da verdenskrigen brød ud næste sommer og for flere år standsede de kristne studentermøder. Da de blev taget op igen, var det andre, der stod i spidsen, og de havde ikke brug for Koch. Men at mødet med studenterne i disse år for Koch betød en stor opmuntring og forfriskelse, er der ikke mindste tvivl om.

„Koch som sjælesørger“

Koch var gennem alle sine præsteår flittig til husbesøg. Hver eftermiddag, hvor der ikke var kirkelige handlinger eller »forretninger« af anden art, var han ude at se til mennesker. Hans mange konfirmandhold fik besøg, – ligeså hvor dødsfald var indtruffet, og Koch skulle have begravelsen. Mærkede han, at han kunne være til hjælp i deres sorg, kom han måske mange gange. Jeg husker fra min kapellantid, at han igennem lang tid kom *hver dag* til en gammel mand af menigheden, der var alvorlig syg og dybt deprimeret; han var der kun ganske kort, bekendte troen, bad fadervor og lyste velsignelsen, – og gik så umiddelbart efter. Det var til meget stor hjælp for den døende og hans familie; det blev det faste punkt i deres liv i denne tid.

Hvor han vidste, der var sygdom og nød til stede, kom han for at hjælpe. Han kom engang ud til en invalid, der ikke selv kunne komme ud af sengen. Han havde ligget i to dage uden at have fået nogen hjælp eller mad. Koch fik ham hjulpet hen i stolen, redte hans seng og fik ham derhen igen (og Koch var ikke praktisk til sådant!) og sørgede for, at han fik mad og hjælp i dagene efter. Det var ikke så underligt, at den mand ikke glemte det så snart, og lyttede til, hvad Koch havde at sige ham. Og det er kun et eksempel blandt mange.

Under den »spanske syge« kom Koch »tilfældigvis« op til en fattig familie, der boede i udkanten af byen. Mand, kone og vistnok 8 børn lå alle til sengs med høj feber. Naboerne turde ikke komme ind og hjælpe dem, – nøjedes med at sætte noget brød og mælk udenfor døren, og så måtte de ellers selv klare resten. Koch tog fat, varmede mælk, smurte mad, lavede the, – så godt eller så dårligt han kunne; han gav dem penge, satte

mod i dem, sørgede for, at en sygeplejerske kom derind for at hjælpe dem og skaffe dem mad.

Fra brev til mig 22/10–16: »Jeg har idag haft den fornøjelse at kunne bestille og sende en smuk og god kurvestol til en kone med hoftebetændelse. . . Hun sad med sin syge hofte på en almindelig lille stol, og på min forespørgsel indrømmede hun, at hun kunne trænge meget til en kurvestol . . . Jeg tænker, hun er blevet glad da hun fik den.«

Når han kom i hjem, hvor der var nød på færde, hjalp han med penge også. Han vidste godt, at han tit blev misbrugt. Men ikke sjældent blev hans hjælp modtaget på rette måde, så han blev ven med det hjem og kom til at dele både glæder og sorger med det. Og det var venskab og ikke nedlædighed fra Kochs side.

Koch havde på sin meget stilfærdige måde store evner til at hjælpe mennesker, der havde det svært. Det var ikke i kraft af psykologiske metoder; for det havde han ikke begreb om, – men det var hans medfølelse og forståelse for deres vanskeligheder. Han »prædikede« ikke for et gammelt, sygt eller bedrøvet menneske, men satte sig roligt ved deres side, gav sig tid til at høre på, hvad de havde at sige; og det var tit en stor overvindelse for ham, fordi han var nervøs og selv hurtig i vendingen og meget ofte havde hørt det altsammen flere gange før. Så talte han ganske jævnt med dem om deres problemer og viste klart hen til Guds hjælp, til at vi i dåben er blevet Guds børn, – det, der for ham selv var det faste punkt, – talte ikke til dem, som den kloge præst, der kan hjælpe i alle vanskeligheder, men som en kristen broder.

Vil man nu have et indtryk af, hvordan han var som sjælesørger, kan man få et indtryk af det ved at læse hans bog »*Lys i mørke, nogle ord til syge, bedrøvede og urolige*«. Det er hans mest læste bog. Første del udkom i 1893, anden del i 1896; den er udkommet i 6 oplag, – det sidste i 1926 efter hans død. Her står han ikke på prædikestolen, men sidder ved siden

af disse mennesker, og efter at have hørt på deres problemer svarer han nu, – ikke påtrængende, men deltagende, ikke overlegent, bedrevidende, men jævnt og livsnært. Han viser, at det, som får dem til at kredse om sig selv, er det, at de mener, at de er hårdere ramt end alle andre, og det er noget, som mennesker til alle tider har været ude for, og med eksempler fra tiden, fra kirkehistorien, eller fra hvad der måske er sket for nyligt, viser han, hvordan Gud hjælper, – en hjælp meget mere værdifuld, end det ene menneske kan give det andet.

Der kan være noget naivt over Kochs fremstilling, men så må vi tænke på, hvem det er han taler til. Jeg siger udtrykkeligt »taler«, fordi det fornemmes klart, at før det er nedskrevet, er det talt til mennesker. Både den fattige enke og den rige grosserer, den ganske jævne og den højt kultiverede har i hans ord kunnet få hjælp. De er *i bedste forstand enfoldige*.

Bogen består af 42 stykker med ganske korte overskrifter som: uro, sorg, bange, tvivl, sløvhed, mørke minder, kraftsløs, uværdig, ene, håbet, åndens trøst, korset, den vanskelige død. Det er ganske klart, hvad disse handler om. Nogle af disse stykker kan forekomme for lange (7–8 sider). Man synes, det kunne være sagt kortere. Men så skal vi igen tænke på de syge og ensomme, som har haft god tid, og som kunne trænge til at få netop deres problemer at se fra forskellig side. Det er sjælesørgerisk rigtigt.

Nu skal nævnes nogle eksempler lidt nærmere. I s. 35: »*Den største nød*« er den sorg og bekymring, som jeg nu bærer på. . . . Vi er tilbøjelige til at synes, at vi netop er vanskeligere stillet end alle andre. . . . De fleste mennesker, der vil hjælpe en, vil vist forsøge at hjælpe os ved at sige, at vor nød er nu ikke så stor, som vi mener; der er mange, der har det værre. . . . Men vor Herres trøst er væsentlig en anden. Han gør sig ikke umage for at vise, at vor nød ikke er så stor; men han vil tale til os, om *hvor stor hjælpen er*. . . . Du skal vide, at når du

lægger alle dine sorger og synder og tunge kampe i vægtskålen på den ene side, så vejes de dog op, når Kristus lægger vor Faders nåde og fred og sejr i skålen på den anden side.«

II. s. 95: »*Kraftesløs*« med motto: »Når jeg er kraftesløs, da er jeg stærk« (2. Kor. 12,10)... Lad os tænke på en sådan ting som kristne menneskers opdragelse af deres børn. De vil så gerne lede dem frem til det bedste, ... men det er en såre vanskelig kunst, ... og de kan blive helt mismodige og tænke, at de dueede ikke til den gerning; men i virkeligheden er de ved at modnes. *Den, der aldrig overfor store opgaver har følt sig afmægtig og uduelig, han vil aldrig kunne bruges til at løse dem.* ... Lad ham lægge sig på knæ for at skrifte al sin skrøbelighed og påkalde Guds almægtige hjælp, den, han har sendt herved med Jesu Kristus. ... Gud kan bruge de svageste arme og den skrøbeligste vilje og de fattigste tanker, ... således at de bliver hans tjenere til at fremme hans riges sag.«

II s. 111. »*At flygte*«. »Kan der med rette tilråbes kristne mennesker i deres livs kampe: stå fast, vig ikke!, så kan der også under visse forhold med rette råbes til dem: Her gælder det om at fly i tide. ... Undertiden er der ikke andet at stille op end at vende ryggen til og fly fra *vantroens indvendinger mod troen* og dens angreb på vor Herres evangelium. Vi siger til fjenden: Dine indvendinger og påstande kan jeg ikke gen-drive; men det kan heller ikke være nødvendigt, at jeg skal kunne det; thi jeg føler, at troen kan ikke være et resultat af kløgtigt hjernesvind, og at vi enfoldige kristne kan ikke vente med at tro, indtil de lærde har fået fastslået, hvad der bør troes, og hvad ikke. »Lukke må med flid jeg tit for verdens klarhed øje mit, når hjertet skal husvales.«

II s. 39. »*Sorg*«. »Chr. Richardt begynder et digt med: »Jeg længes stundom efter sorgen, ... thi jeg har følt i troens morgen, at den er porten til Guds hus.« Det er vel det samme, vor Herre Jesus Kristus tænker på, når han siger: »Salige er

de, som sørge; thi de skal husvales«. Han vil sige dermed, at som vi nu er, ville det ikke være godt for os at undvære sorgen; den hører med til vor vækst og modning, og vi kan godt fornemme, at han har ret deri. . . Der er vel noget, som indstændigt beder sig fritaget for sorgen. . . men der er også noget i os, som beder om evne til at leve livet ret og er bange for at falde i søvn; den side af os forstår også, hvad sorgen kan tjene til. . . Der gøres hver dag erfaringer om, at sorg kan binde mennesker sammen, varme deres hjerter, bryde egenkærligheden. . . I sig selv er sorgen ingen velsignelse, den giver ikke livet og styrken, men den kan blive midlet til at sætte de kræfter i bevægelse, der findes, og kalde det liv frem, der er skjult. . . Men der er også en sorg, der er bitter og knugende, og som kan føles mere som en forbandelse end som en velsignelse, som da Peter fornægtede Jesus, . . . men den sorg skal vi *lægge frem for vor Herre Jesus Kristus*. »Kom hid til mig alle I, som lider møje og er besværede.« Det gælder ikke mindst dem, der er besværede af deres synder. . . Lad os se, om vi kan lære at takke Gud for den sorg, som vi kan tage af hans hånd; og den bitre sorg, som vi skylder os selv, lad os lægge den på ham, idet vi følger hans indbydelse, og beder ham om at tage det bitre bort med ordet om syndernes forladelse og oprejsningen ved Jesus Kristus«.

II s. I. *Allevegne, hvor jeg vanker,*

Jeg min Jesus har i tanker, synger Brorson og har ikke tænkt dermed at skildre sig som en ypperlig kristen, men har villet sige: Jeg har fået dig således kær, at jeg ikke kan glemme dig, og der er noget i mig, som altid vil til den side. Hvad der end ellers kan bruse i min sjæl, så er det dog det, vi *vil* fremfor noget andet, at høre med til hans folk og leve af hans ord, og da er han også i mine tanker allevegne, – også når vi er optaget af de små dagligdags ting, – ja, selvom stygge tanker, som vi skammer os over, drager igennem vort hjerte, da er dog skammen og sorgen vidnesbyrd om, at han, i hvis navn vi forsager

djævelen, er til stede i os. Men der er een ting, som det er endnu bedre at synge om, . . . at *Hans* tanke søger os, og hans længsler gælder os, – med en lille ændring i verset:

Allevegne, hvor jeg vanker,
har min Jesus mig i tanker,
hvor jeg ligger, sidder, går,
efter mig Hans længsel står.

Da kommer takken og lovsangen!«

II s. 5. »*Der er en, der svarer*«. (Mennesker klager over, at de har bedt i fuldt alvor til Gud og ikke fået svar.) . . . »Gud er som en moder, der sidder ved vuggen og hører, når den lille blot rører sig, han giver agt på det svageste og sagteste suk. . . . Når det for mennesker tager sig ud, som Han tier helt stille, kommer det af, at han måske oftest svarer på en anden måde, end de havde tænkt sig. Han svarer ikke med ild, som på Karmels bjerg, – men oftest i den stille, sagte susen, – og det kan ske, at de, der spørger af et oprigtigt hjerte, ikke synes at få svar, fordi de har for meget af denne verdens væsen i sig. . . . Når vi ikke hører hans svar, er det, fordi vi hører dårligt. . . . Han svarede mig een gang for alle, da han sluttede sin pagt med mig i min dåb. . . . Vi kan stille og jævnt holde os til og glæde os over svaret, som der er givet os.«

Selvfølgelig er der flere stykker om døden. I s. 104 »*Stridens ophør*«. »Der tales ofte om døden som den store læge, – at med døden bliver alting godt. Det er en ukristelig overtro, et stykke hedenskab, som vor Herre ikke vedkender sig. Men han, som er befrieren og oprejseren, kan også bruge døden som et redskab, således at den for hans venner kan blive som en slags skærsild; thi *alle* ting tjener til gode for dem, der frygter Gud; det må også gælde døden. »Tænk, når engang jeg uden synd skal leve«. Det giver genlyd i alle alvorlige menneskers hjerter. Det kan i hvert fald ikke ske uden et stort Guds under. . . .

»De skal hvile fra deres møje« (Johs. åb. 14,13). Vi ved, at der ikke kan blive hvile, hvis ikke synden bliver os frataget. Denne hvile behøver ikke at være søvn; man kan også hvile ved at være i virksomhed.«

II s. 139. »*Rejsefærdig*«. »Det kan være meget opbyggeligt og skønt at se et kristent menneske, som ved, at hans time snart slår, være optaget af at pakke sammen til den store rejse. . . . Dog ville det være usundt, hvis man ville kræve, at vi således hele vort liv skulle lytte efter signalet til vor afrejse. . . . Vor Herre har lært os, at rejsefærdig bliver vi egentlig ikke *ved at tænke på døden*, men *ved at leve livet*, det liv, som Jesus Kristus indvier sine venner til og giver dem kraft til at leve.«

(I et af de hjem, Koch var knyttet stærkest til, lå en af hans veninder syg til døden. Engang bad den syges søster Koch om at forberede den syge på døden, for »det var, som hun slet ikke tænkte på det«. Koch svarede: »Nej, jeg kommer ikke for at tale til hende om døden, men for at hjælpe hende til at leve.« Han gik ind til hende og bekendte troen og sang en opstandelses salme for hende.)

I s. 93. »*Ene*«. »Menneskelig talt er man altid *ene om at dø*. . . . Venner vil følge os til bæltets rand, og det har meget at sige at blive fulgt hertil. . . . Men Jesus Kristus, som er gået foran os siden vor dåbsdag, bliver ved med at gå *frem gennem døden*. . . . Luther skriver i sin »Sermon om beredelse til døden«: »Intet kristenmenneske skal med hensyn til sit endeligt grue for, at han skal være ene i sin død, men være vis på, at såre mange øjne vogter på ham. For det første selve Guds og Kristi øjne, fordi han tror på hans ord og holder sig til hans sakramenter. Dernæst de kære engle, de hellige og alle kristne; thi der er ingen tvivl om, at de jo allesammen iler til ham og hjælper ham med at overvinde synden, døden og helvede.« Gud hjælpe os ved sin ånd til at *leve* således midt i hans folk og med hans enbårne søn for øje, at vi kan, når vi skal *dø*,

med trøstigt mod bekende troen både på Jesus Kristus og de helliges samfund.«

Der er et stykke, der ved sin overskrift og ved sit indhold skiller sig ud fra de andre. Det er II s. 88: »*Dejlig er jorden*.« (Den salme betød meget for Koch som for så mange andre i tiden. Ikke sjældent kommer han ind på den i sine prædikener.) »De fleste af dem, der for tiden giver sig af med at skildre menneskelivet lader sig det være ganske særligt magtpåliggende at skildre dets mørke sider, det triste, håbløse, stygge. Livet er elendigt, jorden forfærdelig. . . . Disse moderne folk har kun et medlidende skuldertræk tilovers for en så gammeldags sang. . . . Men der kan nok ikke være tvivl om, at i dybeste forstand vidste gamle Ingemann mere om verdens nød end alle moderne fritænkere tilsammen, efterdi han som kristen vidste noget om den nød, som de hårdnakket lukkede deres øjne til for, og som dog er den største af dem alle, synden med skylden og ansvaret, følelsen af Guds vrede. Vi, som synger: »*Dejlig er jorden*« og med Guds hjælp skal blive ved dermed, så længe vi er til, vil gerne gøre de andre den indrømmelse, at lever vi med ryggen vendt til Guds nåde og med øret lukket for hans ord, da er jorden virkelig kun en jammerdal og livet på den tomt; men vi mener at have erfaret, at for kristne, der går deres gang med lyset fra julenat, påskemorgen og pinsedag for deres øje og det glædelige budskab om fred på jorden lydende i deres øre, for dem er »*Dejlig er jorden*« netop den rette sang at synge. . . . Vi tror ikke, at vi gør vor Herre mest ære ved at sætte os hen og sukke og græde over den store elendighed, men vi tror, at vi gør ham mest ære ved, *til trods* for alt dette, at driste os til at istemme lovsangen; thi dermed viser vi, at vi har tillid til Ham og tror, at Hans ord er sandhed, og at Han holder alle sine løfter. Det er, når der er mest alvor i vor kristendom, at vi synger bedst og glædest. . . . Vi kan nok se, at de riger, vi kommer til at gennemvandre her på jorden, er ikke

alle »fagre riger« og at døden, vi skal igennem, er intet fagert rige. Men vi tror på det fagre rige, som Jesus Kristus har stiftet her på jorden, og som er hans kirke, hvor syndernes forladelse og evigt liv er at få. . . . Dermed hjælpes vi så også til at kunne få øje på noget af det hernede i de *andre riger*, der virkelig er fagert og værd at glæde sig over, fordi det stammer fra Gud. Og fordi vi ved, at det fagre rige, hvori Jesus Kristus er konge, skal engang erobre det hele og optage i sig alt, hvad der er værd at bevare; derfor ser vi på jorden som på Guds ejendom, som han vil tage helt i besiddelse.«

Iblandt Kochs papirer i Kirkehistorisk Institut findes et udkast til et brev »*Til en tvivler*« fra foråret 1907 som svar på et brev, der desværre ikke findes. Det må antages for sandsynligt, at brevskriveren er en af de mange unge akademikere, som Koch netop i disse år kom i forbindelse med gennem den kristelige studenterbevægelse. Det er ikke altid let at være klar over, når Koch svarer, på hvad brevskriveren har spurgt om; men det er i hvert fald et eksempel, på hvordan han overfor et bestemt menneske prøvede at hjælpe.

»Jeg har gennemlæst Deres brev to gange, og det har gjort et meget stærkt indtryk på mig . . . at erfare, hvor hårdt og pinefuldt et oprigtigt menneske kan komme til at stride for . . . sit forhold til Gud. . . . Når jeg nu skal forsøge at svare Dem, er det med megen ængstelse, thi jeg er ikke vis på, at jeg kan gøre det sådan, at det kan hjælpe Dem. . . . Det vil måske være naturligt til at begynde med ikke at skrive om Dem og Deres trivl, men om mig selv og mine egne tvivl. Det er jo ikke sådan, at jeg er en troende, der ingen tvivl har. Jeg antager ikke, at man kan tale om troende og tvivlende som to helt adskilte klasser. . . . Jeg kan vel sige, at tvivlen altid er hos mig, – ikke altid i min bevidsthed, thi det er den meget langt fra, – men den er der, – og det ikke blot tvivl om mit forhold til Gud, men også undertiden om Gud selv. . . . Er det vist, at der er

mere tilbage af det menneske, der er død, end de smuldrende ben i graven? Hvordan er det så gået til, at min tvivl ikke har kunnet gøre mig så uvis og vaklende, at jeg måtte opgive at bekende tro på Gud og at bede til ham? Det er vanskeligt at tale tydeligt om de ting, der har dybe rødder inde i det sjæleliv, som man ikke er sig klart bevidst. Men når jeg altid har kunnet vise den tvivl til side som usand og uvirkelig, så har det været, fordi jeg ikke kunne give den ret, som jeg mærkede var livets fjende. Jeg *er* her i verden, og jeg skal *leve*, men leve på tvivl kan jeg ikke, og det, der forlanger, at jeg skal det, kan *ikke* være det virkelige. Er jeg på det rene med, – og det har jeg været længe, – at uden Jesu Kristi fader kan jeg ikke leve livet, så er jeg nødt til at sige: Det i mig, der siger, at den fader ikke er til, er falskt og uvirkeligt. . . . Jeg ved, der er noget i mig, der er godt, – at livet ikke kan være meningsløst. Alt det i os, der elsker, tænker og arbejder, – det i os, der har sans for skønhed, orden og sanddrthed, det råber med stærk stemme: Der er mening i livet. Bagved alt dette må der ligge noget af en stor herlighed, som er fra Herren. . . . Det drejer sig om åndelige ting, og her kan der ikke gives beviser. Hvad objektiv vished kan jeg have om det, vi kalder kærlighed og sandhed? . . . Vi er dog ikke tænkemaskiner. . . . Det, der i den grad er existensspørgsmål, må afgøres af hele det samlede sjæleliv, – og for et menneske som Dem synes det mig, at afgørelsen må ende med at blive: Jeg vil tro på Gud, jeg kan ikke andet. Uden kamp kan vi overhovedet ingen ting, hvorfor skulle vi så kunne tro uden kamp? – – – Hvis De ikke synes, det er spildt ulejlighed for Dem at føre samtalen videre, skal jeg gerne være med dertil.«

(Kochs tankegang er ganske præget af tidens lyse menneskesyn; men det har manden, han skrev til, utvivlsomt også været. Derfor har Kochs argumentation nok virket stærkere, end den nok vil gøre i vor tid.)

Rud nævner s. 127 et eksempel på Kochs sind overfor en ung mand; som pastor Johs. Ravn, Øster Løgum, har meddelt ham: »E. Kochs kærlighed til ungdommen har jeg set og mærket på første hånd. Der kom en aftenstund en forbundter fra en af Odenses store fabrikker for at tale med ham. Han havde travlt med sit arbejde, og det blev også betydet den unge mand; men resultatet blev, at Koch satte sig hen i sofaen i studereværelset ved siden af forbundteren. Der gik flere timer; thi der var brug for hans visdom. Og han bad ikke den unge mand at holde sig fra hans enemærker, men indbød ham til efter denne samtale til at være hans gæst, endog i flere dage ad gangen. De blev dus, og venskabet blev varmere med årene og varede så længe Koch levede. Han vovede en del for den unge forbundters fremtid, og var altid rede til at stå ham bi med råd og dåd.«

Og det var absolut ikke et enestående tilfælde.

I sine taler ved ordinationer (*Små Taler*, holdt til præster, udgivet 1909) talte Koch meget om denne side af præstens gerning. Her skal citeres fra s. 64 flg.: »Vi trænger til at repetere hver morgen på ny, at vi er satte til at være *tjenere*, og at deraf afhænger det, om Jesus Kristus kan bruge os. . . . Vil vi kaldes hans tjenere, da har vi under vor gerning ikke andet at spørge efter, end hvad han vil have gjort, – gå derhen, hvor han sender os, og tale det, som han siger os for. . . . Denne tjeneste for Jesus Kristus er *hos* hans menighed, d.v.s.: Hvis vi vil tjene Ham, må vi tjene Ham i hans folk, i kærlighed til hans folk og i ærbødighed for det. . . . Den samme Paulus, som siger, at han bryder sig ikke om menneskers dom over ham, han brød sig dog så meget om disse samme mennesker, at han kunne sige, at han havde en uafsladelig smerte i sin sjæl for deres skyld. Og vi, som vil være Herrens tjenere, må lære noget af det samme; vi må forstå, at et menneske skal aldrig agtes ringe, men holdes i ære, og at hvormeget der end kan være hos

nogen, som vi hverken kan agte eller ære, så er et menneske dog altid noget ærværdigt, som skal behandles med ærbødighed. . . . Vi ved nok noget om, hvor koldt vi kan se på mennesker og handle mod dem, – at vi tit viser os uvenlige og utålmodige mod dem, – har let ved at lade os frastøde af det hos dem, som vi ikke synes om, så vi glemmer, at bag det uelskværdige er noget, som er værd at elske. Vi har undertiden hørt ligegyldigt på dem, der udløste deres sorg for os, – har glemt dem, skønt vi burde have hjulpet og glædet dem. . . . Bag alt det ligger, at vi er langt fra at have lært, som det skal læres, hvilken stor og kostelig ting et menneske er, også det ringeste og mindst elskværdige.

Der bliver da så meget at bede om tilgivelse for og om hjælp for dem, der gerne vil tjene vor Herre. . . . Men det sind, som er vor Herres eget, får vi kun ved at leve med ham, og d.v.s. at dersom vi skal være hans brugelige tjenere og blive det mere og mere, da må vi selv tage imod *hans* kærligheds tjeneste, han, som agtede menneskers dom såre ringe, men agtede mennesker så højt, at han ville dø for dem; thi det gælder her som i alle andre stykker, at vi har ikke mere at give ham og hinanden, end vi selv har fået fra ham.«

Mange gange, når Koch talte med mennesker om kristendom, mærkede han, at mennesker åbenbart ikke forstod ham. Han måtte spørge sig selv, hvad er grunden til det.

I Dansk Kirketidende 1908, nr. 37–38 skriver han herom med overskriften: *Menneske og kristen*.

Utallige gange er det hændt, at jeg havde en stærk og meget nedslående fornemmelse af, at jeg aldeles ikke blev forstået af dem, jeg talte med om kristendom. . . . I regelen var der ingen indvendinger. . . . Det er gået ind i folk, at præsten skal man ikke sige imod. Men han har tydelig nok ingen anelse om, at evangeliet har et bestemt ærinde til ham, som kunne forandre hele livet for ham. *Hvad er der så i vejen?* Det kan jo være, at

det er et fordærvet menneske, og at det er en stymper af en præst. Men i regelen er det ikke forklaringen. *Er det ikke mangler på menneskelig udvikling?* Han kan ikke få fat på kristendom, fordi han endnu kun i ringe grad er blevet menneske. . . . Er det rigtigt, at det er mennesket, og ikke dyr eller djævl, der skal kristnes, så vil det være vanskeligt at afvise at tale om, at »man må være menneske, før man bliver kristen.« Visse menneskelige forudsætninger må være til stede, – og det er ikke opfundet af Grundtvig, men også Peter og Paulus vidste det. Den, der ikke ved, hvad det er at være menneske, ved ikke noget om *menneskelivets herlighed*, – at et menneske har vidunderlige muligheder i sig; derfor har han aldrig længtes udenfor det, som denne verden viser ham, . . . og efter at han selv skulle nå op til idealerne. Og han har ikke fået noget at vide om *menneskelivets elendighed*, . . . kender ikke det usalige, han er sunket ned til, og har aldrig grædt af sorg over sin egen afmagt. . . . Hvor dette mangler, kan kristendom ikke komme ind. *Hvad er en kristen andet end en, der er i færd med at blive hjulpet til at blive menneske.* . . . Man må da være blind, hvis man ikke kan se det for sine øjne, hvordan vor Herre stadig må vente på mennesker, ikke egentlig fordi de ikke vil lukke op, men fordi de ikke kan. . . . Vil man, på trods af al psykologi, mase på med evangeliet, der hvor der ikke er noget indenfor – enten med milde eller dundrende ord, – der vil der være udsigt til at hindre eller sinke det, man ville have fremmet. Skal man så lade disse uforberedte gå deres egen gang? Nej, man skulle gøre noget for at få dem hjulpet til menneskelig udvikling. Det er ikke noget for utålmodige mennesker; man må have tid til at vente. . . . Bedre er det at tage sig af dem fra begyndelsen og prøve at hindre umenneskeligheden i at tage magten hos dem.

(E. Kochs brodersøn, den unge præst Hans Koch angriber i nogle artikler i »Sæd og Høst« dette syn på »menneske og

»Koch som sjælesørger«

kristen« og udvidede det til et angreb på Grundtvigianismen. E. Koch svarede i Dsk. Kirketidende 1909, nr. 8 »Mere om menneske og kristen«. Der synes mig ikke at være grund til at gå nærmere ind i denne diskussion.)

Kochs prædikener

Gennem hele sin præstetid anså Koch gudstjenesten som den vigtigste del af sin gerning og lagde derfor også et ualmindeligt stort arbejde i udarbejdelsen af sine prædikener, og der er derfor grund til at se nærmere på disse. Utvivlsomt var det også denne side af hans gerning, der betød mest for de mange, som kom i kirke hos ham.

I en prædiken til 6. søndag efter trinitatis 1913, hvor han taler om Jesu ord: »Også I skal vidne om mig,« siger han: »At vidne om Jesus er ikke andet end at arbejde på at *vise* dem ham, således at de kan *se* ham. Jeg skal ikke sige noget ondt om det at holde taler om Kristus. Hvis jeg anså det for noget for-dæveligt eller unyttigt, ville jeg da ikke selv tilbringe så stor en del af mit liv med at holde sådanne taler. Men der er en kraftigere og virksommere måde at vise mennesker vor Herre,¹ og det er at *leve* hans liv for deres øjne.«

Det var ikke sjældent, at Koch blev opfordret til at tale ved præstekonventerne om præstegerningen, f.ex. ved almindelig dansk præstekonvent på Fanø i 1911 (Dansk Kirketidende 1911, nr. 39–40), – og her er han inde på det lige nævnte.

»I enrum og for folkets åsyn«.

»Ikke mange er som præster henvist til at *stå for folkets åsyn*«, ... og det, vi har at bringe mennesker, tager de nu ikke imod af andres hænder end dem, de har tillid til. Man kan længe nok snakke om, at evangeliet har sin kraft i sig

1. Koch skriver i sine ældste prædikener altid »Vorherre,« – men fra 1892 (en enkelt gang i 1890) skriver han: »VOR Herre«. I de første år derefter findes det undertiden i et ord af gammel vane!

selv, når det forkyndes rent og purt, hvordan folk så ser på dem, der forkynder evangeliet; men det er også teorier, der ikke svarer til det virkelige liv.

Dette skal vi tage alvorligt. Folk kræver og venter nu engang noget mere af præsten end af smeden og købmanden, og *med rette*. . . . Det er ganske naturligt, at der skal kræves mere af dem, der stadig beskæftiger sig direkte med det hellige. . . . Af ham vil man vente et mere åndeligt liv.« K. taler om »den elendige, fortvivlende måde, vi lønnes på«, der frister til at gøre forskel på rig og fattig. »Hvergang et menneske har været hos os og ikke er blevet behandlet, som han burde, har vi dermed formindsket vore udsigter til som præster at kunne udrette noget for dem.« Han taler om vor menneskefrygt og dovenskab. »Disse og mange andre dårligheder stammer fra mangel på kærlighed til mennesker«. – »Vi føres herfra til vor stilling *for Guds åsyn*; vi er alene med os selv og Gud. Det bliver et opgør, som kun kan ende med en fuldstændig falliterklæring. . . . Vi skal blive ydmygede og beskæmmede, og deraf afhænger det, om vi i det hele skal blive skikkede til at tjene Guds rige på Jorden. Om vi kan komme til at udrette noget for Gud, vil afhænge af, om vi får lært, at *vi* ngenting kan udrette (af os selv); thi Guds rige bygges ikke op ved nogen anden kraft end ved Guds. Gud må først sønderslå sine redskaber, før han kan få rigtig gavn af dem. Ydmygelsen og oprejsningen hører sammen, – ikke sådan, at først kommer ydmygelsen, og så når den er forbi. oprejsningen. Nej, de to følges ad. . . . Vi ved måske allerede noget om, hvordan kristendom kan ydmyge og oprejse; men vi ved endnu ikke nær alt, hvad derom kan vides.«

Netop denne forbindelse mellem at prædike og at leve var det, der gav hans ord den tyngde, den myndighed, som de havde. Man kan godt sige, at han var »tør« som prædikant (et ord, han selv yndede). Det var ikke de varme følelser, heller ikke de stærke ord (og dem kunne han godt bruge), der bar

hans prædiken; men det saglige indhold, som han stod inde for.

Igennem alle de 45 år arbejdede han praktisk talt med sine prædikener hver dag, bortset fra sommerferietiden. Rud fortæller (s. 136), at han et par år havde lejlighed til at se Koch på »værkstedet«. »I et par år kom vi sammen ret regelmæssigt mandag eller tirsdag eftermiddag for at drøfte evangeliet til næste søndag. Det blev oplæst, og dets pointe og mening, dets tale til os omhyggeligt drøftet. Vi fremdrog, hvad vi havde i den anledning, analogier i skrifter, historie, kunst eller natur. Ikke sjældent havde han, når det havde knebet ham på den ene eller anden måde at komme igang, tyet til biskop Bingesbølles »Tanker til Eftertanke«, Pontus Wikner, Pascal eller Paludan-Müller, foruden naturligvis vore store salmedigtere, hvis vers han dog holdt måde med at citere. Når han så tog fat, måtte overskriften først være fundet og formet til at holde sig for øje. Derpå skrev han en del papirlapper og ordnede tankegangen og først så skrev han prædikenen, men da således klar og formet, at den var lige til at trykke.«

(Til et enkelt punkt må jeg gøre en bemærkning. Det gælder dette med »overskriften«. Kochs færdige prædikener har *ingen* overskrift, – ikke nogen af dem. De trykte prædikener fik en overskrift, – ofte tilføjet med blyant. Men det er utvivlsomt rigtigt, at Koch gjorde sig klar over, hvad prædikenen skulle handle om, inden han rigtig tog fat.)

I de 7 år, jeg var hans kapellan, var det skik, når vi gik en aftenur, for at Koch lettere skulle falde i søvn, at vi i hvert fald torsdag aften, da Koch havde skrevet kladde til prædikenen, talte om hvad han ville sige. Hvis jeg også skulle prædike den følgende søndag, måtte jeg gøre rede for, hvad jeg havde tænkt at sige. Det var såre nyttigt for mig, – men ikke altid behageligt, for jeg fik tit øjnene lukket op for, hvor ringe det, jeg havde tænkt, var. Koch anbefalede mig at læse nogle trykte prædikener. Foruden de ovennævnte vil jeg næv-

ne Otto Møller's, Rørdam's og Hostrup's. Det var ikke sådan, at Koch direkte overtog noget fra disse prædikener, men de kunne hjælpe ham igang.

Fredag skrev han prædikenen rent, med sin lille, spidse, men let læselige håndskrift, – ingen forkortelser. Lørdag lærte han den udenad, så han var helt uafhængig af sit papir på »stolen«.

Det hændte, når vi mødtes til frokost, da jeg boede hos ham, at jeg spurgte: »Hvem har du haft besøg af i formiddag, for jeg hørte, at du talte, da jeg var ved din dør?«, og han svarede: »Ingen, – men når jeg skriver min prædikener, taler jeg højt for at høre, om det er bogsprog eller levende tale«. Dette kan tydeligt mærkes, når man læser hans prædikener.

Dette med at lære prædikenerne udenad blev for ham en kilde til stor ængstelse og nervøsitet, da hans hukommelse de sidste præsteår svækkedes. Han var da for gammel til at ændre sin hidtidige praksis; men det havde den virkning, at prædikenerne blev en del kortere end før.

Hans ca. 2000 prædikener, der findes i Rigsarkivet, er ordnet helligdag for helligdag, så man altså læser 15–20 prædikener i rad over den samme tekst, og det kan unægtelig siges at være en skrap prøve! Men jeg har glædet mig over det uden at blive træt deraf. Selvfølgelig er der gentagelser, – men altid med variationer over de samme tema'er. Man mærker altid, at han har arbejdet på ny med sagen, og fundet andre ord, der nu lå ham naturligere at bruge. Jeg tvivler på, at han nogensinde bare har taget en gammel prædiken frem i sine egne kirker.

Der mangler en del prædikener. F.ex. findes næsten ingen af de prædikener, der blev trykt i »Dansk Budstikke«, 10–12 om året. Forklaringen må være, at han ikke har fået prædikenen tilbage fra redaktøren. Men i bladet kan man altså læse dem. Der var op igennem årene ikke så få af Kochs gamle, faste kirkegængere, der »lånte« hans prædiken, når de var så svage, at de ikke længere kunne komme i kirke, – og de er næppe kommet tilbage. I de sidste 14 år af hans præstetid havde han

personel kapellan, og disse prædikede i hvert fald een gang om måneden for ham, så han fik en fri-søndag.

Koch begyndte sin dag med at læse Bibelen, *lectio continua*, og det er ikke sjældent forklaringen på indledninger til prædiken eller bibelcitater henne i prædiken, så man kan konstatere, at i den uge, da han skrev den prædiken, har han læst: Prædikerens bog, Nenemias' bog, kongebøgerne, Salmernes bog, de store profeter eller Johannes Åbenbaring.

Hans prædikener var, som nævnt, i regelen ikke en gennemgang af teksten, men var tematiske, bygget op over et enkelt ord eller en bestemt tanke i evangeliet. Undertiden kunne prædikenerne have såre lidet med dagens evangelium at gøre, f.ex. hans prædikener til 2. juledag handler alle om julen; Stefanus og et enkelt ord fra evangeliet kan akkurat nævnes. Det var et almindeligt træk i tiden, ligeså, at han *enkelte* gange kan »brodere«, – helt ricardsk, f.ex. 1. søndag i advent 1903, om Jesus i synagogen i Nazareth: »Om nådeåret talte Jesus den dag i synagogen, og han har gjort det vidunderligt, som ingen profet havde kunnet gøre det. Han har jo malet for sine bysbørns øjne et billede af Guds herligheds rige på Jorden, så dejligt, så rigt og strålende, at de har været henrevne deraf. De har lyttet til ham med åbne øren og tindrende øjne; der har været stilhed i synagogen, medens han talte, så man kunne høre en nål falde.«

På et andet punkt var Koch barn af sin tid; han *delte tidens optimisme*, som de, der lever efter første verdenskrig, kan have svært ved at forstå. Her skal nævnes et eksempel (senere vil der komme flere), juledag 1913: »Lovet være Gud! Det hellige menneskeliv, som vi længes efter, er ikke mere bare et ideal, et drømebillede uden virkelighed, men nu er det midt iblandt os som en kraftig virkelighed. »Blandt mennesker Guds velbehag« d.v.s. nu bliver det igen virkeligt, at Gud ... kan se i dem ikke blot et stakkels skrøbeligt menneskeliv, der forgæves kæmper mod det, der vil ødelægge det, men også et rigt, stærkt menneskeliv, hans enbårne søns menneskeliv, som er rede til at

overvinde alle onde magter. Og det, at leve sit liv under Guds velbehag er at turde sige om sig selv: Jeg ved, at Gud ser på mig, ikke sørgmodigt . . . Men med håb, som den fader, der har sit barn hjemme hos sig og ved, at han aldrig skal miste det. At have det sådan er at leve livet på en ny måde – trods alt, . . . for vi har meget at skamme os over og bede om tilgivelse for. – Men vi er på vej opad, til Gud. Vi kan skamme os over vore synder, men vi tror på syndernes forladelse, og vi tyniges endnu af døden. . . . Men vi tror på en evig sejr over den. Det er trods alt et nyt liv.«

Denne optimisme præger ikke i den grad hans tidlige prædikener; da er Guds gerning til menneskers frelse, synd og nåde, det fremherskende; men fra halvfemserne og op til første verdenskrig er lyssynet fremherskende, som det så afgjort var det i hele tiden. Det er engelsk påvirkning ved siden af den almindelige optimisme. Men Koch glemmer dog aldrig, at det helt afgørende er Guds frelse. Det kommer tit forbavsende med eftertryk i slutningen af prædikerne.

Koch var grundtvigianer, men ikke »udpræget grundtvigsk« i sin forkyndelse, – brugte sjældent almindelige grundtvigske vendinger og slagord, – ikke mindst fordi han kendte de mennesker, som kom i kirke hos ham, og til dem ville han tale, så det blev en nutidstale, der sagde dem noget.

Hans syn på *Grundtvig* er han inde på i en prædiken til 21. s. eft. trin. 1899: »Et sted på Sjælland er der sat en mindesten for Grundtvig: »Manden troede det ord, Jesus sagde til ham og gik bort,« står der. Mere slående mindeskrift kunne der næppe sættes over denne mand. Han var et menneske, der havde mange strenge på sit instrument og spillede godt på de fleste af dem. Han var en grundig videnskabsmand, en mærkelig digter, en åndrig tænker, en glødende fædrelandsven og folkeopdrager, – men der var eet, som han fremfor alt ville være og var, en kristen, en mand, der troede det ord, Herren sagde til ham og gik bort med det, da hans liv var endt, gik

med det ind til de evige boliger, som ordet talte til ham om, og som han havde set hen mod med håb. Det var den dybeste tone, grundtonen i alt, hvad den mand talte, skrev og sang: *Der er et ord, talt til os af Jesus Kristus på Guds vegne og talt til hver enkelt af os. Uden det er videnskaben bare forfængelighed, poesien kling-klang og al folkeopdragelse umulig og hele livet øde og fortvivlet. Men med det er livet til trods for dets bitre kamp og møje og dets mange hårde skuffelser dog en sådan herlighed, at mennesket kan takke Gud for det.*« – »Klarere og mere afgjort end de fleste andre henpegede han på *det ord, der lyder ved vor dåb*. Når menneskehjertet i sin vånde spurgte, hvor finder jeg et guddommeligt ord, som er til at leve og dø på, – svarede han ikke famlende ved at henvise til sin egen eller andres tale om ordet. Han sagde ikke: »Sæt dig under min prædikestol, så får du ordet at høre,« og heller ikke: »Læs i Ny Testamente, så får du det at høre.« Thi han vidste, at selvom det var den mest sanddru og opbyggelige tale om ordet, *var det dog ikke ordet selv*, det ord, man kan leve og dø på, men han sagde: ved din dåb, som han selv har indsat, der taler Jesus Kristus det ord, som er til at leve på, – og vil du leve, så skal du tage det og gå bort med det og have det med dig alle vegne, hvor du er, og hvad du end foretager dig. Og at han ikke greb fejl, det har mange i vort folks kirke indtil nu sandet. . . . Grundtvig var kommet til at hade døden i alle dens skikkelser, mest når den kom med hjertets kulde og sløvhed, dets urenhed og selvrådighed – og var kommet til at opdage, at døden var mægtig både i ham selv og i den verden, han elskede. . . . Derfor kunne han forstå, da ordet kom til ham, Jesu ord, dåbens pagt, – og sige: Det ord, som verden finder så urimeligt, det støder mig ikke bort, men det drager mig til sig. Det rimer sig godt med det bedste i mig, . . . og det passer til et menneske som mig, der inderlig længes efter at vinde sejren over døden.«

Kochs prædikener er, som nævnt, skrevet i et levende sprog, – men er selvfølgelig præget af tidens sprog. Der er adskillige ord, han bruger med stor forkærlighed, men som kan skurre i vore øren; men de gjorde det ikke dengang. Koch er selv klar over, at sådan er det, når et sprog er levende. I en udateret prædiken til 6. s. eft. trin. hedder det: »Dersom man for 80 år siden var gået til de steder, hvor der taltes om Jesus Kristus, havde man de fleste steder fået at vide, at Vorherre var en stor *dydsprædikant*, – var kommet for at lære mennesker at blive dydige. Siden den tid er ordet: dyd næsten kommet i vanry, – et ord, der næsten ikke kan bruges i alvorlig tale, og det er en skam, for det er et godt ord. Det betyder: det, som duer.«

En del af disse ord: vidunderlig, ren, længsel, lykke var så almindelig brugte i præsters tale, at de næppe kan kaldes karakteristiske for ham, – ligesom udtryk: »vor frelser og bedste ven« og at Jesu disciple og de troende kaldes: vennerne, – og hans forkærlighed for salmen: »Dejlig er Jorden,« som han flere gange taler over. Men hans brug af ordet: *alvorlig* tror jeg er karakteristisk for *ham*. Det vil der i det følgende være mange eksempler på; her kun »Det er dog, hvad det gælder om, at vi bliver en slægt af alvorlige mennesker. . . . Dette er alvor, at vi alvorlig vil, hvad vi vil.« – I prædiken til 17. s. eft. trin. 1902 forekommer ordet 18 gange!

Det er formelt det mest karakteristiske ved Kochs tale, hans *brug af gentagelsen*. Det vil næsten hvert citat i det følgende være eksempel på. I prædiken til 5. s. e. hellig tre konger 1908 siger han: »De to lignelser kunne man fristes til at sige, siger det samme. Vi andre bærer os vistnok tit sådan ad, at vi siger det samme to gange, og der er en vis form for ubehjælpssom snaksomhed, der ikke engang kan nøjes med to gange, men må have lov til at repetere mange gange, før den kan blive færdig, og som bekendt plejer man at sige, at denne svaghed

særlig skal være at finde hos prædikanter; men jeg kan ikke tænke mig, at den findes hos vor Herre.«

Her er måske nok en del selverkendelse i disse ord, men jeg tvivler på, at han helt er klar over, hvordan gentagelsen er fundamental for al hans tale, – for det levende i den, men også for det overflødige og trættende. 3 prikker i citaterne her vil meget ofte sige, at her kun er medtaget 2 eller 3 variationer, men resten er ikke medtaget, fordi de kunne undværes. (Jeg har talt op til 20 korte sætninger i rad og række om Jesu menneskeliv.)

Det hørte med til Kochs embede at »intimere« ved ordinationerne i Sct. Knuds kirke, og da er det selvfølgelig, at han i disse taler ofte kommer ind på dette, at prædike. Nogle af disse taler er trykte: »*Små taler, holdt for præster*« (1909). Jeg har truffet gamle præster, som endnu huskede, hvad Koch havde sagt ved deres ordination, og som de havde lært af. Men der er måske i endnu højere grad talt til dem, der allerede var præster og har gjort erfaringer om vanskelighederne. (S. 35f) »Det er rimeligt, at kristne prædikanter tænker på, hvorledes de skal indrette deres tale efter deres tarv, som de har for sig, – forsøger at tænke sig ind i deres sted. . . . Men vejen til at forstå andre går altid om ad det at forstå sig selv; . . . man kan være forvisset om, at hvis det man taler om til andre, ikke har værdi for en selv, . . . så prædiker man forgæves, hvor stor en prædikant man så forresten kan være. . . Den, der vil prædike kristendom, skal aldrig give sig selv lov til at sige de andre noget, som han ikke selv personligt kan stå inde for; . . . men lad ham bede Gud give ham alt det meget, han endnu savner. . . . Thi det, som en kristelig prædikant aller nødigst må være, det er uvirkelig og luftig. Vi har haft alt for meget af den slags prædiken i vor kirke. . . . Vanskelighederne kan være store nok, thi det er ingen ringe ting mindst en gang om ugen at skulle frembære et virkeligt kristeligt vidnesbyrd, og der kan fristelser til at gribe til talemåderne, når ånden og kraf-

ten fra Gud ikke vil komme, ofte være stor nok. . . . Gud være os nådig og forlade os vore synder og hjælpe os til at gøre det bedre.«

(S. 39f.) »Apostlene forkyndte »Guds store gerninger,« . . . og det er det samme, vi skal forkynde, – ikke visse religiøse sandheder, som vi kunne tænke os passende til tidens krav og tarv, men de store gerninger. Gud har gjort mod os ved sin enbårne søn, de store gerninger, vi nævner, hver gang vi bekender kirkens tro. . . . Det er da i virkeligheden også det ord, som nutidens mennesker trænger til at få at høre. Menneskelige prædikanters selvrådige tanker om guddommelige ting er det ikke, de trænger til, . . . men en *kristelig nutidsprædiken* er den, der henvender sig med det gamle evangelium til nutidens mennesker og taler deres sprog. . . . Der var nylig en, der sagde, at det har været kristendommens styrke, at den altid har »lempet« sig efter tid og lejlighed. Det var sagt med fjendtligt sind mod kristendom, og meningen var, at kristendom er en smidig forvandlingskunstner, der altid forstår at rette sig efter, hvad hver tid kræver af den. Og således er det en stor usandhed. Hvad så end mennesker har forsøgt at gøre kristendom til, den har dog altid været det samme. Men der er det sande deri, at kristendom har evne til at finde altid nye former for sit liv, og den vil tale med alle folks og tiders tungemål, – også med det 20nde århundredes sprog, og de, som er prædikanter i dette århundrede, må se at få det sprog lært ordentligt og bruge det ret.«

(S. 49ff.) »Vi må vide, at der i vore dage er en ganske overordentlig stærk og vågen *kritik* oppe i folket om os og vor færd som præster. . . (Overfor den) skal vi ikke undersøge, i hvad toneart folk vil have, vi skal prædike for dem, . . . heller ikke skal vi lægge os efter nogetsomhelst popularitetsjageri eller andet af den slags ynkeligheder; men vi skal deraf tage anledning til at tage os selv i skole, . . . og lægge mærke til, hvad der er i vejen. . . . Jeg tror, at kritiken om os kommer ikke mere fra

det, at folk synes, vi tager vor præstegerning *for alvorligt*, . . . men i de fleste tilfælde af, at de synes, vi ikke tager vor gerning alvorlig nok. . . . De synes, at vi ikke giver dem noget, de virkelig kan bruge. . . . Der er ikke andet for os at gøre end at tage mod kritikken ude fra og oversætte den i selvkritik. . . . Når kristne mennesker i redelighed anklager sig selv, vil det altid føre dem frem for Guds ansigt, . . . få dem til at bekende deres synder, . . . og deri er begyndelsen til, at det kan blive bedre. . . . Det bliver det naturligvis ikke i en fart; thi den skade ligger dybt. . . . Det, der mangler os i at være rette præster, . . . er kærlighed til mennesker og taknemmelighed mod Gud. . . . Ved vi, hvor langt vi er tilbage deri og bliver vi ved med at søge til Gud for at få det, da vil hans ånd få sådan magt, at det kommer til at stå bedre til med os og vort arbejde.« (s. 72f.) »Det, som vor Herre Jesus Kristus siger om de »unyttige ord, som mennesket skal gøre regnskab for på dommens dag«, har ærinde til alle mennesker, . . . men der er dog måske ingen mennesker, som det har sådan ærinde til, og som det rammer sådan, som protestantiske præster. Protestantiske præster er jo først og sidst *talere*. Vi må tale, så at sige, uophørligt. . . . Enhver, der tænker sig om, vil forstå, hvilken anledning, der er til at tale »unyttige« ord, d.v.s. ord, der ingen kraft har, fordi der ikke er noget liv i dem, – især for dem af os, der er så ulykkelige at være »veltalende«, dem, der har let ved at lade munden løbe, – men også for alle os andre. . . . Der er slet ingen af os, uden at vi mange gange har sagt ord, som ikke duer, – kraftesløse og livløse. . . . Vi trænger mere end andre mennesker til at bede Gud tilgive os vore unyttige ord. . . . Det må ligge os i højeste grad på hjerte, at vor tale kan blive bedre, mere ånd og kraft i den. . . . Der er da selvfølgelig kun een ting, der kan gøre det, nemlig at vi selv kommer nærmere til ham, vi skal prædike om. . . . Jo mere vore prædikener bliver *vore egne taler*, kunstproduktion af egen flid og tænksohmhed og ikke andet, desto mindre duer de, – jo mere de bli-

ver genlyd af *vor Herres tale* til os, – naturligt og levende udslag af det, hans ord har skabt i os af glæde over Guds nåde og kærlighed til dem, han elsker, desto bedre bliver de.«

(S. 12f). »Gud ske lov, at det ord, hvis tjenere vi er, ikke er et elendigt og tomt menneskeord, men livets ord fra Jesus Kristus, som har svar på menneskehjerternes spørgsmål og føde til at stille deres hunger. . . . Men idet vi således er ordets tjenere, – ikke dets ophavsmænd og herrer, så har vi kun *at forkynde det, ikke at sørge for at det vinder sejr*, . . . Det er godt at mindes: »Med Guds rige har det sig, som når et menneske kaster sæd i jorden og sover og står op dag og nat, og sæden vokser og bliver høj af sig selv, han ved ikke hvorledes.« Vil nogen snakke om, at det er et ord til at falde i søvn på, – et ord for dovne arbejdere, . . . så må vi dog holde på, at når vor Herre har sagt det til trøst og opmuntring for sine første venner, – så må også de venner, han nu har, og som ikke mindst trænger til at værges mod forknythed og utålmodighed, have lov til at tage det frem og bruge det.«

Her skal nævnes noget fra et foredrag, holdt 1911: »*Prædiken i nutiden*« (findes i Kirkehistorisk Institut): Gennemgående prædikes der meget dårligt i vore kirker. »Hvad er der i vejen med vore prædikener? – Jeg skal ikke opholde mig ved småtingene, som for resten kan være betydningsfulde nok. (Skulle det ikke være præstekonernes opgave at pille det bort?)« Mange gør sig ikke umage nok med hver prædiken, gennemtænker ikke tankerne ordentligt og gør sig ikke synderlig ulejlighed med formen. . . . Men et *hovedstykke* i al god prædiken, . . . er *virkelighed*. En prædiken, der skal gøre indtryk på vor slægt, må befatte sig på at være en *virkelighedsfyldt prædiken*. Jeg tror, at vor tids mennesker er i særlig grad blevet sig bevidst, at det er virkelig tale, de savner. . . . Det er bedre, at der er en vågen kritik overfor prædiken, og det selvom den undertiden er bitter og uretfærdig, end at det skal gå efter melodien: Det er Guds ord altsammen! Det skal være vanskeligt

at prædike; vi har godt af at mærke, at det ikke er noget, der går af sig selv. Da den åndelige strøm-kæntring fandt sted for en menneskealder siden, var det et slagord for hele bevægelsen: *virkelighed*. Det var realismen, man ville have frem. . . . Ofte blev det gjort på en meget uforstandig måde, og undertiden forsyndede man sig mod nogle af de mest værdifulde realiteter, . . . men der var adskilligt af det gamle, der var godt at få aflivet, så vi siden er blevet meget mindre tilbøjelige til at leve på fantastier og velklingende talemåder. Og er der noget om dette, kan det ikke være nogen ringe forberedelse til at tage mod kristendom; thi er der noget, der er virkelighed, så er det kristendom. . . . Men det forekommer mig, at den nuværende kristendomsforkyndelse er langt tilbage. De fleste prædikener, jeg har hørt, har gjort indtryk af at have grumme lidt med virkeligheden at gøre, . . . måske opbygget i sit ansigts sved, måske hastigt rutineret arbejde, men i hvert fald uvirkeligt, . . . det angår ikke menneskelivet, som man kender det. . . . Det, vi allerførst må gøre, er at *holde vore prædikener for os selv*. . . . Hvad der opbygger dig selv, kan du vente også vil opbygge andre. . . . Derfor skal man aldrig sige andet, end hvad man *personligt kan stå inde for*. . . . Er der toner i evangeliet, han endnu ikke kan magte, så lad ham indrømme det, han endnu mangler. Der er f.ex. dette med at *formane*; det skal han være varsom med, ikke af frygt for at støde, men af frygt for at komme ud over det område, hvor man kan tale med nogen myndighed, – ligeså med at *trøste*. Man kan ikke trøste andre med anden trøst, end den man selv er blevet trøstet ved. . . . Vi skal vogte os for de *stærke ord*, – vi er ikke Kristus eller apostle. Nu set fra en anden side: »Vi hører dem forkynde Guds store gerninger *på vore tungemål*.« . . . Lad os dog få et virkeligt moderne sprog på prædikestolen. . . . Det gamle evangelium skal forkyndes på en sådan måde, at det passer til den ny tid og dens tarv, – men det kan vi ikke, *uden vi forstår dem, vi taler til*. . . . Der er altfor mange præster, der er slette

psykologer, – det viser sig i, at de ikke forstår, hvilke vanskeligheder mennesker kan have for at komme til tro; det kan gøres på stående fod, blot der er vilje til det. – – – Så den evindelige *hylen over tiden*, – bedre at finde de tilknytningsspunkter, der er i tiden.

Vi skal gøre os umage for at prædike *mere positivt*, end vi gør, . . . sige dem, at der er noget i dem, der er for godt til at dø og derfor trænger til en, der kan frelse det. Det var godt, om vi blev større mestre i at *skildre det kristne menneskelivs herlighed* end i at beskrive det faldne menneskelivs elendighed. – Det skal først og fremmest vises, at med Jesus Kristus kan der leves hernede et liv, der er værd at leve, rigere og større end uden ham. Det sker bedst derved, at vi viser dem herligheden i Jesu Kristi menneskeliv. – – – Fremstillingen af Jesu menneskelivs herlighed må blive et *hovedstykke i den kristne nutidsprædiken*, og det aldeles ikke for at henfalde til rationalisme og umærkeligt reducere frelseren til at være det store forbillede, men for at tilvejebringe det, der er den nødvendige forudsætning, for at man kan tage imod ham som frelseren. . . . Det er et stykke virkelighed, som nok skal gøre indtryk på dem, der har virkelighedssans.«

Fra Kochs seneste præsteår skal nævnes et konventsforedrag: »*Præstegerningen i nutiden*«, holdt 18/5–1921 i Fyens Stiftskonvent (refereret fra konventets protokol): »Søndagsprædikenen bør være *en prædiken for menigheden*, forskellig fra en omvendelsesprædiken. . . . Menigheden er ikke blot de vågne og bevidste kristne, men dertil hører alle de døbte, som ikke selv har sat sig udenfor. . . . Hvis nogen føler at have myndighed til at irettesætte, må han bruge den overfor menigheden, og ingen har lov til at sætte sig selv udenfor, når menighedens synder tugtes. Bjergprædikenen var en menighedsprædiken, der er aldrig holdt en strengere prædiken. At afmale Kristus i hans menneskelige herlighed . . . er den kraftigste måde at prædike mod menneskers synder. . . . Det er *Guds sto-*

Kochs prædikener

re gerninger, som var teksten for den første kristne prædiken, og de bør stadig være grundlaget for vore. Det ord, vi hørte fra begyndelsen, som mødte os i dåben, forsagelsens og troens ord, skal forkyndes, for at vi skal leve. . . . Vi skal ikke jage efter nye og overraskende tanker, men forkynde den gamle visdom. . . . Vi må stræbe efter at være vederhæftige i vore prædikener. Ligtaler er en stor fristelse til det uvederhæftige. . . . Netop i præstestillingen kan *herskelysten* let brede sig. »Alles tjener« er et stort ord, men i Guds rige må det efterstræbes.«

I forhandlingen kom flere indre-missions-præster med forsvaret for omvendelses-prædikenen »Det var at tage brodden af prædikenerne.« E. Koch svarede: »Males det ideal, Kristus har virkeliggjort, virkelig for øje, virker det ansporende. . . . Omvendelsesprædiken er ikke det modsatte af menighedsprædiken.«

I det følgende er gjort et forsøg på at fremlægge det væsentlige og karakteristiske i Kochs forkyndelse gennem årene.

Først: *Guds gerning til menneskers frelse*,
herunder:

Langfredagsprædikenen

Påskeprædikenen

Dåb og nadver

Dåb

Nadver.

Derefter: *Kristendom har to sider*.

Det kristne menneskeliv

Døden og dommen.

Det personlige og aktuelle.

Guds gerning til menneskers frelse

Det centrale og bærende i kristendommen er Guds gerning til menneskers frelse. Det var det også for Koch i hele hans præstegering, dog især i de første præsteår. Senere talte han, påvirket af tidens åndelige strømninger, mere om, hvad mennesker skal gøre, – vel også fordi han hos mennesker mødte så megen passivitet, at han følte sig forpligtet til at understrege den mere subjektive side. Men heller ikke da glemmer han, at det hele hviler på Guds gerning for os.

Derfor vil det være naturligt, når det skal forsøges at gøre rede for Kochs forkyndelse, da at begynde her.

I prædiken til 2. påskedag 1885 over: »Således elskede Gud verden, at han gav sin søn, den elskede.« hedder det: »Hvad der har gjort dette skriftord så dyrebart for kristne, er dette, at det er så *evangelisk*, at det så rent og simpelt og enfoldigt siger: *Af nåde er I frelste!* Der er ikke et glimt af noget, der hentyder til, at det er vor gerning, der skal bygges på; der tales *kun om Guds gerning*. Betingelsen er kun den, at tage imod, hvad der rækkes os. Og vi føler godt, at det er et *livsspørgsmål*, om vi kan bevare evangeliet ubeskåret. . . . Dog bygger vi ikke vort salighedshåb på et skriftord, thi da ville vor bygning stå løst og usikkert. . . . Men vi må gøre som Luther, at finde hvile i det ord, der er sagt til os i vor dåb. . . . Det er ikke således, at vi vil skyde de truende skriftord til side og sige: Vi lever af nåden, vi har ingen brug for de alvorlige formaninger, – tværtimod – først når vi hviler i vor dåbs nåde, kan vi rettelig bruge dem, men de får en anden klang for os. --- Fra ham udstrømmer daglig nye livskræfter, så at de gode gernin-

ger, som han ikke krævede af os som vore egne, dem giver han os som gave.«

»En *hel ny begyndelse* måtte der til, for at et menneske kunne blive skikket til at være hos Gud; – der måtte en *ny skabelse* til i menneskelivet, thi det var blevet med det ganske som med jorden, der var øde og tom og mørk. . . . Denne ny begyndelse, som verden aldrig kan gøre, fordi den kun har sine gamle pjalter, den er nu *gjort i Jesus Kristus*. . . . Han er kommet for at blive en ny stamfader, fra hvem vi får en ny arv, der frelser os fra den første arvs forbandelse. . . . Det holder nu hårdt for os mennesker at søge hjælpen der alene, . . . thi det er forunderlig svært kun at være de modtagende og lade Guds nåde være os nok, . . . og det er kun den hårde nød, der driver os til altid igen at falde Vorherre til fode og sige: Gør du det hele!« (Trinitatis 1884).

Som kapellan hos Helveg holdt Koch jævnlig prædikener over dagens epistel, når han ikke skulle prædike til højmesse. En af disse er over Paulus' ord fra 2. Kor. 12: »*Min nåde er dig nok*«. »Det ord siger, så det ikke kan misforstås, at nåden gør alt; den er nok, bogstaveligt nok til at frelse; der er ikke det mindste bagved, at vi dog skal have en lille smule at føje til nåden, et lille gran af retfærdighed at lægge på vægtskålen. Der er kun en betingelse, at vi gerne vil eje nåden, men det vil alle bedrøvede syndere gerne. At vi venter alt af Guds nåde, betegner kristne mennesker også ved *at folde deres hænder*, når de holder deres bøn, – til tegn på, at i deres saligheds sag kan deres egne hænders arbejde intet gøre, men at de sætter alt håb til, at Vorherre Jesus har taget den sag i sine hænder. . . . Det er hemmeligheden ved *børnenes* glade og rolige sind, at de forstår næsten til fuldkommenhed at leve af nåde, af deres forædres kærlighed.«

Et kort citat fra en prædiken til 4. s. e. trin. 1884: »*At modtage uforskyldt, det er hele kristendommen*. . . . Luther siger: Du Herre Krist er min retfærdighed, og jeg din synd. Du har

taget, hvad jeg havde, for at give mig det, som jeg ikke havde.«

En ejendommelig prædiken har han midtfaste 1886: »Gud forstår godt at skille *synden* i et stridende menneske, fra *synderen*, . . . han hader vore synder og døden, som er i os, men os elsker han. Han sidder ikke og længes i sin vrede efter at lade dommens sværd falde over vore hoveder, men han sidder og længes efter at fælde dommen over synden og døden i os, knuse den, så vi kan leve. . . . Det er den dom og hævn, som Vorherre selv glæder sig til at forkynde, når han siger, at denne verdens fyrste er dømt. Når der i Ny Testamente tales om *Guds vrede*, er det vel mest med beskæmmelse og sorg, fordi vi har givet meget af det, Gud er vred på, plads i vort liv, . . . men i grunden er hans vrede *ikke til forfærdelse, men til trøst* for os. Det kunne vi sige os selv på forhånd, at når vi er blevet Guds børn, skal *ikke noget* af hans væsen være os glædeligt og trøstefuldt, og *noget andet* af hans væsen forfærdeligt og grufuldt. Han vil helt og holdent være os til glæde og velsignelse, – vil ikke, vi skal sige: Vi elsker hans kærlighed, men frygter hans vrede. . . . Kunne Gud ikke vredes, da kunne han ikke heller elske, – da var han sløv og sovende; men netop fordi han elsker os, hader han alt det fjendske og onde, som er i os, – og dette må være glædeligt at høre, såfremt vi selv hader vor synd. Men det er vanskeligt for os at komme rigtigt ind på det, at kunne glæde sig over Guds vrede, fordi . . . det er vanskeligt for os at tro på den ufattelige kærlighed hos Gud, som hader vor synd, og som elsker os syndere, – og mange gange har vi bedrøvet Gud ved at skælve og bæve for ham.«

I en prædiken over den barmhjertige samaritaner, 13. s. eft. trin. 1884, hedder det: »Vi bør læse denne fortælling således, at Herren har givet sin menighed den, ikke for at lære den, hvordan den skal vinde himmerig, men for at minde den om, hvordan han har vundet himmerig til den. . . . Der skal *ikke spørges*: Hvad skal vi gøre? *Men* der skal *siges*: Dette har

Herren gjort, for at vi kunne blive frelste! Vil et menneske have hvile i sin sjæl, er der intet andet at gøre end at give sig Vorherres nåde helt i vold uden nogen indskrænkning. . . Så snart der tages det mindste forbehold, så snart der ymtes noget om, at vi skal gøre noget selv . . . for at komme ind i Guds rige, . . . så er det hele ødelagt for os, thi ligeså lidt den mishandlede mand kunne gå hele vejen, ligeså lidt kan vi gå et skridt. . . Når vi får mod til ganske uforbeholdent at tro det, da får mit hjerte fred, og vi siger: Gud ske lov, at vi er i herberget, i menigheden.«

Fra de senere år skal nævnes et par prædikener, – først om den store nadver, 2. s. eft. trin. 1901: »Med Guds gæstebud er det ikke således, at det er en forlystelse, der engang imellem arrangeres til folks fornøjelse og adspredelse, og hvorfra man så igen vender tilbage til det daglige arbejde. – – – Det er meningen med talen om gæstebudet, at det at være kristen er bestandig at leve på det, Gud giver, og mættes af hans gaver. Vi skal ikke altid synge festsalmer, men vi skal altid mættes i Guds hus, spise af hans brød og drikke af hans bæger, så vi holdes i live og ved godt mod. Det er *virkelig hovedstykket i kristendommen*. Arbejde skal til, kamp skal til, . . . og den, der er for doven til at arbejde og stride, kan ikke være nogen kristen, – men det er gæstebudet, som Gud selv daglig anretter for os i sit hus, og hvor *vi er modtagere, og han den eneste giver*.«

4. søndag eft. påske 1895 hedder det: En af de ting, som Søren Kierkegaard ikke blev træt af at gentage var, at kristendom er verden til forargelse. . . Hvad er da til forargelse? Man kunne mene, at det var det underfulde, ordet om Jesus Kristus, korsfæstet og opstanden, . . . men hovedforargelsen ligger i noget helt andet, at den taler om synd, og at underet er det, som Gud i sin nåde gør for at frelse mennesket fra hans synd. Derfor siger Jesus, at det er *Helligåndens gerning, at overbevise verden om synd*. Det er det, der ligger bagved alt, hvad evangeliet taler, bag alt, hvad der kommer os i møde fra den kristne

kirke, selv når ordet: synd ikke nævnes. Det er med i den kristne tro og bekendelse, i al kristen taksigelse, med i dåben og nadveren, med i al kristen tale, og det ikke mindst i den, der er mest evangelisk. Forkyndelsen af Guds nådes gerning er i virkeligheden den alvorligste prædiken om synd. Al den strenghed, hvormed en bodsprædikant kan hudflette verden for dens synder, er intet mod den alvor, der ligger i evangeliet om Guds søn, der blev korsfæstet for verdens synds skyld. Overfor sådan en kærlighed forstår et menneske bedst, hvilket egenkærligt hjerte han har, som den hellige Bernhard synger: »Ak, nu føler jeg til fulde hjertets hårdhed, hjertets kulde.« Der ligger forargelsen. . . . Men det, som Guds ånd vil have mennesker til at se, er, at den synd, som er i dem, den afmagt til det gode, kan de aldrig selv skaffe sig af med. . . . Når den kristne menighed vil gå Helligåndens ærinde at overbevise om synd, er det åbenbart, at det kan den ikke, undtagen den af ham har ladet sig overbevise om sin synd, og så er der to ting, vi vil lægge mærke til: 1) at der også i os er meget, der vægrer sig imod at lade sig overbevise, og 2) at det at overbevise (og overbevises) om synd ikke kan gøres på een gang. Den, der mener, at han har fået det afgjort een gang for alle, har næppe nok fået begyndt.«

2. søndag eft. Hellig tre konger 1902: »Der er tre ting i Zachæus historie, der er opbyggelige og trøsterige for syndere:

1) Det er *vor Herre, der begynder*,

2) Vor Herre stiller ikke nogen betingelser for at blive toleders gæst.

3) Når vor Herre er derinde, begynder han at få magt til at ændre og rense livet derinde.«

4. søndag eft. trinitatis 1921: »Der er blevet gjort og gøres forsøg på at gøre kristendom til en ny lov, der giver os besked om, hvorledes vi skal leve til Guds velbehag. . . . De har fordrejet Jesu ord til synderinden, som om meningen var den, at hendes kærlighed til Jesus havde slettet hendes synder ud, og

ikke lige det modsatte, at Jesu kærlighed til hende havde frelst hende, og deraf var hendes kærlighed til ham oprunden.«

Samme søndag 1917: »Guds barmhjertighed er ikke blot et forbillede, men også og allermest *kilden*, *hvorfra vi henter kraften*. . . . Der kan være stunder, hvor vi trænger, mere end til noget andet, til at være stille og *tage imod* og egentlig ingenting gøre, men bare lukke op for Guds godhed og tage imod den. Jeg tænkte på det i tirsdags, da det regnede så herligt. Jeg stod i min dør og så ud på træerne og blomsterne, der stod i regnen og lod det skylle over sig. De rørte sig ikke; der var ikke et blad, der bevægede sig. De stod ganske stille og tog imod velsignelsen, der strømmede ned over dem, den velsignelse, de havde trængt til og længtes efter så længe, og det var, som om man kunne mærke, at de voksede og grønnedes derved, og der kom af sig selv den tanke, således trænger vi kristne undertiden til at bære os ad, lægge alt arbejdet, al uroen og travlheden og bekymringerne, ja, også kampen med os selv, til side for kun at gøre een ting, at lukke op og tage imod den strøm af velsignelse, der kommer ned over os i evangeliet, – fra ham, der lader sin kærligheds sol skinne og sin miskundheds regn falde overdådigt rigt over onde og gode, over store syndere og udmærkede kristne og mennesker, der knap tør kalde sig kristne.«

(De af os, som har kendt Koch, kan se ham stå der i sin have vedør og se ud i sin elskede have, – og glæde sig over Guds godhed.)

Til sidst skal nævnes lidt fra en af Kochs tidligste prædikener, til 19. søndag eft. trinitatis: »Vi kan ikke bygge på stemninger, der idag er således, i morgen anderledes; vi kan kun bygge på et ord af Herren selv, et ord, der er i dag og i går det samme, ja, til evig tid, og vi kan ikke nøjes med et ord *om* Jesus og hans kærlighed, thi hvad kunne det hjælpe os her i Odense, at Jesus i Kapernaum sagde de ord til en mand, – nej, vi trænger til at få det sagt *netop til os*, og det har han gjort i

Guds gerning til menneskets frelse

vor dåb. Af denne vor tro på syndernes forladelse vil vi nu ikke lade os afkorte det mindste, men holde fast på, at *af nåde er vi frelste*; det er hverken vore gode gerninger, eller vore bodskampe og anfægtelser, hverken vor tro, vort håb eller vor kærlighed, der har fortjent os nåden og gjort os værdige til Guds kærlighed; men det er *givet os altsammen for intet*, og der kræves ikke andet til at få lov at beholde det end et ærligt og oprigtigt ja til forsagelsens og troens ord. . . . Det er imidlertid ikke så let for os at holde fast ved. . . . Det er blevet sagt, at dersom der var nogen anden vej til frelse end *nåden alene*, så var der bestemt slet ingen, der blev frelst af nåde. – Der er især en indvending mod, at vi frelses af nåde alene, og det er, at det gør folk trygge og sikre i deres synder. Jeg tror nu slet ikke, at de har ret deri. . . . Vi er vist ikke en slægt af så alvorlige mennesker, at de fleste ville vælge den trangeste vej til frelse; de fleste vil stole på deres egen retfærdighed. . . . Det er vel det, der af alle ting hører størst alvor til: at bekende: Jeg har slet intet selv. Vi slipper nødvendigvis enhver rest af egen retfærdighed. . . . Nej, det er den dybeste alvor, der forstår, at vi kun kan leve af nåde. . . . Ved Helligåndens hjælp skal vi lære at leve på troen alene.«

Guds gerning os til frelse giver sig allertydeligst til kende ved det, der skete ved Jesu død og opstandelse, og det, der sker med os i de to sakramenter. Derfor skal i det følgende omtales Kochs prædikener til Langfredag og Påskedag, og om dåb og nadver.

Langfredag

Kochs første langfredagsprædiken begynder: »Da jeg var barn, bedrøvede det mig altid at høre om Jesu lidelse. Jeg havde medlidenhed med ham. Det forekom mig, at det dog havde været meget bedre, om han havde kaldt på mere end 12 legioner engle. Da vi voksede til, gjorde langfredagsberetningen os stadig bedrøvede, men det var ikke bare medlidenhed med ham, men at han bar dette for os, for mig. Jeg har min part i skylden for, at han måtte lide. . . . Vi kan ikke tænke andet, end at vi må have været dybt sunkne, siden kun dette kunne frelse os.« Han fortsætter: »Vi fik en klar anskuelse af, at synd er en frygtelig virkelighed, der ikke kan gås udenom, – at synden er noget andet og mere, end at et menneske ikke er så godt, som det burde være, – at synden er oprør mod vor Herre. . . . Derfor er der endnu noget, der gør os bedrøvede, hvergang langfredag vender tilbage; vi mindes den stolte menneskeskikkelse med tornekronen og korset. Se det er syndens sold! Så skyldige var vi, at den uskyldige måtte lide for at frelse os. Men det sidste, langfredag har at bringe os, det er *glæden* over ham, som havde så stor en kærlighed til os, at han ville dø for vor skyld. . . . Da den fortabte søn var blevet kærligt modtaget af sin fader, har de vel mangen aftenstund siddet sammen, og faderen har fortalt om, hvad han havde lidt for sin søns skyld. – Således må det – midt i glæden – gøre kristne ondt, hvad Kristus har lidt for os. Hvordan det egentlig hænger sammen med *vor frelsers forsoningsdød* forstår ingen af os tilbunds, – det er, fordi vor Faders kærlighed er ubegribelig. Det er os nok at forstå, at Gud har tilgivet os for Jesu Kristi skyld. Han er det Guds lam, der bærer verdens synd.«

»Hele Jesu gerning var egentlig den at lide. Når vi følger beretningerne om hans liv, er det, som alt, hvad der kan nævnes af smerte, dyngedes efterhånden over ham – særlig tilsidst. – Vi skal ikke glemme det 5te korsord: Min Gud, min Gud, hvorfor har du forladt mig.« Han måtte også prøve den syndens straf, som det er at føle sig forladt af Gud. — — — Hvad Jesus Kristus har båret for os, det er *Guds vrede over synden*. Det var derfor, Jesus bar al syndens straf, for derved tog han al Herrens vrede på sig. . . . Således har Jesus Kristus brudt skillevæggen ned, thi hvad der skilte os fra Gud, var Guds vrede. Men nu er Vorherre ikke mere vred på os, men han er *vred på synden*. Vorherre hader netop vor synd for at udrydde den.« (Prædiken 1880).

»Det er menighedens tro, at han virkelig var i stand til at blive det offer, der bærer verdens synd, og han har båret den. Han har altså gjort *et bytte med os*; han tog vor synd på sig og gav os retfærdigheden i stedet, – og det var *i dåben*, at han gav hver enkelt af os sin retfærdighed i eje.« (Prædiken 1881.)

»Gud *velsignede* de første mennesker, . . . men da synden kom ind i Adam og Evas hjerter, vendte velsignelsen tilbage til Gud, og i stedet kom *forbandelsen*. . . . Det er først i den nye pagt, at den gamle velsignelse er kommet igen; thi det er først i den ny pagt, at lovens forbandelse er borttaget. Men at velsignelsen igen lyder på jorden, er kun sket derved, at han, der fra evighed ejede barnets ret til velsignelsen, frivilligt slap den og blev en forbandelse, thi han fornædrede sig selv og blev lydige til døden. Til den troende menighed er *velsignelsen* nu vendt tilbage, og når den lyses over os i Guds hus, kommer der ikke blot som en forjættelse om, at vi engang skal få det evige liv, men som en mindelse om, at vi allerede har det. Ganske vist er vi endnu ikke i paradis, thi vi er endnu i synden, og vistnok skal vi dø, men dog er i dybeste forstand syndernes forbandelse hævet, da vor Herre døde lå korset. . . Guds Hel-

Langfredag

ligånd vil sørge for, at når kristne dør, da skal de ikke føle syndernes forbandelse, . . . men de skal føle, at de er under velsignelsen og kan i Jesu tro trygt befale legeme og sjæl i Faderens hånd.« (Prædiken 1883.)

»Isak spurgte: Hvor er offerlammet? Det spørgsmål har siden syndefaldsdagen lydt fra mange munde med en endnu dybere tungsindig klang. – Thi samvittigheden siger stadig: du er skyldig. . . og alle filosoffer, der vil godtgøre, at vi ikke har nogen fri vilje og derfor heller ikke noget ansvar og nogen skyld, kan ikke tale vor samvittighed til ro. Gud ske lov, at vi ikke forgæves skal spørge om offerlammet. Gåden kan løses for dem, der af hjertet begærer at få den løst, så at vi ikke skal gå med en lønlig frygt, for at det tilsidst bliver os, der er offerlammet, ligesom bukken. »Lammet vil Gud sørge for,« sagde Abraham. Gud har udset sig offerlammet, og ofret er bragt. . . . *Jesu blod råber om nåde* selv for den Kain, som angrer. Det er også det, vi, som tror på den korsfæstede, daglig oplever, at der er en røst, som taler bedre end vor anklagende samvittighedsrøst, . . . den siger: Din synd er udslettet, tilgivet, glemt, . . . og du er retfærdig for ham.« (Prædiken 1884.)

»Der er noget alvorligt over langfredag, – mindet om menneskers dyriskhed, ondskab og ynkelighed. Dette er den mørkeste gerning af alle, der er blevet øvet hernede. Jesu kors er en anklage mod menneskeheden. . . . Men vi må ikke glemme derover at lytte til *langfredags evangeliet*, thi med al sin alvor er det dog et evangelium, et rigtigt, stort og godt budskab. . . . Vor Herre vil ikke have os til at stå ved korset i gråd; thi brudgommen er i sin menighed, og »brudefolkene kan ikke faste, så længe brudgommen er hos dem«. . . . De, der tror på Kristi kors og opstandelse, er som det grønne træ, vinstokken, som vel tilsyneladende faldt omhugget den dag, Jesus døde, men i virkeligheden skød den sin rod så dybt ned i menneskeverdenen, at den aldrig kan forgå, men blomstre til evigt liv. Vel er der i Kristi kors en anklage mod den faldne verden, men

Langfredag

vi ved også, at den store anklager, djævelen, fra den stund mistede sin ret over os. Og vel ligger der i korset en dom over synden i os, . . . men vi ved også, at vi syndere vandt vor sag, så vi kan blive frikendte på den store dommens dag. Vel er korset et minde om den største misgerning og forbrydelse, der er øvet på jorden, men det er tillige *vort store sejrstejn*. Vistnok var det en underlig sejr; den så mest ud som nederlag. Han var den eneste faldne, han afviste dem, der ville gå med Ham i døden. »Jeg mistede ingen af dem, du har givet mig.« Dog er det på den måde, de største sejre i verden er vundne, . . . af mennesker, der havde kærlighed nok til at dø frivilligt for noget stort, . . . men de blegner alle ved siden af den sejr, han vandt. Han har vundet et evigt liv for dem, der var dømt til døden, . . . og idet han frivilligt har ladet sig lægge i graven, har han helliget graven for os. Så er da korset med rette blevet os et sejrstejn!« (Prædiken 1885.)

»Gak under Jesu kors at stå. Nogen vil sige, at det er noget, vi skal lade være med, fordi der er noget sygeligt i det; det tager livsmodet fra en; men vi vil svare: Vi elsker ligesom I det, der gror og grønnes og blomstrer lifligt i naturen – og altermest i menneskelivet; men netop derfor kan vi ikke undvære at stå under Jesu kors, – ikke fordi det skumle rettested behager os, – men vi kender, at der netop her er noget, der gror og grønnes, – at hele menneskelivet får sin glæde og skønhed her. . . . Dermed mener jeg *ikke*, at vi kan stå under korset *uden sorg*, netop fordi den sorg, der kommer til os der, er *sorgen over vor egen synd*. Er der nogen alvor i os, sejrer korset: Det var også *for vore synders skyld*, at han hang på korset. Men vi står under korset først og fremmest for at blive *oprejst*, for at få nyt liv, nyt håb til trods for synden. . . . Skulle han vinde frelsen for os, da måtte han ind i lidelsen, ikke fordi Gud krævede det, ikke fordi Gud fandt behag i sin enbårne søns lidelse, . . . men således som verden nu engang var, var det umuligt, at han kunne komme til mennesker med

Guds rige uden at blive hadet og forfulgt. Han, der kom for at stille sig i spidsen for menneskeslægten som dens hoved og høvding mod alle dens fjender, død og djævelskab, han kunne umuligt vente en blid og venlig modtagelse på Jorden. . . . Han kom med et nyt liv, hvormed han ville erobre verden til Gud, og når han erklærede mørket krig, vidste han, at han ville få krig.« (Prædiken 1900)

»Når den hellige og rene træder ind i verden, vil alt det urene og vanhellige rejse sig imod ham. . . . Han fortjente at blive elsket som ingen anden, og han blev hadet som ingen anden. — — — Vi må tænke på, at det har været ham en pine af den aller alvorligste art at være vidne til alt det onde og mørke, som verden er fuld af, selvom det ikke var vendt direkte mod ham. . . . En side af Jesu lidelse, som vist ikke har været den mindst alvorlige, var den lidelse, som det var for ham, *at fristes af det onde*. Det forstår vi straks, at for et letsindigt menneske kan det ikke være nogen stor lidelse at fristes, for der er ikke nogen stor afsky mod det onde, — men for et åndeligt vågent menneske er det altid en lidelse at fristes, og det har det været i ganske særegen forstand for vor Herre. . . . Vi skal ikke tænke os, at der ikke har været nogen virkelig fare for ham at blive fristet, . . . Jesus Kristus var et menneske, og et menneske kan falde. For et gudfrygtigt menneske er der ikke noget forfærdeligere end at blive lokket ind i synd og komme bort fra Gud. Det har da også været det, der var hovedstykket i hans lidelse på det sidste, — i Gethsemane have og på korset, — fristelsen til fortvivlelse, fristelsen til at tro, at hans gerning var spildt, — at han var forladt af Gud, . . . men han *faldt ikke* i fristelsen; han slipper ikke Gud, selv om det så ud, som Gud havde sluppet ham.« (Prædiken 1901.)

»Der er mellem kristne mennesker ikke enighed om *forklaringen på korsets gåde*, men den kommer heller ikke menighedens tro ved. Vi er ikke døbt til nogen skarpsindig forklaring

på vor Herres forsoningsdød... Vi får give enhver lov til at tænke sig sagen, som de bedst kan forstå den hellige skrifs ord derom, – og vi må nøjes med at enes om, at vi tror, vi har en frelser, der er død for vor skyld og har oplukket himmerig for os. . . . Jo dybere og alvorligere vor trang til nåden bliver, desto mindre vil det ligge os på hjerte at få klarhed over, *hvordan* den syndsforladelse blev vundet.« (Prædiken 1890.)

Nogle prædikener handler særligt om et enkelt af Jesu ord fra korset.

»En stor mængde folk fulgte ham, deriblandt kvinder, som græd over ham, og Jesus sagde til dem: »I Jerusalems kvinder, græd ikke over mig, men græd over jer selv og jeres børn.« Det var folk, der beklagede sig over ham, men de troede ikke på ham. Derfor tog Jesus ikke imod deres beklagelse, men afviste den: »Hvis I vidste, hvor dårligt det står til med jer selv, ville I få meget andet at gøre end at beklage mig.« Det er sikkert altid begyndelsen til at få forstand på Jesu kors at kunne græde over sig selv, over sin egen synd og afmagt. Røsten fra korset taler til trøst for dem, der græder; den taler om *syndernes forladelse*. Det er det eneste sted, hvor ængstede samvittigheder kan komme helt til hvile, for her lyder: »Det er fuldbragt,« gælden betalt. I skal kun komme og give jer nåden i vold.« (Prædiken 1890)

»En frygtelig ting er det dog, at menneskene således kunne lade sig forføre og forblinde, at de kunne gøre sådan mod Jesus, og tilmed hyklerisk berolige sig med, at de viste Gud en dyrkelse. Som en slags undskyldning for dem var det, at det var *den onde selv, der stod bag*, – og Jesus sagde jo også: »De ved ikke, hvad de gør.« Det siger os klart, at synden i verden er alvor, – ikke en naturlig ufuldkommenhed, men meget snarere en *ond vilje og en grulig unaturlighed*; thi noget mere una-

turligt kan dog ikke tænkes end, at da han kom, som var menneskers længsel, så rejste mennesker sig imod ham og sagde: du er vor fjende. (Prædiken 1903)

»Ved Jesu kors stod to mennesker, som begge elskede ham, hans moder og Johannes. Han bad dem holde sammen i kærlighed og vidste, at hvor kærligheden til ham ikke er død, der kommer også troen tilbage, når dens time kommer.« (Prædiken 1888.)

»Da vor Herre Jesus Kristus hang på sit kors, havde han midt i sin store pine *en stor glæde*, da røveren bekendte troen på ham. . . På forklarelsens bjerg lød Moses' og Elias' ord til trøst for ham, og i Gethsemane have var det en engel fra himlen, der styrkede ham. Men på korset kom trøsteordet igennem et menneske: *Tænk på mig, når du kommer i dit rige*. Det er gået så underligt, at den trøstesløse mand, der vendte sig til ham for at få trøst til sit eget arme hjerte, selv er blevet vor Herre til trøst i hans sidste strid. Skal vor Herre have glæde af os, vil det altid afhænge af, om han kan finde hos os noget af det samme som hos den bodfærdige røver. . . . Et bodfærdigt sind giver troens klarhed til at se vor Herre som konge, og da vil også følge hans livsalige svar: *I dag skal du være med mig i paradiset*.« (Prædiken 1899.)

»*Min Gud, min Gud, hvorfor har du forladt mig*. Vi forstår ikke det ord, men kan dog begynde at ane, hvad det betyder. Det, der ligger bag, er *Jesu Kristi ubegribelige kærlighed*. I den gjorde han sig til et med os; alt, hvad vi bar på, blev lagt på ham, . . . og så måtte han også dele med os det, som er et menneskes *største nød, det at være under Guds vrede*. Det er ikke blot en indbildning, at Gud kan blive vred på et menneske. Og er der nød i verden, kan det heller ikke være andet, end at den, der har kærlighed nok til at gøre hele verdens nød til sin, må også prøve dette. « (Prædiken 1895.)

Det er fuldbragt. »Det er det store glædesbudskab på langfredag. Det er opløftende at betænke, hvilken bedrift han øve-

Langfredag

de til vor frelse, da han *vandt sejren over døden*. Den dag fandt døden sin overmand, hvad den aldrig havde prøvet før. . . . Thi døden har al sin magt fra synden, og hvor der ingen synd er, har døden ingen magt. . . . Nu er der banet vej for hans folk ind til lysets og livets land, hvor de, som dør i Herren, skal hvile sig fra deres møje. Den, som tror på mig, om han end dør, skal han dog leve.« (Prædiken 1903.)

»Det er sådant et budskab, vi trænger til, vi, der ikke kan bære vore synder selv og ikke selv kan forlige os med Gud, og derfor tager vi gerne imod det; thi når et menneske mærker, at han er stedt *i livsfare*, og så den, han kender som sin trofasteste og pålideligste ven, kommer og griber hans hånd og siger: Kom og følg mig, så skal du blive frelst! Så forlanger det menneske ikke først en nærmere forklaring, men han skynder sig at følge ham. . . . Når vi følger ham fra skærtorsdag aften til det øjeblik, han bøjede sit hoved på korset, og ser på denne rolige og stille skikkelse, der ikke skændte igen, når han blev overskændt og ikke truede, da han led, men var under det altsammen fyldt af kærlige tanker mod andre, bad om forladelse for dem, der pinte ham, tænkte bedrøvet på Jerusalems døtre og deres børn og glædede sig over at kunne trøste røveren og sin moder og sin ven Johannes, – når vi ser dette, fyldes vi med forundring, og vi siger med Pilatus: *Se, hvilket menneske!* (Prædiken 1897.)

Der er noget over disse langfredagsprædikener forskelligt fra så mange af Kochs andre prædikener, nemlig at her er begivenheden selv, Jesu lidelse og død, så afgjort det, hvor om det hele drejer sig. Fra den første til den sidste drejer det sig herom. »Sagen«, begivenheden er ham for stærk. At få den til at tale klart og stærkt til os er det, han hele tiden samler sig om, – og der er noget velgørende ved det.

En anden ting, der er grund til at lægge mærke til, er den forandring, der sker i hans syn på Jesu døds betydning. Igen-

nem alle årene er Jesu død helt afgørende som grundlag for vor frelse, men i forståelsen af hvorfor Jesus måtte dø, sker der en forandring. I de første prædikener taler han ud fra det syn, som var det gængse, »den objektive forsoning«; han taler om Guds vrede, der er lagt på Jesus, om stedfortrædende lidelse. Men fra prædiken 1885 kommer der en anden tone. Nu må vi ikke glemme at lytte til *langfredagsevangeliet*; nu er korset vel et minde om den største misgerning, men tillige med stærk understregning *vort store sejrstegn*, – og med fremhævelse af Jesu frivillige lidelse. Forklaringen herpå er, at i 1884 var Otto Møllers bog »Genløsningen« kommet, hvori han gør op med den objektive forsoningslære. Den ændrede Kochs syn på forsoningen og gav mere liv og kraft i hans forkyndelse.

Tiltalende er det, at der i Kochs langfredagsprædiken så at sige ikke er polemik mod det gamle syn. Det er igen begivenheden, Jesu død, der er ham for stærk. Han må forkynde Jesu død klart og stærkt; forklaringen må komme i anden række.

Men andetsteds, når evangeliet ikke binder ham så stærkt, kan han komme ind i et opgør med den objektive forsoning. I prædikenen til fastelavnssøndag 1900 hedder det: »*Hvorfor måtte Jesus dø?* Det var ikke sådan, at Jesus selv ville være martyr, . . . heller ikke, at hans himmelske fader bestemte, at han skulle bringe det blodige offer, for at hans vrede derved kunne svales, og det ene menneskes lidelse og straf træde i stedet for alle de andres lidelse og straf. Vi kan heller ikke tænke os, at det var forudbestemt af Gud, at den slægt, som Jesus kom til, skulle behandle ham, som de gjorde, så disse mennesker af Gud blev beskikket til at være bødler. Det er åbenbart en ond og urimelig tanke, at Gud skulle fastsætte onde gerninger og beskikke mennesker til at øve dem. På den måde blev Judas, Kaifas og Pilatus uskyldige, og Gud selv blev den skyldige. Noget mere bespotteligt end det kunne man vel ikke tænke sig.

Når vi læser evangeliernes beretning om Jesu lidelse og død,

Langfredag

er det umuligt at få det ud deraf, at det, som der skete, havde Gud bestemt således, – at verdens frelse afhang af, at Jesus blev aflivet af sit folk, og at hvis folket havde taget godt imod ham, havde det været noget galt, så havde han ikke kunnet være verdens frelser. Når vor Herre siger: »Jeg må lide alt dette,« betyder det ikke: disse mennesker er beskikkede til at gøre dette mod mig, . . . men det betyder: jeg vil på min faders befaling gå ind blandt mennesker og forkynde dem sandheden uden at dreje og læmpe den efter deres ønske, . . . og så ved jeg også, hvordan de vil behandle mig for det. Hvorfor gør du det da? *fordi jeg elsker mennesker*. Når vi begynder at forstå det, bliver lidelseshistorien ikke blot for os noget gådefuldt og sørgeligt og ondt, men det bliver et godt budskab.«

Prædiken 1895 begynder: »Det er ofte gået mig således, når påsken kom, at jeg har fundet det vanskeligt at holde en langfredagsprædiken. . . . At tale om Jesu Kristi kors nogenlunde, som der burde tales om det, er vanskeligt for et menneske.«

I prædiken 1897 hedder det:

»Du det ser, jeg har i sinde
rosenkrans om kors at vinde.
Giv dertil mig mod og held!

Salmisten føler, hvor vanskeligt det er for et menneske at gøre det retteligt. Han føler, at korsets evangelium er noget så vidunderligt, at det er umuligt for et menneske at gøre det, således som det skulle gøres, . . . og at han må have hjælp til det ovenfra, – Guds ånd må røre ved hans sjæl og få de rette strænge til at klinge. . . . Alle de, der før eller siden har nærmet sig Herrens kors og prøvet at tale til sig selv og andre om det, der skete på Golgatha, – om ham, der hang på korset for verdens synders skyld, – forsøgt at frembære en tak og udsynge en lovsang, de har også alle følt noget af det samme, at det

Langfredag

er vanskeligt for et menneske at tænke og tale rettelig derom. De har følt det desto dybere, jo længere de levede med korsets evangelium i deres hjerter, og de har måske tilsidst fået mest lyst til at tie ganske stille og blot sidde ved korset, ved Jesu fødder og se op på ham.«

Dette blev for Koch ikke noget forbigående. Hans sidste langfredagsprædiken er skrevet 1903. Der var nu tre præster ved Sct. Knuds kirke, så Koch kunne blive fri for at prædike langfredag her. I Hospitalskirken holdt han antagelig fra 1904 langfredags gudstjeneste *uden prædiken*.

Efter at have læst lidelseshistorien fra prædikestolen og bedt kirkebønnen, blev ders unget en salme, i regelen: »Hil dig frelser og forsoner« og derefter holdt altergang, hvad der i den tid var ret usædvanligt på langfredag. I stedet for at sidde ved Jesu fødder og se op til ham, som Koch nævnede i prædiken, samlede menigheden om den handling, som Jesus i den nat, da han blev forrådt, havde bedt os om at gøre til hans ihukommelse. »Så ofte som I æder dette brød og drikker kalcken, forkynder I herrens død, indtil han kommer.«

Nogle savnede prædiken og gik den dag i andre kirker; men andre, vel de fleste, forstod, at dette var en sand kristelig og evangelisk måde at holde gudstjeneste på langfredag.

Påske

En prædiken fra Kochs yngre år, fra 1884, skal til en begyndelse anføres nogenlunde udførligt, da den er karakteristisk, for hvad der ligger ham på sinde at få sagt påskedag, ikke bare i 1884, men igennem alle årene:

»Korset er vor Herres »mærke« (hans banner). Det skal minde os om mange ting, om smerte, fald, synd, om kampen mod vort eget onde hjerte, om striden, der endnu er tilbage for os, men først og fremmest er det *et sejrstegn*, der minder os om vor Herres sejr over synden og om hans kærlighed til os. – Et tegn, djævelen ikke kan lide . . . I *dåben* blev der gjort *kors-tegn over os*. Dermed blev vor livsbane betegnet som et sejrsløb, thi det blev givet os at leve vort liv under korsets sejrtegn. . . . Tilhører vi Kristus, er hans sejr også vor sejr. Vi skal gennemløbe den samme bane som han, vinde de samme sejre, thi vore synder forlades os daglig for Jesu Kristi skyld. . . . Vi skal også udstå megen strid; vantroen skal ikke ophøre med at angribe os, men som Herren hver gang overvandt sine fjender, således skal også de, der tror på Ham, blive sejrherre, og mere og mere blive ham lig, og hans skønne og rene menneskeliv gentage sig i os. Tilsidst skal vi så dø som han og slipper da heller ikke for at mærke dødens smerte, men skal som han gå herfra med sejr. . . . Og vi skal med ham fare til de dødes rige, som han har gjort til paradys, og efter tre dage, d.v.s. efter en *liden stund*, som måske kan vare i flere århundreder, – men tiden vil aldrig falde os lang, – skal vi med ham fare til himmels, stige med ham så højt som et menneske, skabt i Guds billede, kan nå, og dele al hans herlighed. Dette er den kristne menigheds sejrsløb! . . . *Udødelighed* er et såre mat og

blegt ord og ikke værd at kæmpe synderligt for. Det kommer jo da ikke blot an på at fortsætte livet, men på hvordan det fortsættes, så livet bliver værd at leve. Udødelighed kan ikke trøste synderen, kan ikke hjælpe den anfægtede og bedrøvede. . . . Havde vi ikke bedre at håbe på end udødelighed, måtte vi hellere ønske at sove evigt. Derfor taler Kristus ikke om udødelighed, men om *evigt liv*. Når det naturlige menneske taler om sjælens udødelighed, forkynnder vor Herre Kristus *kødets opstandelse*, hele menneskets frelse. Håbet om sjælens udødelighed er mat og skyggeagtigt. Men når et kristent menneske glæder sig til at se en troende ven igen, da glæder han sig til at gribe hans hånd som i gamle dage, se ham igen i hans trofaste øjne og høre hans kendte røst. Kunne han ikke det, da var håbet kun lidt værd. . . . Nej, denne åndelighed, som lader hånt om legemet, passer slet ikke for os; det åndelige og legemlige er skabt i Guds billede. . . . Vi kan ikke glæde os til et legemløst åndsliv. Der er også det i skriften, der tyder på, at vi alt i dødsriget skal være iførte et legeme. . . . Paulus skriver (2. kor. 5.): Vi ved, at dersom vort legemes telt, vor jordiske bolig, nedbrydes, har vi en bygning, som kommer fra Gud, en bolig, ikke gjort med hænder. Men det er vist, at vor Herre forkyndte ikke sjælens udødelighed, men kødets opstandelse og evigt liv.«

Der er i denne prædikens begyndelse en tydelig påvirkning fra Otto Møllers bog om »Genløsningen« med den stærke understregning af korset som sejrsteget og den nøje sammenknytning af Jesu død og opstandelse. Det ejendommelige er, at det er først i langfredagsprædikenen i 1885, at man mærker påvirkningen fra Otto Møller; i prædikenen fra 1884 er det endnu de »gamle« toner, der lyder. Første hæfte af »Genløsningen« er kommet allerede i begyndelsen af marts 1884. Andreas Leth har i »Højskolebladet« for d. 24. marts den første af 5 artikler med angreb på dette hæfte, og 20. april svarer Otto Møller i »Dansk Kirketidende« med en bidsk artikel, og diskussio-

nen går videre i følgende numre, så det er ganske naturligt, at Koch i denne påske har været optaget af sagen. Det synes at pege på, at det er i selve påsken 1884, ændringen i synet sker, medens han arbejder med sin påskeprædiken.

Den stærke afstandstagen fra talen om sjælens udødelighed kommer han flere gange senere ind på i påskeprædikenerne. Det er tydeligt, at det var en tanke, som på den tid optog mange, og som Koch har syntes, han måtte advare imod.

Ligeså kommer han gang på gang i påskeprædikenerne senere tilbage til, at vi, der i dåben er blevet korstegnet, er blevet delagtige i Kristi sejr langfredag og påskemorgen.

Prædikenen året før, 1883, begynder: »Hver en søndag døden gyser, mørket skælver under jord. Men den søndag, der er perlen fremfor alle søndage, er den første påskedag; thi påskemorgen blev døden overvundet, – og det var første gang, siden Adam syndede. . . . Vel havde Jesus ved Nains port og hos Jairus standset døden et øjeblik, men overvunden blev den først påskemorgen; thi da måtte døden slippe sit bytte for aldrig mere at få det tilbage. . . . Havde det så endda kun været den ene, der slap ud af dødens klør, var det ikke så meget værd; men feltherren, som sejrer over sin fjende, sejrer jo ikke blot for sig selv, men for hele sit folk. . . . Når vi nu ved og tror, at vi hører ham til, og at som han opstod, skal vi opstå, har vi et stort og levende håb, . . . så vi kan sige, at for os »er stenen væltet bort.« De skriftkloge beseglede stenen, da Jesus var lagt i graven, og mente, så skulle han nok blive liggende, . . . men Herrens engel brød seglet, og vagten flyede, – og Kristus stod op. . . . Således vil vantroen også gerne forsegle graven og slå fast, at hvad døden har taget, giver den ikke tilbage. Men vi tror ikke, at de har bedre held med sig end de vise mænd, der beseglede graven. . . . Når den sidste basun lyder, skal vi også kaldes op af vore grave. Det er fuldendelsens mål, målet for menneskelivet, som vi ser opad og fremad til. Men det er ingenlunde således, at tiden indtil opstandelsens dag lig-

Påske

ger hen for os i mørke; der er fra Kristi evangelium også faldet lys over dødsriget, hvor vi døde venter på, at Herren kommer igen. . . . »I dag skal du være med mig i paradis«. Dermed har han jo sagt, at han er gået til det sted i dødsriget, hvor de fromme af den gamle pagt var, og dem har han forkyndt sit evangelium for. . . . Men så ved vi altså, at når vi går herfra, går vi ikke til mørke og fængsel, men til et sted, hvor der er godt at være, fordi vor Herre har været der, så lyset har skinnet derinde og skinner endnu. . . . Hvordan et liv, de troende menneskers sjæle skal leve i dødsriget, er det os umuligt at forestille sig. . . . Men livet i dødsriget er en stille ventetid for os. . . . Vi skal være som børnene juleaften, der i stor glæde venter på, at døren skal lukkes op ind til herligheden. . . . Men jeg tror ikke, at ventetiden skal falde os lang, thi »den, som tror, haster ikke«, så al den utålmodighed, hvormed vi nu så mange gange venter, kommer af, at vi ikke tror, – men da skal troen være således styrket, at vi skal være uden utålmodighed.«

Påskens er *håbets fest*. »Vi er genfødte til *et levende håb* ved Jesu kristi opstandelse.« Deri ligger, at et levende håb er ikke noget, som det naturlige menneske har. Dermed er det ikke nægtet, at det naturlige menneske kan have med håb at gøre. Der er intet menneske, uden at han gør sig umage for at håbe, men det naturlige menneskes håb er ikke noget levende håb. . . . At det naturlige menneskes håb er et *dømt håb*, der ender med at miste livet, det har fået sin verdenshistoriske stadfæstelse i menneskeslægtens historie indtil Jesus Kristus. . . . Men det fattige og syge håb, som har hjemme i vort hjerte, *det kan genfødes* til et levende håb ved Kristi opstandelse fra de døde. . . . Tror vi det ord, har vort håb en grundvold. Er Kristus opstanden, så sejrer også vi, så er vor sejr vunden. . . . Han er ikke kommet for at vise os, hvad vi ikke kan, – men for at tage os i hånden, . . . og så går han foran os. »Hvor jeg er, der skal også min tjener være,« sagde Vorherre.« (Prædiken 1882.)

»Det er uimodsigeligt, at påskeevangeliet vil lære os at se

lyst på livet; . . . thi påskeevangeliet er håbets ord. . . . Der er også et lyst syn, som er falskt og hviler på en løgn. De ser lyst på den måde, at de lukker øjnene for det mørke, vil vinde sejr ved at nægte, at det onde er til, – kalder døden livets naturlige afslutning, taler om larven, der bliver sommerfugl. Men det er et lyst syn, der ikke tåler sandheden, – et kunstigt lys, der ikke står sin prøve. *Det ægte lyse syn* tør se på mørket, så sejrssikkert er det, – tør se alvorligt på sine fjender, – se hvor frygtelig døden er, syndens sold. Men Kristus har sagt, at dersom vi holder fast på Ham, så går vor vej opad med ham – ad den vej, han selv gik. . . . Herre Jesus Kristus, lad din påskesol skinne for os, så vi får et godt, stærkt, lyst håb for os selv og for alt, hvad vi har kært!» (Prædiken 1887.)

»Når påskefesten er så dyrebar for os, er det ikke blot fordi den minder os om noget fra fortiden, men tillige fordi den indeholder for os det største håb for de kommende tider. . . . For os hænger vor påskefest nær sammen med forventningerne om vor Herres andet komme ved tidernes ende. »Siddende ved Gud Faders, den almægtiges højre hånd, hvorfra han kommer igen for at dømme levende og døde«. . . . At have et stort håb er det lykkeligste for et menneske.« (Prædiken 1898.)

»Det er meget yndet at synge: »Lær mig, o skov, at visne glad.« Digteren henter billeder fra naturen for dermed at betegne menneskehjertets håb; men det er kun billeder, – og hente håbet hos naturen kan man ikke. Skal der tales alvorligt, må det snarere siges, at det, som naturen har at sige, går imod håbet. . . . Det håb, der virkelig skal vederkvæge hjertet, må være et håb om, at der ikke blot er noget bag ved graven, – et håb om virkelig oprejsning til et liv, som er værd at leve. . . . Men mennesket er en synder, så dersom livets fortsættelse ikke bliver en grundig oprejsning af hans fald og frigørelse fra synden, så bliver det kun til død i værste forstand. . . . De, der ved, at synden er dybt indgroet i dem, forstår godt, at døden ikke kan »gøre os den tjeneste« at gøre ende på det onde, »et bedre for-

år«. Vi bliver ikke forvandlet ved at dø. Derfor er denne salme i grunden en temmelig tarvelig trøstesang om døden. . . . Skal vi virkelig lære den store kunst »at visne glad«, må det ske, ved at vi mærker, at der er noget i os, som har en uforgængelig kraft i sig. . . . Vi har ikke fred i nogen slags akkord med døden. . . . Hjælpen finder vi kun eet sted, hos *Jesus Kristus*, som døden ingen magt har over. . . . Har han begyndt at leve hos os, da siger han: mit liv er i ham, og over mig og mit liv har døden ingen magt. . . . Her er *et levende håb*, der ikke er bygget på vor fattigdom, men på vor Herres rigdom, på hans stærke, trygge og glade ord: Jeg lever, og I skal leve.« (Prædiken 1914.)

Sejren over døden. »Af alle de mørke og tunge gåder, vi står overfor, er der vist ingen, der gør så dybt og voldsomt indtryk på os *som døden*. Det mest rystende ved den er ikke den legemlige lidelse, som følger med. Det er sikkert en almindelig erfaring, at det meste af det, de syge lider af legemlig smerte, lider de, før døden kommer; men døden kommer ofte ganske stille og smertefrit. . . . Dog gør den altid, også når den kommer i sin mildeste skikkelse, et voldsomt og uudsletteligt indtryk på os.

Men det rystende ved døden er først og fremmest dette, at *et menneske går bort* (som vi har levet lykkeligt med), og på en gang glider dette menneske helt bort fra os, forbindelsen ophører; vi kalder, men ingen svarer. . . . Man lægger den døde i graven, pusler og pynter den, . . . men kan ikke komme til hvile med sine tanker. . . . Dette er knugende for sjælen. . . . Allevegne hvor evangeliet om *Jesu Kristi opstandelse* er blevet forkyndt og troet, der har menneskehjernerne fået et nyt håb og ny kraft og nyt liv, fordi vor Herres underfulde opstandelse giver os en fast og stærk tro på *sejren over døden*. (Prædiken 1902.)

»Det er ikke blot den legemlige død, vi gruer for, nej, snarere det gådefulde ved den. . . . Det ængstende er, at vi skal *gå ene*

derind, ... blive så ensomme, som vi aldrig har været før, netop i det øjeblik, da vi allerhelst vil have nogen at støtte os til; – men allermest ængstende er, at vi er *syndere*. »Syndens sold er døden,« siger Paulus, sikkert af egen erfaring. ... Igenem alt dette tætte, håbløse mørke bryder påskeevangeliet mægtigt frem »som den gyldne sol.« --- Det, der skete påskemorgen, er ikke en enkelt, os uvedkommende begivenhed, men der blev åbnet *en udvej for hele verden*. ... Herren vendte ikke fortørnet ryggen til verden, der havde behandlet ham så ilde, men han gik ind i dødsriget for deres skyld, som var derinde, --- og så blev han derefter hos den slægt, der endnu venter på jorden. Han er endnu i sin menighed.« (Prædiken 1912.)

»Vi bliver også meget bange for døden, fordi den *kræver regnskab*, ... minder os om alle vore overtrædelser. Disse mørke minder er det, der giver døden sin gru. Vi skal ikke gøre forsøg på at nægte, men ty ind under, at der er givet os et løfte, trofast og kærligt, at vi ved Guds barmhjertighed skal komme tilbage til vort fædreland. ... Det løfte blev givet os i *vor dåb*.« (Prædiken 1894.)

»Overfor døden trænger vi til megen trøst, til kraftig trøst, ikke just til mange trøsteord og lange trøstetaler. – De kan måske undertiden blive mere til besvær og plage end til trøst. Vi trænger til en trøst, der duer noget, – en trøst, der har myndighed, fordi den, der trøster, selv har haft brug for trøsten, og har mærket, at den slog til. Det er *det visseste af alt, at vi skal dø*. Vi kan være sunde, og så har vi dog altid den dødelige sygdom i os, og det varer ikke så længe, så begynder det at mærkes. Vort legeme begynder at visne, vi bliver langsomme, stive og trætte, – vi kan mindre og mindre, tilsidst kan vi ingenting, og til allersidst må vi under smerte og megen besvær helt afføre os vort stakkels, mishandlede legemes opslidte og skrøbelige dragt, som sjælen har været til huse i, og lade graven og forrådnelsen beholde det. Vi kan prøve på at glemme det, men det

vil aldrig lykkes. . . . Denne tunge skygge føler vi som vor elendighed og vor ulykke. Jeg ved nok, at der er dem, der ikke kan lide, at dette bliver sagt. --- Står det fast, at døden er Guds og menneskers uforsonlige fjende, så er der heller ingen anden trøst over den, end denne, at den er overvunden og magten taget fra den. Det er jo *påskeevangeliet* – ganske bogstaveligt. --- Men der er een ting, som skal huskes, at skal vor Herre frelse os fra døden, må det ske derigennem, at han frelser os fra synden.« (Prædiken 1921.)

Man mærker tydeligt, at det er en gammel mand, der taler her; han regner ikke med døden som en fjern mulighed, – men noget nært forestående. Han går i sit halvfjerdsindstyvende år!

»*Dødsforagt* lyder så drabeligt og modigt, men er i virkeligheden kun dumt; thi det er altid dumt at foragte en mægtig fjende. . . . Det er en naturlig ting, at vi er bange for døden, – men endnu mere bange, fordi vi er *syndere*. . . . Derfor kan det godt forsvares at sige, at er der noget, vi trænger til at trøstes over, er det døden. . . . Den trøst kan påskeevangeliet give os, for det er budskabet om, at døden er overvunden. . . . Alle vi, der vil give os Jesus Kristus i vold, skal nå vort mål hos Gud, – ikke ved vor egen kraft, men ved ham, der selv ejer livet. . . . Da Kristen Kold lå for døden, spurgte Tyge Hansen fra Ferritslev ham: Er du bange for at dø? Kold svarede: Ja, det er jeg; men det er hændt mig så mange gange i mit liv, at når noget tungt har mødt mig, og jeg ikke så nogen udvej, så er vor Herre kommet og har givet mig kræfter, så jeg er kommet igennem, og det vil han også nok gøre nu, når jeg skal gå døden igennem,« og således skete det.« (Prædiken 1916.)

»Krist stod op af døde« betyder, at der er sket en stor vending i menneskelivet og i *verdensløbet*. Det vil sige, vi skal se med håb på livet, vi skal tro på oprejsning og frelse for alt det, der lever. . . . Da Kristus blev født, kan vi sige: Handskerne blev kastet til dødsmagterne, men da Kristus stod op af døde, kan vi sige: Da blev sejren vundet. --- Ved denne tid

Påske

sker *den store fornyelse* og oprejsning i naturen, og der er megen glæde ved at være vidne til den. . . . På en sådan rigtig frisk forårsdag, når mulden dufter af fugtighed, solen lyser, og lærken synger i den blå luft, kunne man måske, – især hvis man var ung og stærk, – næsten helt glemme, at det er en falden jord, man vandrer på og gå med en fornemmelse af, at paradiset endnu ikke er forsvunden fra Jorden. . . . Men naturen selv kunne vel minde os om noget andet, . . . at hele denne fredeligt udseende natur i grunden er en eneste stor valplads, hvor levende væsener kæmper om pladsen og føden, . . . og vor menneskeverden siger os det så tydeligt, at Jorden ikke er et paradiset, men et ødelagt land og menneskelivet et underligt sammenblandet og forstyrret spil af kræfter, hvor det gode under pine og møjle kæmper mod det onde, og livet fortvivlet værger sig mod døden, . . . og der er ingen trøst ved at vende blikket mod sig selv, . . . og dog trænger menneskehjertet til at kunne håbe på genrejsning for sig selv og for den hele verden, ikke blot for dette liv, men for evigheden. Vi trænger til at turde håbe på en hel oprejsning af alt, hvad der er faldet, . . . helbredelse af alt sygt, tilbagegivelse af alt, hvad der er mistet. . . . Derfor kæmper hjertet i os, . . . men *et levende håb* får det først, når det har hørt *påskeevangeliet* og troet det. . . . Thi Kristi, vor konges sejr er også vor. . . . Vort håb er blevet et andet, end det var før, det er blevet et håb *med grundvold*. Det kristne håb lærer os ikke at ringeagte verden, men at elske den. . . . Se dig om i verden og læg mærke til alt, hvad du ser i den af guddommeligt og menneskeligt, alt, hvad der bærer præg af sin oprindelse fra Guds hånd, og sig så til dig selv: Alt dette hører Jesus Kristus til; det er bestemt, ikke til at opluges af død og mørke og forrådnelse, men til at være med i Jesu Kristi rige, til at helliggøres og forklares til Guds ære, – og derfor er det værd at holdes i agt og ære, til at elskes og tjenes.« (Prædiken 1903.)

»*Jeg lever, og I skal leve*, siger vor Herre. Når han siger:

»Jeg lever« betyder det først og fremmest: jeg lever *et virkeligt menneskeliv*, ... stærkt, kraftigt og helt, sundt og rigt, – et liv, som døden ingen ret har til. Nærmere forklaret vil det sige, at jeg *lever med Gud*. Der er intet, der skiller mig fra ham, ... jeg lever altid af hans kraft. Sådan har aldrig før nogen kunnet sige. ... Så siger Jesus: I skal leve; det, jeg har, vil jeg give jer. ... Og vi ved, at hvad han har lovet, har han også holdt. Det kan være svært nok at få øje på det kristne menneskeliv her på Jorden. ... Hvor det var herligst, nåede det dog ikke at være som mesterens eget, men det er dog sat ind i verden, ... og det er til at mærke, at det er et menneskeliv af en ny art, med mere kraft i sig og med mere lys over sig.« (Prædiken 1906.)

»Dersom nogen ville sige, at det var dog *et besynderligt vovestykke*, således som kristne gør, at bygge sit liv på noget så forunderligt og mod al erfaring stridende, at Jesus er opstanden fra de døde, så ville jeg svare, at det kan måske nok med rette kaldes et vovestykke, ... men føje til, at denne verden og livet hernede er nu engang således, at »hvo intet vover, intet vinder«. ... Når vi tror på Jesu opstandelse, har vi *hans ord* at holde os til. ... Det er Jesus, der siger det, den bedste af alle, den viseste og kærligste, – uden synd, – uplettet som Gud selv. Derfor er det *ikke letsindigt og tåbeligt at tro ham*. ... Vor Herres opstandelse er i sandhed noget meget forunderligt, ... noget, som ingen videnskab begriber; ingen historieforskning eller sjælelære eller arvelighedslære kan fatte, at midt i den faldne verden, hvor selv det bedste er sygt, står een frem, som ikke har nogen del i den øvrige slægts åndelige sygdom og urenhed. Det er underet over alle undere. – – – Men når vi vover at tro det, hænger det på det nøjeste sammen med, at vi uendelig gerne vil have del i dette rene, pletfri og sunde menneskeliv. ... Kun hvis han lever hos os, ikke som et fjernt forbillede, malet af kærlige hænder, men selv til stede,

Påske

vandrende hos os og talende livets ord, kun da kan det ske.«
(Prædiken 1899.)

I sin første prædiken til 2. påskedag om de to disciple på vej til Emmaus rejser Koch ganske naturligt spørgsmålet: »Hvor kan man komme til vished om, at Jesus Kristus er opstanden? . . . Der er gjort mange forsøg på at godtgøre og bevise det, så alle kan blive overbevist om, at opstandelsen virkelig er foregået, – og vi må sige derom, at det er lykkedes så godt at vise, at pålideligere underretning har man ikke om nogen historisk begivenhed; vidnesbyrdene er i høj grad troværdige. Det er umuligt at forklare selve den kristne kirkes tilværelse, når man vil nægte opstandelsen. Men det er ikke nok til at give vished, – thi troen er noget andet end en tankebevægelse, den er hjertets hengivelse, og man kan ikke lære et menneske at tro, som man kan lære det at regne. *Troen er en himmelsk gave, som Vorherre giver os; thi ingen kan tage den selv.* Undrer man sig så over, at Vorherre ikke giver den kristne tros gave til alle mennesker, skal man huske, at det altid forholder sig med hans gaver på den måde, at de kun gives til dem, der gerne vil tage imod den. Åndens gaver kan ikke pånødes nogen. . . . *Troens glade vished om Kristi opstandelse er Guds gave; ingen kan tage den selv, men hvert menneske, som af hjertet gerne vil komme til troen, får den gave. . . .* Han begynder med at lære os at gå ind i os selv og finde synden i vort hjerte og længselen efter at blive frigjort fra den. Det er at udlægge loven og profeterne for os, – ikke jødernes lov, men den lov, som bor hos os selv, og når Vorherre lærer os at hige efter at leve et rent menneskeliv og at hade synden, så vågner loven i os, og dermed vågner længselen efter en befrier, og længselen efter frigørelsen, det er profeten i os, . . . og da forstår vi dybere, at dersom vi skal frelses fra alle vore fjender, da sker det kun, hvis det er sandt, at Kristus er opstanden. Så bliver

Påske

længselen i os til bøn: Bliv hos os, Mester! . . . Jo længere vi lever på det troens ord om den opstandne, desto troværdigere bliver det.«

(Det er en ung præsts såre subjektive måde at argumentere på.)

I den følgende prædiken over samme tekst, fra 1884, er han på en anden måde inde på lignende tanker. »Mange undres over, at vi kan komme til at tro på Jesu opstandelse; de synes, at det er så eventyrligt at give sig et sådant budskab i vold, – noget, der i den grad *strider mod naturens orden*. Dertil svarer vi: Vi tror tværtimod, at det er mod naturens orden, at døden regerer i verden, – men en sådan uorden skal aldrig betragtes som den rette orden. Vorherre skabte kun livets kræfter. . . *Kristi opstandelse er begyndelsen til, at den rette naturorden igen oprettes.*«

Dåb og nadver

»Dåb og nadver« er en vending, der ofte forekommer i prædikener som to ting, der hører selvfølgelig sammen, uden at der gøres rede for, hvordan de hører sammen. Det er jo de to sakramenter. Men inden vi går over til at tale om de to, hver for sig, kan der være grund til at nævne nogle af Kochs tanker om samvirket mellem de to.

»*De to store hovedgerninger*, hvorved Kristus stadig vinder sine sejre, er *dåben og nadveren*, – dåben, hvori han indvier os til at dø fra synden, og nadveren, hvori han stadig tilbyder os dette vort nye liv i pagt med hans nye kræfter, . . . og det lover han os for vist, at vil vi give ham lov til at fortsætte den gerning og gøre den færdig, skal vi virkelig blive sejherrer som han. . . . Der bliver vel forskel i måden, hvorpå den vindes, thi han vandt sin sejr uden nederlag; vi skal ikke vinde den uden gennem nederlag og ydmygelse.« (Skærtorsdag 1886.)

Der er en underlig dyb forbindelse mellem Vorherre og hans menighed, som verden ikke har nogen anelse om, og som vi først efterhånden, som vi oplever den, forstår, er en taknemmelighedsfuld forbindelse, der allerede er *i dåben*, . . . og siden *i nadveren*, hvor livskraften indpodes i troende mennesker, så det liv, der er begyndt i de døbte, kan få næring til at vokse og fuldendes. . . . Hvordan det sker er en hemmelighed; vi kan undvære at forstå den. . . . Vi vil ikke få en smule mere gavn af at gå til alters, dersom vi kunne forstå det hele, end vi kan, når vi kommer i enfoldig tro på, at vi får livskraften i brødet og vinen. Det er nok at erfare, at der er velsignelse deri.« (Skærtorsdag 1883.)

»Ene det på Jorden ved, Kristus og hans menighed« om den

Dåb og nadver

særlig dybe forbindelse, der begynder i dåben, hvor vi får Vorherres retfærdighed i eje, . . . og som også finder sted i nadveren. »Jeg er vinstokken, I er grenene.« Fra ham udgår en *strøm af menneskelighed* til os. Det er hans kræfter, der giver gudsbilledets rester i os kraft til at leve;. . . og fra vort samfund med ham i den hellige nadver udgår også livet til vort legeme, det, som i dåben blev indviet til opstandelsen, og idet han i nadveren giver os sine egne kræfter, giver han os også magten til at opstå legemlig fra døden, som han selv blev oprejst. (Skærtorsdag 1885.)

Det er et stort Guds under, der sker hver gang et menneske fødes i dåben til at være Guds barn, ligeså underligt som juleunderet, . . . og det er et stort Guds under, at Vorherre i nadveren giver os sit liv. (Skærtorsdag 1887.)

Gud Herren har ikke blot tænkt, hvad vi skulle være, men han har også sat sine tanker derom i værk, hvis vi giver ham lov dertil. Ved sit bord, sætter han i værk, hvad den kristne menighed ikke selv kan, – han sætter sin egen kraft ind for at nå det, han har tænkt. . . . Ikkt blot gør han begyndelsen ved at døbe os, . . . men som en trofast ledsager fortsætter han sin mægtige gerning ved sit nadverbord, hvor han lader sine himmelske kræfter indstrømme i os og forvandle os lidt efter lidt efter sit eget billede. (Skærtorsdag 1891.)

At vor Herre tager bolig hos os, sker ved at hans ord bor hos os, . . . og ved hans ord forstår vi *det ord, hvorpå han selv bygger sin kirke*, det ord, hvormed han døber os i den hellige dåb. . . . Kendetegnet, om hans ord bor hos os, er, om vi endnu bekender forsagelsen og troen, ikke blot med vor mund, men i vort hjerte. Der er dem, der vil opstille andre kendetegn, om vi har *oplevet eller erfaret* det og det, og at dersom vi ikke har det, så kan vor Herre heller ikke bo hos os; men deraf skal vi ikke lade os forvirre, thi det er ikke Per og Povl, der skal fastsætte kendetegnet, men ene han selv, der spørger: Forsager du, tror du? Det kan også ske, at vort eget hjerte kan forfærde os,

Dåb og nadver

og at vi synes, det er tvivlsomt, om vi også har Ham boende hos os, da vi tit mærker så lidt til det. – Da skal vi altid ty bort fra dette, hvad vi selv føler, hvilket er en såre usikker grund at bygge på, hen til dette, at Herren er kommet til os i sit ord, og at dette ord holder os fast på troen og bekendelsen – om end i stor skrøbelighed – så dog i alvor. Det er værd at lægge mærke til, at vor Herre talte om dette lige efter, at han havde indstiftet *nadveren*, og dermed givet os et vink om, at hvis vi gerne vil, at han, som gik ind til os, da vi blev døbt, også skal blive hos os og få magt i os, så må vi flittig ty til nadveren og mødes med ham der. *Lever vi i vor dåbspagt, er vi Herrens bolig, men hver gang vi kommer til Herrens bord, da sker det, at han tager sin bolig i besiddelse, tager flere af dens kamre i brug.*« (6. s. e. påske 1892).

Dåben

Dåben er det faste grundlag for kristentro og kristenliv. Guds gerning til menneskets frøse møder det enkelte menneske i sin dåb. Det er den største begivenhed i et menneskes liv.

Dette syn går igennem alle Kochs prædikener gennem alle præsteårene. I de senere år nævnes tit kun dåben, og dermed er det egentlige sagt; men i de tidlige prædikener taler han mere *om* dåben, – forklarer sit syn, bruger billeder for at levendegøre synet for tilhørerne.

Først skal nævnes noget fra en af disse tidlige fra kapellantiden,¹ der er den mest personlige af dem, – til 16. s. e. trin. »Denne gerning, Jesu gjorde i Nain, er et billede på hele den gerning, han var kommet for at gøre i verden. . . . Disse mægtige gerninger gør han endnu som den gang ved sit ord. *Thi alt nyt fremkaldes af ordet*; til alt nyt, der kommer frem i verden, hører der *et skaberord*, der har fremkaldt det. . . . Ligesålidt det levende kan blive til af det døde, . . . ligesålidt kan kristenlivet fremgå af sig selv, men må *skabes ved et ord af Herren*. Vi er af os selv fattige syndere, til hvem vor samvittighed taler om retfærdighed og dom, så hvor skulle vi hos os selv finde troen på vore synders forladelse; vi er dødens fanger, . . . *kun Guds ord kan skabe det nye. Det ord lyder ved dåben*, hvor Herren sagde: Du er min. Jeg troede engang at kunne undvære et sådant bestemt ord til mig, . . . mente at kunne nøjes med at høre *om* vor Herre, . . . Men det er siden kommet til at stå anderledes for mig. Dersom jeg ikke kunne *pege hen til dette bestemte sted* og bestandig vise mig selv til-

1. Alle Kochs ældste prædikener, fra kapellantiden hos Helveg, mangler årstal. Først da han har afløst Helveg, har alle prædikener årstal.

bage dertil og give alle vore bekymringer det svar, at der ved den bestemte lejlighed blev du kristen og fik syndernes forladelse, så synes jeg, at vor tro og vor vished om vor frelse ville flyde hen i det uvisse, ... ville grunden vige bort under os. Jeg vil ikke tro, at noget menneske, der tvivler på at høre Vorherre til, vil kunne hjælpes ved at vise hen til sine egne kristne følelser og stemninger; ... han *kan kun hjælpes ved at vises hen til Vorherres ord, sagt til ham i hans dåb.*«

I en anden prædiken også med døden som baggrund, til 24. s. e. trin. hedder det: »Den dag Adam og Eva åd af træets frugt døde de, d.v.s. de kom ikke i graven den dag, ... men det bedste i dem, det, der var deres egentlige liv døde i den samme stund, gudsbarnt i dem. . . Fra den dag var det umuligt for alle Adams børn at leve i ret forstand, thi døden knugede deres hjerter med angst for den levende Guds dom, – og for den legemlige død. . . Men *nu er han kommet*, og Jairi genopvakte datter er billidet på den kristne menighed, som består af dem, der var døde, men er blevet levende derved, at *Herren i deres dåb har lagt sin hånd på dem og sagt: bliv levende.* . . . Vorherre har i vor dåb ved sit ord skabt os om fra at være syndere til at være hans børn. Han gav det afmægtige, døende menneske i os nye kræfter og gav det forjættelsen om sejr, når det ville holde sig til ham, ... og selv når vi engang skal dø legemlig, er vi visse på, at Helligånden vil oplyse vort håb om, at når Herrens dag kommer, så skal han, der lagde hånden på Jairi datter, også røre ved vore ben og sige: *Stå op.*«

I prædiken til 28. s. e. trin., om kongesønnens bryllup, hedder det: »Betingelsen for at blive i huset er *at have bryllupsklædning på.* . . . Den kan vi ikke selv væve; han må give os den, – og han gav os den i vor dåb. . . Vi kan vel tænke os det således, at kongen tænker kærligt på, at de mennesker, som indbydes, ikke selv kan udstyre sig sådan, at de kan blive værdige til at være til festen, derfor sørger han for bryllupsklædning.

gen. . . Den bryllupsklædning er Jesu Kristi retfærdighed, syndernes forladelse, givet alle døbt. . . Lad os vogte os for at vrage den bryllupsklædning.«

Kristi Himmelfartsdag hedder det: »Det var ikke blot, medens han selv delte vor elendighed med os, at han var til sinds at være vor bjælper; thi nu da han er i sin herlighed, . . . tænker han endnu på os. . . *Han husker godt.* Han kender vore navne, har nævnt hver af os ved navn ved vor dåb, – og han nævner hver dag vort navn, om vi ikke fornægter vor dåbspagt: Du er min, jeg slipper dig ikke.«

Den i os nedlagte spire taler han om Allehelgensdag: »I vor dåb har Vorherre nedlagt *en spire til et smukt menneskeliv*, – og har vi troet på vor dåbspagt og fredet om det nye livs spire, så er den også begyndt at vokse i os. . . At det kun er en begyndelse, ved vi godt, – en lille begyndelse, det mærker vi daglig med smerte. . . Men enhver plantning, der er liv i, vokser. . . Thi han, som har begyndt den gode gerning, vil også fuldende den, . . . og han viser os hen til *den hellige nadver*, thi der skal Guds børn hente velsignelsen og kraften.«

En sidste prædiken fra den første tid skal nævnes, over teksten til 2. påskedag (over Kornelius' dåb).

»Nu mener man, at *enhver bliver salig ved sin tro*, – – – og vil bilde os ind, at det i grunden ikke er farligt med synden; vi kan selv, når vi anstrenger os, nå frem til livet. I det ord ligger, at det ikke er Vorherres åbenbaring og hans frelses foranstaltning, der frelser os, – men vor egen oprigtighed, sanddrøhed og inderlighed. . . Det er den vantro verdens bestræbelse for at sætte mennesket i højsædet. . . Nej, det var jo netop, fordi vi ikke selv kunne lukke himmeriges dør op, at vor frelser kom til os, – fordi synden stod imellem ham og os som en uoverstigelig mur. . . Vi tror, at Jesu Kristus har brudt muren ned mellem os og Vorherre; han har lukket en dør op for os, – *døren hedder dåben* med syndernes forladelse; men så ved vi også, at vi ikke kan komme ind ad nogen anden dør,

Dåben

for der er ingen anden. . . . At skælde på Vorherre, fordi han ikke frelser alle, er det samme som at skælde på lægen, fordi han ikke har helbredt den mand, der ikke ville tage den eneste medicin, der kunne hjælpe ham. Hvorfor var Kornelius velbehagelig for Gud? Peter forkyndte ham kristendom og lod ham døbe, for at vi kan se, at det, at han var Gud velbehagelig, var ikke, at han var frelst, – nej, frelst var han kun, da han var kommet til tro på Kristus og var døbt til samfund med ham. Det, der gjorde, at Herren fandt behag i ham, var, at hans hjerte var en god jordbund, der var beredt til at modtage evangeliet; – men også han måtte gå gennem den eneste dør til himmeriges rige. . . . Her får vi god besked om, hvad vi formår selv, og hvad vi i os selv er værd. Der siges os, at kun, når evangeliet får indgang, er vi frelste, – men den siger tillige, at der er noget godt i os fra begyndelsen af, – vi er ikke blot som trækloeser eller sten, uden gnist af åndeligt liv; vi har ikke mistet gudsbilledet; der er noget godt i os, inden Vorherre har givet os sin retfærdighed; der var også i os en jordbund, hvori sæden kunne gro. . . . Selv i det menneske, der er dybest sunket, er der noget, Gud Herren har velbehag i. . . . Det menneskelige kan ikke frelse os, hvor kønt og smukt det end kan være, men Vorherre bygger sin frelse på det som grundlag, han ikke kan undvære.

I prædiken til 8. s. eft. trin. 1889 taler han om synet på anderledes troende: »Kristendom er hverken, hvad Luther eller Calvin eller paven eller nogen anden siger, men den tro, som menigheden bekender ved dåben. . . . Stående på det stade lærer vi at blive ganske anderledes frisindede og tålsomme mod anderledes tænkende, og forstår, at man kan have samme tro og dog tænke og tale meget forskelligt. Der kan være megen utålsomhed i os endnu; men hvad der skal hjælps os, er at give agt på troens fællesskab og nøjes med det, – ikke sådan at vi lader som der ingen forskel er, men som Paulus krævede overfor Korintherne, at kun grundvolden skulle være den samme,

og fandt sig i, at der på den byggedes både med guld, sølv, træ, hø, strå, d.v.s. at alle de, der bekender dåbspagten, regner vi for venner, hvormange underligheder vi finder hos dem. . . . Men så må vi også blive mere *utålsomme mod al fremmed tro*. Dermed vil vi ikke anbefale nogen slags kætterforfølgelse; men når vi selv ved, hvad den rette kristne tro er, kan vi umuligt finde os i at man rokker det allermindste ved den tro. Der er en *utålsomhed* af den rette slags, der kun består i *ikke at kunne fordrage løgneren*. Det er sandhedens og kærlighedens anden side, at hade løgneren.«

I en tidlig 2. juledags prædiken siges det: »Når Paulus siger, at vi skal blive ved den samme trosregel som han, kan vi jo umuligt andet end at komme til at tænke på vor trosbekendelse, som er regel for vor tro, og hvad vi end tænker om *trosbekendelsens oprindelse*, om vi tror, at Vorherre Jesus selv inden sin bortgang gav sine venner den eller ikke, kan vi dog nok enes om, at når vi holder fast og bliver ved dennes trosbekendelse, vandrer vi efter samme regel som Paulus.«

I en række prædikener kommer Koch ind på *barne dåben* og dens problemer.

1. s. e. helligtrekonger 1886: »Det er glædeligt og smukt at se en mor, der selv har fundet Vorherre, bære sit barn frem med tro, håb og taksigelse. . . . Men når vi søndag efter søndag står ved døbefonten og ser skarerne komme med børnene, kan denne glæde blandes med frygt; men at vi dog kan holde ud at stå der og tage imod dem med dåbens hellige ord, kommer jo af, at vi dog trøster os med, at Vorherre tager mod børnene alligevel. . . . Men for dem, der med kolde og sløve hjerter bærer deres børn til dåb, bliver det visselig til skade, thi det er ikke blot til alterbordet, men også til døbefonten, at man kan komme uværdig og lide skade. [På den tid kom de fleste barne dåbsfolk med fra gudstjenestens begyndelse!!] . . . Når Vorherre selv har kaldt de små børn til sig for at give dem sin

Dåben

dåbs nåde, ved vi også, at det er alvorligt ment, at børnene både trænger til det og kan modtage, hvad der gives. . . . Det lyder underligt, at de små slumrende børn banker på med begæring om at indledes i Guds rige [fra ritualets bøn], – det er dog så, at den bøn er i dem, – og derfor kan de tage mod dåbens gave. En bevidst tro har de ikke, men inderst inde bor dog den villighed, hvoraf troen springer ud, – og når der spørges af ham, klinger dog et »ja« inderst inde fra menneskesjælen«.

Samme søndag 1896: »Det er langt fra uforståeligt, at der kan fremkomme betænkeligheder mod småbørns dåb. . . . Men jo mere forstand vi har på, hvad den kristne dåb giver, så at vi ikke blot har en teori færdig og kan tale flydende, om hvilke store ting der sker i dåben, men selv lever på den og af den, desto mere villige bliver vi til at følge vor Herres anvisning og bringe børnene til ham, – ikke fordi det er kirkens ærværdige sædvane, men gøre det med glæde og tak, for således kommer Guds rige bedst til os.«

Samme søndag 1902 handler om »den lykke, at vi har barnedåb«. »Kristendom samler sig om et ord: *Nåde*. Dette er kristendom, at Gud gør et *nådens under* med hvert enkelt menneske ved Jesus Kristus; uden at spørge om nogetsomhelst andet end, om vi vil lade ham gøre dette imod os. Men der er ingen steder, hvor Guds nåde prædikes så kraftigt og uforbeholdent og enfoldigt som der, hvor små børn døbes.«

Samme søndag 1906: »Gælder det for os at komme forbi alt vort eget, helt ind til det, der bærer det hele for os, Guds gerning i vor dåb, må vi så ikke sige, at vi er lykkeligere stillet med vor barnedåb, end vi ville være uden den. Vi kan sandelig, når det gælder vor saligheds sag, være tilbøjelige til at blive hængende ved noget af vort eget og forsøge at bygge vor sag på, hvad vi selv er mestre for. Og var vi blevet døbt som voksne efter mange forberedelser, åndelig vækkelse og omvendelse og stridt med os selv for at få taget de nødvendige be-

Dåben

slutninger, . . . mon vi så ikke mangfoldige gange ville blive fristet til at tænke, at det alligevel egentlig var disse forberedelser, der havde gjort det, end vor Herres ord til os.«

De samme tanker møder vi i prædiken til trinitatis søndag 1909: »Troede jeg ikke, at Gud i min dåb havde handlet med mig, – så at min dåb for mig var blevet vendepunktet, hvorved jeg gik over fra døden til livet, så kunne jeg vel nok tro, at Jesus Kristus var sendt af Gud, og at det evige liv var i ham, men jeg ville ikke vide, hvordan jeg skulle bære mig ad med at tro, at jeg var kommet i pagt med ham. . . . Jeg kom jo så til i erindringen at oplede de øjeblikke i mit liv, hvor jeg huskede, at jeg havde oplevet noget, der kunne ligne et besøg af Guds ånd, og spørge mig selv, om jeg turde sige, at det var så betydningsfuldt, at det var Åndens skabertime. . . . Det blev dog altid usikkert. . . . Det er godt, at *Gud har været så uåndelig* at knytte vort kristenlivs begyndelse til en handling, der ikke kan misforstås, fordi den bæres af et tydeligt og utvetydigt ord.«

Fra 26. s. e. trin. 1891: »Tag mit åg på dig! d.v.s. gå ind under min befaling og adlyd mig! Hans befaling er: *forsagelse og tro*. Det er den samme ting set fra to sider; thi at forsage djævelen er at vende ryggen til ham og alt hans, – og at tro er at vende sit ansigt til Gud og af sin styrke holde sit øje fæstet på ham, og de to ting følges altid ad. . . . Hvorfor kaldes det et åg? Når pigen lægger et åg på sine skuldre, er det for at gøre byrden lettere, og således vil Herren også gøre livet lettere for os. Hvis vi vil følge hans befalinger, kan vi bære mere og holde længere ud, . . . og midt under dette kan et menneske finde hvile for sin sjæl.«

Når det hævdes så stærkt, at dåben er indgangen til det evige liv, »er det et spørgsmål, vi ikke kan vise fra os, at *børn dør uden dåb*.« (Fastelavnssøndag 1884.)

»Det står fast, at uden Jesus Kristus er intet menneske, hel-

Dåben

ler ikke noget spædt barn, blevet frelst, – og at vi ikke kender nogen anden vej til Kristus end at tro og blive døbt. Men hvad Gud har bundet sin menighed til her på jorden, har han ikke bundet sig selv til, – og ved vi kun een dør, så ved han dog nok flere. Derfor tvivler vi ikke om, at han har lukket en dør op for Johannes Døberen, der døde uden (kristen) dåb, og at han daglig lukker en dør op for udøbte børn, der banker på hos ham. Thi sagen er den, at det, der spørges efter, er dette, om et menneske i sit liv hernede har været tro mod det, der er givet ham. . . . Derfor skal kristne forældre trøste sig over deres udøbte døde børn. Herren siger: Lad de små komme til mig! . . . Dette sagde han til børn, der ikke var døbt, og mente dermed, . . . at de var bestemte til at tilhøre Gud, og nu siger han det samme om hvert barn, der fødes til verden: De skal få del i det, jeg har bestemt for dem, enten det så bliver i menigheden her, i dåben, eller i menigheden hist; thi der er en troende menighed ikke blot hernede. I denne skal alle kristne børn, der dør som små, få at høre om den frelse, de er døbt til, men endnu ikke har lært at kende; og denne menighed vil sikkert også tage imod de børn, som går herfra uden kristen dåb, og i den menighed skal Herren skænke dem den nåde, som vi fik i vor dåb, . . . thi Gud vil, at alle skal blive salige.«

I 80'erne og 90'erne havde man en meget stor tro til vandkure. Velhavende folk rejste for deres sundheds skyld til Tyskland, Østrig, Italien, hvor der var berømte kuranstalter. Jævne folk gik til »vandkuren« i Rosenborg have og drak vand der, – og lignende mange andre steder. Dette har smittet af i en prædiken til 14. s. eft. trin. 1888, om den syge ved Bethesda dam. Den kan minde lidt om en reklame! »Vi kan ikke undgå at komme til at tænke på mængden af de sundhedsbrønde og badsteder, hvorom de syge og vanføre i vor tid i alle lande samler sig om i håb om at blive helbredede. . . . Det er muligt, at der vil ske vidunderlige ting på dette område, . . . men vi

Dåben

ved dog godt, . . . at døden kunne de dog ikke borttage. . . En *sundhedsbrønd*, som helbreder for alle sygdomme, og en *læge*, som aldrig er rådvild, kender Vorherres menighed. Den ved, at i det »barmhjertighedens hus«, som hedder den hellige almindelige kirke, og som i sine buegange har plads til alle syge, findes *sundhedskilder i den hellige dåb*; thi Gud Helligånd svæver over vandet og giver de vidunderlige lægedomskræfter, . . . bod for al sygdom, for synd og død, . . . for sårede samvittigheder, . . . og evne til at opstå fra de døde. . . Hans ord, der fordem kunne spørge: Vil du helbredes? Det ord lyder endnu og gør helbredelsesunderet med den, der tror det. Når der spørges: Forsager du? Tror du?, da er det Ham, der står der og spørger, som han gjorde ved Bethesda dam: Vil du være sund? – Vil du i pagt med livets konge og herre? og svarer vi ja derpå, svarer han: jeg døber dig i Faderens, Sønnens og den Helligånds navn, d.v.s. nu løsrives du fra fjenden, dødens fyrste, giftblanderen, ophavsmanden til al din sygdom. . . Dermed er du helbredt fra din sygdom. . . Det kan undre en, at der er så lidt tilløb til denne sundhedskilde; men vi ved fra os selv også, hvormeget der hindrer os i at komme, – først at man ikke vil vide af sin sygdom, – siden at man ikke synes om lægemidlet. Man kan ikke lide at høre ordet: synd, og siges det, at den er til døden, er det ubarmhjertigt mod den syge. Sundhedsbrønden er kun for den, der lider af »synden«. Verden spørger hånligt, om vi ikke lige så fuldt som andre endnu er syge. Dertil må vi svare: *For vore synder og dårligheder skal Vorherre ikke have skylden, men kun os selv*, som så dårligt har brugt hans gaver. Men vi føler dog tydeligt, at det er blevet anderledes med os, end det var før, – at det »Stå op og gå« også er sagt til os, og at vi har begyndt at vandre fremad med opløftet hoved og tak i hjertet, at vi har fået flere kræfter til at bære byrder og rigere håb til at trøste os over døden. Det er noget ganske andet at leve i sin dåbspagt end at leve udenfor den«.

Dåben

Til sidst skal nævnes to korte citater fra senere prædikener. Først trinitatis søndag 1905: »Rundt omkring i vore menigheder er det øjensynligt tankegangen, at det ikke er Guds gerning i dåben, men »opvækkelsen og omvendelsen«, der er genfødselen, kristenlivets begyndelse. . . . Hvad Herren selv og hans apostle mange gange udtrykkelig har sagt os, er, at *den Guds gerning, som er grundlæggende for hele et menneskes kristenliv, sker i dåben.* . . .

Man taler om vækkelser i England og nu sidst i Christiania, . . . og jeg kan sige: Gud give, vi måtte opleve noget sådant også hos os, – men der er een ting, jeg sukker over, – – – og det er, at der ikke synes at være nogen, der kan vise de barnedøbte hen til deres dåb. Det ville dog være det ene naturlige, da den er begyndelsen til hele frelsen.«

Trinitatis søndag 1915: »Gud bevare din udgang og din indgang« er ord, der hører med til vor dåb. Den er den eneste udgang og indgang, der findes. Vi kan aldrig komme derind, hvis Gud ikke – ganske bogstaveligt – bærer os derind. Skal vi føres ud af dødens vold, som vi er i af naturen og føres ind til livets eje hos Gud, så må der ske *et under* med os, en ny begyndelse, som kun Gud kan sætte. Vi vil sige til os selv: Det er den faste grund; her er ikke noget af vort eget, ikke vor fromhed, anger, strid og egen vilje, men ene og alene Herrens egen mægtige gerning, genfødselsens under, oprejsning fra synd og død, virket af ham, som har livets ord.«

Nadveren

Vi begynder med de tidligste prædikener til Skærtorsdag.

»Saligt det hus, som Vorherre gæster«, synger vi. . . . Når vi siger, at han er til stede »som gæst«, er det knap rigtigt. Thi gæster er nogen, der kommer og går, men Vorherre er kommet, og han bliver. . . . Vi beværter vore gæster, men vor Herre er her med sine rige gaver. I virkeligheden er pladsen byttet om, så vi er hans gæster.« (udat.)

»Nadveren er som Yduns æbler, der gav den, som åd deraf, ungdomskraft og sundhed tilbage. . . . Den gud, som skabte os i sit billede, har endnu magt til med sit ord at skabe det faldne støvmenneske om efter Guds søns billede, fjerne det usle og hæslige, som var kommet ind, så det igen kan komme til at ligne sit herlige forbillede,. Ja, dette er *den hellige nadvers gave*«. (1886)

»Livstræet, der er placeret midt i den kristne menighed, er Jeus Kristus. Træets frugt bliver rakt os, når vi går til alters, så den vækst opad til herlighed, som blev afbrudt i de første mennesker, den fortsætter nu i alle døbte, som i troen på ordene nyder nadveren, . . . en vækst gennem megen strid, uro og smerte, men dog en vækst, og fra Herrens nadver håber hans menighed engang at blive skikket til at leve i helligheden på den nye Jord. . . . Der er mennesker, der gør nadveren til en *menneskelig erindringshandling*. Ingen, som ser dybt på syndefaldet og oprejsningen af nåden, kan nøjes med dette. Vi trænger til en ganske anden forbindelse med Kristus, . . . thi synden er ikke en skygge, så vi kan udrydde den ved at tænke kærligt på Vorherre. Synden og døden er virkelige magter, og for at få disse ud af vort liv trænger vi til en ganske anden vir-

kelig forbindelse med livets herre end et minde. . . . Jo dybere vi ser ind i os selv, desto dybere vil vi også se på nadveren og være taknemmelig for, at Luther så så dybt. . . . Men vi må vente, at livet selv, deres eget hjertes trang skal overbevise dem om, at der er velsignelse at hente fra troen på, at Vorherre er til stede i nadveren og giver os livets kræfter til at leve rettelig.« (1883)

»Der er jo det særlige ved denne mindefest, at han, som mindes, er *selv til stede* ved den. . . . Nadveren er ikke blot vor gerning, men først og fremmest *hans gerning*, som han nærværende foretager til vor oprejsning, vor fremvækst til Guds rige. . . . Vi skal ikke fare op til det høje, for at nå ham, men søge ham nede mellem os. Når brødet og vinen indvies med de ord, han sagde den nat, han blev forrådt, da står han virkelig for os. . . . Er der noget øjeblik i menighedens liv, hvor forskellen mellem os og den første menighed svinder ind til intet, så er det her. . . . Han sætter os ikke ved sit bord for at nedtrykke os, for at lade os føle forskellen mellem vor elendighed og hans herlighed, – og medens de fleste af os ikke vil befinde sig godt i kongens og fyrstens verden, så er denne vor fyrstes værdighed af en sådan art, at man opløftes og bliver glad. I al hans storhed er hans inderlige barmhjertighed og medlidenhed med os faldne mennesker. Når vi knæler ved nadverbordet, er det er mildt og venligt menneskeåsyn, som ser hjerteligere ned på os, end vor bedste ven hernede nogensinde har gjort. . . . Og dersom en frygter for at komme der, fordi han er tiggeren med det pjaltede klædebon, så ser vor Herre mildt til ham og siger: Jeg har hjertelig længtes efter at spise dette påskemåltid med dig.« (1884).

»Tager vi mod til os og kommer, hvad giver han så til føde og vederkvægelser? – »Mit legeme og mit blod«, d.v.s. her gør Vorherre *et underværk*, en gerning til evig forundring for alle. Underet er dette, at han deler med os sit evige liv, sit elskelige, skønne menneskeliv, – for at det kan gentages i os, og vi kom-

mer til at afspejle ham og hans herlighed. Han deler det bogstaveligt med os; det er ingen talemåde, intet billede; det betyder ikke, at vi formaner til at ligne ham. Ilde ville det være, om det ikke var andet. Det er den dybeste alvor, når han siger: Det er mig selv, I får! Fra sit eget hjerte leder han en ny strøm af åndelig styrke, af nyt liv ind i os, så det usunde og fordærvelige forsvinder, og det gamle, oprindelige menneskeliv, som var døende, kommer til kræfter igen.« (1887)

»Hvis vi ikke skal fortvivle over de store krav, han stiller, så lad os søge derhen, hvor Vorherre indbyder alle syndere, som vil af med deres synder. Dette vil jeg gerne sige så eftertrykkeligt, jeg kan, fordi jeg tror, at der er mange, som trænger til at lægge sig det på hjerte. . . . De har endnu ikke fundet vej til alterbordet. . . . Jeg tør sige det i Vorherres navn, *ikke* som en *befaling*, *men* som en *venlig indbydelse*; thi vi kan ikke undvære det. . . . Vor bekendelse, bøn og lovsang kan ikke gøre det. Vi må lade vor Herre selv komme til at gøre sin gerning. Men er et menneske bange for at komme, vil jeg uden betænkelighed sige: Kom kun! Nadverbordet er også for den, der kun kan sige: »Jeg tror, Herre, hjælp min vantro.« (1891)

»Der er mange, der går til alters, uden at det står klart for dem, at de er *Vorherres gæster*, . . . snarere mener de, at det er dem, der skal yde; . . . de har prydnet deres hus for at være ham til behag. . . . Det er ikke den dårligste måde at gå til alters på, – men det er nu ikke den bedste, og det godtgøres ved, at så længe vi ikke kan på anden måde, vil den rette glæde ved vor altergang komme til at mangle; vore bekymringer vil blive hovedsagen. . . . Derfor erindrer han os indtrængende om, at vi er *hans gæster*. Han vil ikke, vi skal glemme at have bryllupsklædning på, den dragt, vi fik *ved vor dåb*, . . . men når vi så kommer, vil han, at vi skal lade al frygt for, at vi ikke har noget at give ham, ligge og samle hele vor sjæl om dette, at der møder han os for at give os, hvad han har, – at nadverbordet er et sted, hvor de fattige kommer hen for at sidde

til bords hos den rige og få for intet alt, som han har og de mangler«. (1892)

»Vor Herres bord er ikke et sted, der er forbeholdt et lille udvalg af kristne, de fremmeligste i menigheden. Dette er et sted for kristne af alle slags, af alle grader, i alle stemninger. Vor Herres bord er et sted at komme til for dem, der er bedrøvede og betyngede, for dem, der er stærke og sunde, muntre og glade, for gamle erfarne og prøvede kristne, og for ganske unge, der kun ved lidt besked om Guds rige, for dem, der takker Gud for hans nåde, – for dem, der er mest optagne af at sukke over deres egen fattigdom, – for dem, der kun er lidet troende, tynget af mange tvivl. For dem har vor Herre dækket sit bord.« (1898)

»I pietismens dage og senere brugte man *skriftetalen* til at advare mod uværdig brug af nadveren. Det er i sig selv en mislig ting at gøre den tiltale før nadveren, som skulle hjælpe de fromme og oprigtige altergæster til at komme med mere glæde og mere alvor, – til en skræmmetale, til en prædiken for dem, som ikke er fromme og oprigtige. Det synes mig at være en *uret mod menigheden*. . . . Nadverbordet er dog dækket for menigheden, alt skal dreje sig om dens opbyggelse. . . . Vor Herre holdt heller ikke første gang en skrap tale til de uværdige. Jeg mener ikke, at der ikke må advares og formanens, når tiltalen holdes fra alteret, men det skal rettes *mod menigheden*, ikke mod de andre. . . . Det er også et spørgsmål, om en skrap tiltale nogensinde har fået nogen vantro og ubodfærdig til at vende om og gå tilbage i kirkestolen. Derimod er det sikkert, at den mange gange har gjort vejen trang for bodfærdige mennesker og skræmt dem til at blive borte. Jeg kan godt forstå, at man under visse omstændigheder kunne fristes til at slå løs med en skrap advarsel, f.ex. ved de *store konfirmandaltergange*. Men jeg tror alligevel, at man helst skal lade være, – ikke af frygt for at støde verden, men af frygt for at gøre Guds menighed fortræd. Ja, vil man gøre noget grundigt

for at holde dem borte, som ikke bør komme, da tror jeg, man vil udrette mere ved at gøre *sin tiltale så evangelisk som muligt*. Der er dog ikke tvivl om, at det som selvretfærdige og verdslige mennesker allermindst holder af at høre, er *evangeliet selv*, den alvorlige tale om synd og nåde. . . . Derimod er der noget, som synes mig der bliver mere og mere anledning til, og det er *flittigt og venligt at indbyde* dem, som har noget med vor frelser at gøre, til at komme og ikke lukke sig ude fra det bedste, kirken har.« (1900).

Der blev på denne tid talt meget af præster om at gå værdig til alters, – og det optog mange menneskers sind alvorligt. Koch kommer derfor også nogle gange ind herpå.

»At gå værdig til alters«, . . . her kan ikke være tale om nogen værdighed eller fortjeneste eller dygtighed til det gode. »Overfor Vorherres gaver kan der ikke være tale om værdighed. . . . Nadveren var jo givet, for at den svage tro skulle vokse. . . . Det er uværdigt at bilde sig ind, at man er værdig, . . . men en fattig synder er værdig. Om alle Kristi gaver gælder det, at vi er værdige til at modtage dem, når vi ved, hvor uværdige vi er.« (udat.)

»Dersom et menneske af sit hjerte vil leve Jesu Kristi evige liv . . . og tror ikke, at han kan tage sig det selv, arbejde sig selv op til det, – så lad ham komme til Herrens bord, hvad som helst der så ellers kan synes ham at være i vejen derfor! Hvad skulle gøre et menneske værdigt, om ikke det?« (1907).

»Det kan være med god grund, at et menneske er opfyldt af bekymringer angående sit forhold til Jesus Kristus, . . . men det er ganske bagvendt og urimeligt, når man vil udtrykke sin bekymring således: Bare han vil tage imod mig? Thi dermed lægger vi vanskelighederne over på vor Herres side; – men det er ikke Ham, der gør vanskelighederne. . . . Det er altid os. . . . Men de vanskeligheder er ikke uoverkommelige, . . . om vi ligger i en uafsladelig og ærlig krig mod det onde, så at vor Herre og mester kan mærke, hvad det er, vor sjæl vil.« (1906.)

»Det, der var kernen i nadverstriden mellem Luther og Zwingli var et stort grundspørgsmål, der rører ved det allerinderste i vor kristendom og slet ikke endnu er kommet ud af verden, og som sagtens til alle tider vil af dem, der ikke forstår det, blive set hånligt på og omtalt som theologisk pindehuggeri, men vil alligevel til alle tider røre sig hos alle åndeligt bevægede mennesker i kristenheden, nemlig *om vi skal frelles ved en stadig fortsat undergerning af Vorherre selv eller ikke*, om det kun var, da kristenheden kom ind i verden, at der skete underfulde ting, eller *om Kristi kirkes levnedsløb er en fortsat række af underværker af ham, som endnu færdes hos den* og med sit ord gør det døde levende og det syge karsk. Det er i allerdybeste forstand et menighedsspørgsmål, . . . om vi endnu som det gamle Israel skal bæres på ørnevinger og på forunderlig måde beredes af Vorherre til at nå vort mål og blive delagtig i det, han vandt til sin menighed. Det er det, Luther og hans tilhængere stadig trængte til at fremhæve. . . . »Ethvert menneske prøve sig selv og således æde af brødet«, siger Paulus. »At prøve sig selv« er altid forberedelsen til at gå til alters. Sålange vi ikke kender os selv anderledes end, at vi tror, vi har noget at ophøje os selv med overfor hinanden, sålænge finder vi ikke Vorherre ved alterbordet, men det at komme der bliver en tom skik. . . . Jo mindre vi selv bliver, desto mere villige bliver vi til at lade ham gøre underet imod os.« (1890.)

»Jeg vil komme på hans ord, også når jeg ikke *mærker*, at der kommer store og mærkelige ting ud deraf. . . . Mon vi i det hele skal mærke, at vi vokser? Det er måske snarest det naturlige, at vi ikke gør det. . . . *Vægten* skal ikke ligge på, hvormegget vi selv ser til fremgangen, men på at han har kaldt os og vil hjælpe os fremad. . . . Vi skal påskønne den hellige nadver. Der er en stor forskel på at mødes med ham i nadveren og at mødes med ham andetsteds. Forskellen er, at når vi samles til bøn, salmesang, skriftlæsning og prædiken, så er det

Nadveren

os, der handler med ham, . . . men når vi går til alters, da er det *ham, der handler med os*, og det er den egentlige velsignelse og den egentlige tryghed.« (1914.)

»Af altergangen skal vi først og sidst få det ud, at vi kommer til at elske hinanden. Vi kan godt sige, at vi går til alters for at få stadfæstelse på vore synders forladelse, og for at få vort håb og vor tro styrket og for at blive trøstet om sorger og smerter; altsammen er rigtig nok, – men *målet for det hele* er alligevel at komme til at *elske hverandre*. De første kristne holdt fast ved samfundet, brødets brydelse og bønnerne. Samfundet var dem en hjertesag. . . . Det faldt dem ikke ind, at troen kunne være en enkeltmands sag, noget, man havde for sig selv med Gud. Derfor holdt de også fast ved nadveren til styrkelse af fællesskabet, . . . at de måtte komme til at elske hinanden, som Herren havde elsket dem.« (1902.)

»Man kan gå til alters, så at menigheden ligesom forsvinder for een, når man gør det. Man kommer med sin egen arme sjæl og tyer til ham, . . . eller man kommer med sin private glæde og lykke, . . . er ligesom ene med Herren. Der kan være velsignelse deri, . . . men *bedst*, når det bliver en levende følelse af fællesskabet med menigheden. . . . Når der er tale om samfund, er der kun een ting, der kan skabe samfund, og det er at blive fælles om noget stort og godt.« (1903.)

»Lad os takke Gud for nadverbordet! . . . Ja, *hvad var i grunden hele vor gudstjeneste uden den!* Det er mig hver eneste søndag en lille sorg at se den største part af menigheden gå ud af kirken, når nadveren skal holdes. Der er deri noget beskæmmende for mig selv; jeg siger til mig selv: Der har du stået og talt om vor Herre Jesus Kristus, og de har hørt opmærksomt og deltagende på det; men i det øjeblik, da det skal komme, som er gudstjenestens kerne og højdepunkt, i det øjeblik, da vor Herre selv skal til at tale og handle, så er opmærksomheden og deltagelsen forbi! Det kan jo være meget godt at

høre på et redeligt menneske tale om vor Herre, – hvori der dog altid er blandet noget af hans eget, som ikke skulle have været med; . . . men når man så har hørt på det, kan det så ikke være vederkvægende på en egen måde og opbyggeligt i bedste forstand, bagefter at være med i det, som ikke er menneskers tale om Kristus, men er hans eget værk, – selvom man kun sidder deltagende som tilskuer og tilhører. Der, hvor vor tale om vor Herre forstummer, og hans tale lyder alene, der er vi inde i det helt trygge, som vi ganske og uden forbehold kan give os i vold, og der er vi også inde i det helt enfoldige, i det store, hvor sjælen glad kan finde hvile. – Dersom det kunne blive sådan i vor kirke, at de, der kunne, – og det kan vel i grunden de fleste, – blive gudstjenesten ud og hjertelig fulgte med også i det, der sker ved alterbordet, da tror jeg, at vor gudstjeneste ville vinde meget. Der ville blive mere menighedsgudstjeneste, og der ville blive mere samling om vor Herre selv, og derfor også rigere på taksigelse og fred.« (1909.)

»Alle mennesker ved, *hvad det er at længes*, . . . og hvert menneske går med mange uopfyldte længsler i sit hjerte; men dybest inde ligger længslen efter at vinde Guds rige. . . . Den længsel blev til, da Adam og Eva gik ud af paradiset, og den har sagtens ingensteds været stærkere end i de to menneskers hjerter; . . . men den er blevet tilbage i alle deres børns hjerter. . . . Om den længsel siger jeg ikke, at den altid ytrer sig stærkest, . . . men den er ligefuldt *den dybeste*. Den findes hos alle og er så vanskelig at udrydde, at selvom mennesket selv ville arbejde på det, skulle det falde dem så vanskeligt at få den helt bort, og lykkedes det, var han ikke længere menneske. . . . Derfor synger vi om »barnehjertets dybe lyst til i himmerige, hvilende ved Herrens bryst værdig tak at sige«, og derfor sagde Augustin: »Du, Herre, har skabt os til dig, og vort hjerte er uroligt og finder ikke hvile uden i dig.« Den dag, den længsel blev til, da blev også *håbet* til. . . . Gud Herren ville ikke, at

Nadveren

mennesket skulle gå ud af paradiset uden håb, og han gav dem håbet om kvindens sæd, der skulle knuse slangens hoved, . . . og Adams børn, *arvede* ikke blot længselen, men også håbet. . . . Spørges der så: Hvad er det blevet til med det håb? så svarer vi: Det er ikke helt opfyldt endnu og kan ikke opfyldes helt i denne verdens alder. . . . Derfor siger Guds folk endnu med Paulus: »Jeg længes efter at fare herfra og være med Kristus, thi det var meget bedre.« Men det er dog *begyndt at opfyldes*. . . . Siden Jesus Kristus er kommet, står tordenenglen ikke mere og vogter vejen til Guds rige, men Gud og mennesket vandrer igen sammen og tales ved, som en mand taler med sin næste. . . . Når menigheden skal sige, hvor og når den er nærmest ved det, så peger den på *den hellige nadver* og siger: Der »stilles bedst barnehjertets dybe lyst til i himmerige, hvilende ved Herrens bryst, værdig tak at sige,« – der kan vi bedst glemme, hvad der endnu tynger os, der har synd og død mindst magt over os, og der får vi undertiden en forsmag på himmeriges glæde. Og derfor var det, at da Jesus indstiftede nadveren, sagde han: »Jeg *har hjertelig længtes* efter at holde dette måltid med eder? Thi det var altid hans længsel at give sine venner tilbage, hvad de havde mistet. . . . Derfor hører menigheden vel ikke op med at længes efter »hjemme at være i livets land, hvor aldrig mere vi skilles,« men taler dog også om »hjemme at være på kendte strand, hvor savnet til dels kan stilles«. Og det, der gør, at savnet alt her tildels kan stilles, er, at den Herre Jesus *Kristus er hos os*. . . . Lad os blive ved at gå til Herrens bord, sikre på, at vi der ikke blot finder en skare fromme mennesker, men finder Herren selv, der er der for at dele sit evige liv med os.« (1889.)

Kristendom har to sider

I det foregående har været anført uddrag af en række prædikener, hvor hovedtemaet var »Guds gerning til menneskers frelse«. Men dette får mange gange ikke lov til at stå alene. Der må føjes noget til, for »kristendom har to sider.«

I en prædiken til sexagesima 1890 hedder det: »Når Jesus i vor lignelse siger, at kristenlivet er som en vækst, der går for sig stille og umærkeligt, af sig selv, – og i en anden (om de betroede talenter) siger, at det er som et *arbejde*, hvor intet går af sig selv, hvor der kræves uophørlig anstrengelse, så kender vi ham så godt, at vi ikke mistænker ham for at sige sig selv imod; men når der bruges lignelser om disse ting, der hører Guds rige til, så kan hver lignelse kun skildre een side af tingene, . . . og de to skildringer siger ikke hinanden imod, men det er først når de samles, at man har en skildring, der giver det hele. . . . Menigheden siger ud fra sin erfaring: *Det at være kristne har to sider*, – en glædelig og en smertelig »bedrøvede og dog altid glade«. Kristenlivet er *fra en side* en vækst, – hemmelighedsfuldt spirer kornet, – ordet, det gamle, forunderlige ord, gådefuldt som intet andet, – fra det er alt, hvad der er af håb, sejr og fred vokset frem, i skjul, – i sjælens stille værksted, hvor det bliver bearbejdet, uden at vi selv ved hvordan. Kristendom er vækst. – Men set *fra en anden side* er den *kamp*, et besværligt *arbejde*. Det går ikke af sig selv, thi menneskelivet har friheden, og dermed følger ansvaret. . . . Kristendom kan blive noget vidunderlig stort, og det kan blive til noget forfærdelig ynkeligt, og *det afhænger af os selv*, om det skal blive det ene eller det andet. . . . Det er to sider af den samme ting, og *til forskellige tider vil Vorherre lægge hoved-*

vægten på den ene eller anden side, eftersom vi trænger dertil. Jo sundere vor kristendom bliver, desto mere kommer der ligevægt mellem de to ting, at vokse af Guds nåde og at arbejde til hans ære«.

En prøve til fra midfaste 1892: »Hvis vi nu er kommet ham så nær, at vi har hørt ham sige: »Dine synder er dig forladte«, og vi er taknemmelige og glade derfor, så lad os ikke glemme, at *han har mere til os* i sit hus, – mere endnu han vil gøre for os, og *som ikke bliver gjort, hvis vi ikke giver ham lov dertil.* . . . Det er i virkeligheden kun dem, der har fældet dødsdommen over sig selv, der kan høre og modtage ordet: »Jeg er det levende brød, – om nogen spiser af det, skal han leve til evig tid,« – fordi de af egen smertelig erfaring har fornemmet, at dødens magt er i dem selv, – men en sådan dom kommer et menneske ikke til at fælde over sig selv, *uden han er et alvorligt menneske.* Et alvorligt menneske er den, der har en redelig vilje . . . til at gøre Guds vilje, – som daglig siger til sig selv: »Derfor er du her for at gøre hans vilje som en lydige tjener«. . . Derfor kommer et alvorligt menneske til at dømme sig selv strengt, – – og den, der kæmper alvorligt med døden i sit eget hjerte, vil også alvorligt fornemme, hvor stærk døden er. . . Gud ske lov, at han, i hvem det evige liv er, på forunderlig måde har indplantet sin sundhed i mig, så jeg får et levende håb. Hvor inderligt og dybt vi kan sige: »Du har det evige livsord« vil hænge sammen med, hvor dybt og alvorligt vi har set døden i os selv og fældet dommen over os selv. Vi kommer aldrig til at forstå kristendommen uden i samme forhold, som vi kommer til at forstå os selv. . . Det bliver de *to sider af kristenlivet*, sorgen over os selv og glæden over Vorherre.«

5. s. eft. helligtrekonger 1908: »De to lignelser (om manden, der fandt en skat, og om købmanden, der søgte efter skønne perler) kunne man fristes til at sige siger det samme, . . . men når vor Herre gør det her, har det ikke været for at sige det

samme med nogle andre ord; men det har været for at føje noget nyt til, så vi bør på forhånd antage, at der også er virkelig forskel på dem. I den første står der kun, at han *fundt*, i den anden, at det var et menneske, der *søgte*, . . . og det gør en forskel. Vor Herre siger ikke noget om, hvilken af de to måder der er den bedste, men kun at der er to. Der er adskillige kristne blandt os, som egentlig aldrig har søgt skatten, . . . men i et lykkeligt øjeblik snublet over den, . . . den er lagt i vor hånd fra vore første barnedage. Men der er andre, der ikke kunne slå sig til ro i åndelig fattigdom, og de *søgte*, og »den, der søger, finder den.« Men når man spørger, om hvordan man får fat på skatten, så *ophører forskellen*; begge går de hen og solgte, hvad de havde. Vi må ikke blot ønske at eje skatten, men *give alt, hvad vi har, for den*, og det er en meget alvorlig sag. . . . Måden er, at vi giver os selv helt og holdent til Gud. På andet vilkår bliver man ikke kristen.«

Begge sider kan nævnes side om side uden at give nogen særlig fortrin. Fra prædiken 2. søndag i advent 1892: »Vorherre er kun kommet for den ene tings skyld, at fri os fra vore synder og vinde vore hjerter, indtil det bliver som hans. . . Vore *håb* om salighed hænger på det nøjeste sammen med vort *arbejde* på at blive rensede til at ligne ham, – og jo ivrigere vi arbejder på at blive som Vorherre, desto mere stråler håbet for os, det store håb om at blive fri for at synde.«

Hvorfor det er så vigtigt at fremhæve den anden side«, giver prædiken til 2. søndag i advent 1888 indtryk af: »*at være vågen er 1) at have et skærpet øje for vor egen synd, og 2) et skærpet øje for Vorherres ord om nåde for synden.* 1) Det er omtrent det værste, der kan vederfares den kristne menighed, når den bliver for søvrig til at dømme sig selv, men bliver tilfreds med sine kristelige stemninger og tanker og gerninger og bliver blinde på det øje, der vender henimod deres synder og utallige forsømmelser. Den fristelse ligger måske særlig for, når menigheden har haft en vækkelsestid, en

god tid, hvor den har været mere end sædvanligt brugt af ånden. . . . I det øjeblik den begynder at se på sig selv med velbehag, ser dens Herre på den med bekymring. Der er mangfoldige menigheder, som det er gået sådan. . . . Når menigheden således bliver for slap, må den vækkes, og helst må da vennerne gøre det. . . . Men når de ikke vil og kan, må undertiden fjenderne til det, og de gør det ikke med lempe. Vorherre kan bruge dem som sit ris, og jeg er sikker på, at han navnlig i vore dage tit har brugt dem således. 2) At være vågen er at have et skarpt øje for ham, der kan råde bod på en meningsløs fattigdom. — — Der begynder at lyde røster, at menigheden selv kan læge sine brøst, med andre ord, at hvis den vil, kan den være sin egen frelser. Men hvis menigheden for alvor har set sine brøst, vil den aldrig for alvor lytte til disse, der vil gøre *kristendom til moral* og sætte sin egen kærlighed i stedet for Vorherres. Thi synd og nåde hører sammen.«

Fra de senere år skal nævnes en prædiken med fremhævelse af begge sider, 2. e. eft. helligtrekonger 1914: »Den bedste beredelse til at tage imod frelsen er alle dage at arbejde på at blive et retfærdigt menneske. Synd baner aldrig vej for et menneske til Gud. . . . Synd fjerner os altid fra Gud, gør os kolde og sløve i vort forhold til ham. Ligeså vist er det, at et alvorligt arbejde på at blive god baner vej for et menneske til Gud. De, der har noget med Gud at gøre, ved det godt, at dersom de ikke havde gjort et sådant arbejde, havde de aldrig fundet hen til ham, og de ved også, at hvis de ikke bliver ved med det arbejde, vil de umulig kunne blive hos ham. Det er en stor misforståelse, at han kan give større håb for dem, der er faldet dybt, end for dem, der har beflittet sig på at leve ordentligt. Det er ikke meningen med historien om den fortabte søn. *Men når spørgsmålet er, om hvordan det går til, at et menneske bliver evig frelst, er der for ham slet ingen forskel på mennesker.* Han har ikke en frelses vej for synderen og en anden for skikkelige mennesker. Store syndere og gode mennesker må ned ved si-

den af hinanden og sige: »Gud, vær mig synder nådig.« Vi frelses ved det samme nådens under.«

Prædiken til sexagesima 1893 om sædemanden handler næsten helt om noget, som lignelsen ikke handler om, nemlig om at vi ikke må lægge hænderne i skødet, men tage fat på at få det bort, som hindrer sæden i at bære god frugt, bearbejde jorden, sætte gærder op, sprænge stengrunden; – men prædikenen slutter: »Een ting må vi ikke glemme, at dette arbejde med marken, med stengrunden og tidseljorden, er ikke det arbejde, der frelser os; det er alt kun forberedende; *men sædemandens arbejde er det, der frelser os.*«

Dette uddybes i prædiken til samme søndag 1895: »*At så er at bringe liv ind i det døde.* Thi et sædekorn er levende, og når et sædekorn med denne livets kraft i sig lægges i jorden, gør det jorden levende. . . . Derfor ligner vor Herre Jesus Kristus sig ved en sædemand, netop *fordi han er kommet for at bringe liv ind i det døde.* . . . Han levede således, som et menneske skal leve, . . . alt dødens væsen var ham fremmed, . . . han levede altid med Gud – og altid optaget af kærlighed til den verden, som hans fader havde skabt og endnu elskede i dens fornedrelse. Sådan så hans disciple ham, og således står han endnu for os som den, der har *menneskelivet, det evige liv, det rige, lykkelige liv, som alle vi andre havde mistet.* – Men vor Herre Jesus Kristus ville ikke blot selv leve livet, – han ville dele sit liv med os, indplante det i os, gentage det i os, træde således i samfund med os, at *vi forvandlede efter hans billede.*«

Til sidst skal anføres noget fra en af de senere prædikener, der viser, hvorledes Koch fastholdt »de to sider« af kristenlivet, *trinitatis 1917*: »At være kristen er at leve under Guds åbne himmel. . . . En kristen ser sig glad omkring og siger: Gud ske lov! Der er mening med det altsammen. Jeg er her for at tage imod Guds nåde og fred og leve med ham som hans barn. Jeg er her for at tage imod de kræfter, han giver mig, og

Kristendom har to sider

med dem tjene ham. . . Vejen ligger foran mig, måske lang og besværlig nok, men dog sådan åben og banet, at jeg kan komme frem ad den. Dette er kristne menneskers gode og lykkelige kår. Vi ved naturligvis, at *kristenlivet har også en anden side*. Det at være kristen er ikke at flyve op over denne fattige jord og lade, som om dens strid og nød og synd ikke mere kommer os ved. At blive kristen er så langt fra at få de bånd løst, hvormed vi er bundet til denne verden. . . . Det er snarest det modsatte, at føle sig nærmere knyttet til verden end nogensinde, . . . og at blive kristen er *ikke* at blive *færdig med den strid*, som et syndigt menneske må stride med sig selv, men snarere at blive ført endnu dybere ned i den, . . . og heller *ikke* at blive *færdig med døden*; thi det er snarere således, at en kristen forstår mer end andre, hvilken mørk og skummel ting døden er. . . . Men med alt dette holder vi dog på, at det at blive kristen er at komme ind i en ny verden af lys og samliv med Gud. . . . Vi er små folk, så vi kan komme til at opleve urolige stunder, . . . men det bliver altid Jesu lys og sommer, der får magt over mørket og vinterkulden.«

Det kristne menneskeliv

»Det kristne menneskeliv« var gennem alle årene *hovedtemaet* i Kochs prædikener. Der kan tales om visse forskelle i indholdet af dette udtryk gennem årene. I begyndelsen er det kristne menneskeliv det liv, *Jesus* levede, og som han *i dåben* har givet os del i; senere skildres det mere som *idealet* for os, som det vi længes efter og skal *arbejde* på at leve. Her bliver det undertiden meget moraliserende.

Det er derfor helt naturligt, at Kochs store andagtsbog med stykker til hver dag i året hed: »*Det kristne menneskeliv*«. Den kom i årene 1901–05 i 4 dele på i alt over 1000 sider, andet oplag i 1906. Han har brugt meget fra sine prædikener i denne bog, særlig prædikenerne fra 1899 til 1903, men også nogle fra ældre årgange, – således at han har afskrevet stykker fra prædikenerne, men dog altid sådan, at de enkelte stykker har fået deres eget præg. Og en del af stykkerne har jeg ikke fundet »forlæg« til. Stykkerne i bogen har mere præg af *betrægtninger*, – hvorimod prædikenerne har mere præg af *forkyndelse*.

Her følger en række eksempler op gennem årene fra hans prædikener. Der er selvfølgelig gentagelser, – der er faste, stadig gentagne vendinger; men alligevel mærker man, at han stadig arbejder med at få det sagt, der lå ham på sinde, tydeligt og levende. Han har altid følt sig forpligtet til i særlig grad at holde menigheden dette for øje, fordi de trængte at blive sat i gang og opmuntret til at blive ved.

Den første prædiken er fra kapellantiden hos Helveg, – til 6. s. eft. trinitatis: »Vorherre ved godt, at livet her er døds-sygt, såret så dybt, at døden vil blive følgen. Derfor giver han *ikke* en *anvisning* på at leve, *men et nyt liv*, og der er *kun et*

menneskeliv, som rigtig duer, nemlig *hans eget*, og det er det, han giver os. . . Vorherre er den gode sædemand som selv lægger livets spire i menneskehjertet i *dåben* og giver det siden sol og regn til vækst i *den hellige nadver*. . . Så hjælper Gud os til, sålænge vor arbejdstid varer, ikke nogensinde at slutte fred med synden i os og heller ikke nogensinde stemme fordringerne ned, men alvorligt stile mod målet, visse på, at han, som forlanger et fuldkomment menneskeliv af os, . . . selv vil skænke os det.«

16. s. eft. trin. 1884: »Vorherre har ikke givet os trøsten over døden ved at lære os at slutte fred med den, – men han har overvundet den, – og den egentlige sejr vandt han ikke den dag i Nain, men påskemorgen, og den sejr er også blevet vor. Det er Vorherres gave til os, at hans liv skal gentages i os, *hans elskelige, skønne, rene menneskeliv* skal leves om igen i os, og derved skal vi også sejre over døden. Han står ikke og siger: »Gør mig dette efter, lev, som jeg levede.« Men han siger: »Jeg giver jer kraft til at leve, således at jeg føder eder på ny, skaber mennesket i jer for anden gang . . . i vor dåb og fortsætter denne gerning i nadveren, hvor han styrker sit liv i os, at det ikke skal dø. . . Når vi ved, at Vorherre lever i os og får bestandig mere magt i os, . . . da ved vi jo også, at dødens herredømme er kun stakket og kort.«

Fra samme søndag 1885: »Mange af vore jordiske forhåbninger kommer vi til at bære til graven, . . . men dersom disse har været sådanne, at de kan få plads i Guds rige – så skal også de engang stå op fra de døde og blive herligt opfyldt i det ny menneskeliv på den ny jord, hvor alt menneskeligt, godt og ædelt skal findes lutret. . . Vi har ikke mistet noget, som var værd at eje, uden at det skal gives os igen i de retfærdiges opstandelse, – – – hvad enten det gælder deres fædrelands frihed og fred, eller det gælder deres egne små hjems glæde og lykke, eller hvad andet der hører til et lykkeligt menneskeliv.«

Dette er jo rent eskatologisk, og det gælder også prædikenen

fra 1. s. eft. trin. 1885: »Vi skal i den sidste dom alle dømmes efter eet mål, og Vorherres Jesu Kristi menneskeliv bliver målestokken, og da lyder dommen således, at de, der er blevet Guds eenbårne søn lig i kærlighed og hjertets renhed, hører hans rige til, – de andre ikke.«

8. s. eft. trin. 1886 (om huset, bygget på klippen): »Når Jesus afmaler et ret menneskeliv, *et liv, som et Guds barn skal leve*, så skildrer han sig selv, *sit eget liv*. . . . Dertil er han kommet for at dele det med os, så at vi skulle blive, hvad han er. . . . Han giver os sig selv i den hellige nadver, for at det ord skal få sin opfyldelse: »Hvo, som æder mit kød og drikker mit blod, han bliver i mig, og jeg i ham, og jeg vil oprejse ham på den yderste dag.« Når vi med vore svage øjne ser Vorherres rene og strålende menneskeskikkelse, så ydmyges vi vel dybt og bliver beskæmmet for vort store falds skyld; men vi kan da også takke og sige: »Lovet være du, thi du har lovet os, at som du er, skal også dine venner blive. . . . Lad os nu ikke i utålmodighed give os til *at bygge på egen hånd*. Det kalder jeg det, når man begynder at samle på gode gerninger og tage det som tegn på, at man vokser, –. Men alt det vil skylles væk, når regnskyllene kommer.«

Fra fire søndage før, 4. s. eft. trin. 1886: »Når han siger, at det kun er de barmhjertige, der kan få Guds tilgivelse, betyder det ikke, at han lægger en ny betingelse til; thi der er ingen anden end den, at vi kan modtage; men det betyder, at han ved, at det kun er de menneskehjerter, hvor der lever barmhjertighed, der er i stand til at modtage den himmelske barmhjertighed. . . . Det er kun dem, der gerne vil tilgive og gerne vil gengælde ondt med godt, der kan tage imod og tro, når Gud tilgiver. Derfor hedder det: »Forlad os vor skyld, som også vi forlader vore skyldnere«. Den tjener, der ikke vil tilgive, mister Guds tilgivelse, ikke fordi Gud egentlig tager den fra ham, . . . men fordi han slipper den selv, . . . thi et koldt hjerte kan ikke holde fast ved nåden. . . . Men det, at også vi kan tilgive,

hjælper os til at tro, at også Gudfader vil og kan tilgive os. Det falder os tit svært at tro, at han virkelig vil blive ved at vise os nåde, når vi dog hver dag bedrøver ham; men det støtter vor tro, når vi også gerne vil vise mildhed mod hinanden; thi da kommer vi i tanke om et ord som dette: »Når I, som er onde, ved at give eders børn gode gaver, hvor meget mere vil så ikke Faderen fra himlen give Helligånden til dem, der beder ham.« *Troen på Guds kærlighed støttes i os af den lille kærlighed, vi finder i vort eget hjerte. . . .* Men i øvrigt er det jo ikke på den smule kærlighed, at vi bygger vor kristne tro på Guds kærlighed. . . . Det er kun hånden, hvormed vi griber nåden. Men *grundvolden er Vorherres Jesu Kristi ord.* Når vi med frimodighed kan sige: Forlad os vor skyld, da er det ikke blot, fordi vi kan tilføje: thi også vi forlader vore skyldnere, men først og sidst, fordi Vorherre har sagt til os i vor dåb: Tror du syndernes forladelse? Har Vorherres ord fundet naturlig grobund i vort hjerte, så *skal det gøre underværker i os, . . .* så tager han vor fattige og snævre kærlighed og indblæser det sit eget livs kræfter. . . . Det er hans løfte til dem, der bruger hans gaver, lever af dåb og nadver, forsager og tror.«

Påskedag 1888: »Der er mennesker, som dybt føler, at de oprindelig hører livet til, så at de aldrig kan forlige sig med døden. Det er dem, der således har fået øje på menneskelivets herlighed, at det er dem en gru at se døden over det hele; de har fået således øje på menneskelivets værdighed, at de væmmes ved tanken om, at et menneske skal dø som en hund, . . . jo åndeligere og finere et menneskeliv leves, desto gruligere bliver livet, om det ender i døden. . . . Men siden kvinderne har været ved Jesu åbne grav, har der gået en skare mennesker hernede, for hvem solen er stået op, . . . og sådan er det endnu. De går mod deres egen grav, men i tro på, at også den engang skal blive tom, fordi de er i pagt med ham, graven måtte slippe.«

Trinitatis 1891: »Vorherre taler ikke om forbedring, men om forvandling. . . . *Det nye består i et menneskeliv som hans.*

. . . Nogle vil sige: »Det er en underlig overspændt tale om at blive et nyt menneske.« Det kan ikke undre os; thi hele Vorherres tale om det nye hviler på dette, at vi er faldne. Var vi ikke det, kunne vi nøjes med det, vi af naturen er, – men nu er vi faldne, er døde; det er ikke længere Guds børns evige liv, vi lever, men et liv i trældom under det onde. – Derfor forstår de heller ikke, at vi skal fødes på ny. . . Vorherre siger ikke: Gør eder al den umage, I kan, slid og slæb, – kæmp mod det gamle menneske og efterlign mig af al magt. Den gamle rationalisme var et forsøg i den retning. – men Vorherre siger: Lad eder fødes påny! Giv mig lov til at gøre det med Jer! – *Han har det nye liv, vi trænger til. . .* Han kommer til os i *dåben* og lægger sit ord i vore hjerter, det livets ord, hvori alt det findes, som vi behøver for at begynde et nyt liv. – – – Og jo længere de lever sammen med ham, desto mere går der fra ham over i dem; *Hans hellige menneskeliv* afspejler sig i dem, indtil tilsidst forvandlingen er fuldbyrdet. Det er ikke os, der efterligner Ham, men det er ham, der, levende hos os, omskaber os efter sit billede. Er det da meningen, at vi skal sidde ganske stille og ikke anstrenge os? Nej, på ingen måde! Her bliver virkelig brug for det, Paulus kalder: arbejde i frygt og bæven på vor sjæls salighed.«

5. s. eft. helligtrekonger 1892: »Manden, som søgte den kostelige perle, har haft mange andre små perler i eje. Thi der er virkelig andre ægte perler i verden, også i den faldne verden, – end den store kostelige. De andre er ikke kun uægte glimmer. Der er også i den faldne verden noget smukt og værdifuldt, som ikke skal ringeagtes, – og det er stor uret, når fromme folk undertiden har ment, at man ikke skønner på, hvad Vorherre har gjort, uden at trampe på alt det naturlige menneskeliv. Der er ægte perler, ærlighed og sandhed, den naturlige moderkærlighed, troskaben mellem mand og kvinde, et hyggeligt og fredeligt hjem, barmhjertighed mod ulykkelige. I kunsten er også en ægte perle, som ikke skal ringeagtes. . . . Men alle de æg-

te perler, der findes hos det faldne menneske, er *kun vemodige rester*. Det er på en måde glædeligt at finde dem, men på en anden måde sørgeligt, fordi de fattige rester vækker længsel efter den oprindelige herlighed.«

6. s. eft. trin. 1893: »Vi skal ikke se på Guds lov som en række besværlige fordringer, man må underkaste sig, hvis man vil ind i Guds rige, – men se på dem som på vort eget væsens lov, *som idealet, hvortil vi er skabt*, det høje, rene, skønne bilde af et menneskeliv, som vi må elske og inderligt ønske at nå op til i vort eget liv. . . Idet vi siger: Det er godt, du viser os målet, vil vi føje til: Men det bedste er, at du selv bærer os hen imod det.«

Allerhelgen 1897: »Passer saligprisningerne på os? – Dermed mener vi jo ikke, at alt det, der siges i saligprisningerne, passer på os til punkt og prikke, så det skulle være vort portræt, han tegner. . . Vi kan jo nok mærke, at når vor Herre giver os denne vidunderlige skildring af kristenlivets herlighed, vil han ikke blot beskrive det, som det *er*, som det allerede er brudt frem hos de mennesker, der har samlet sig om ham, men vil *tillige* beskrive det, *som det skal blive* . . . alt, mens vi lever, Det er tydeligt, at han hele tiden har det himmelske mål for øje og peger på fuldendelsen; men det er ikke mindre tydeligt, at han med dette for øje bestandig tænkte på *menneskelivet herved* og skildrer det, som det kan leves her på jorden i det rige, han stifter. Det er *det kristne menneskeliv her på jorden*, som det hele handler om, og den salighed, han priser, er ikke den himmelske salighed, hvor synd og død er borte, men *den lykke og herlighed, som af dem, der hører ham til, kan ejes allerede der, hvor striden endnu er*. . . »Salige er de rene af hjertet, thi de skal se Gud.« Det er ikke blot noget kommende, men også noget nærværende, som er at finde hos syndige mennesker. »Et rent hjerte« er ikke et helligt og fuldkomment hjerte uden egenkærlighed. . . men et hjerte, hvor der er en oprigtig og bundærlig vilje til at tage mod sandheden fra Gud.

Det er en *hjertets oprigtighed*, der får et menneske til at give sig Gud i vold uden forbehold. Dermed følger, at de skal se Gud. . . . Dersom vi gerne vil se Gud, skal vi af al vor magt værge os imod det, der vil gøre vort forhold til ham usandfærdigt. . . . Hver gang vi i Guds menighed hernede, oprigtigt *bekender troen*, ser vi Gud, ikke som en ukendt Gud, men som den retfærdige, nådige, mægtige Gud, der har gjort udvej for os for at frelse os. Vi ser ham *i ordets skikkelse* og skal se ham i hans herlighed.«

Midfaste 1898: »Det er det kristne menneskelivs lykke ikke at ligge stille og sole sig i lyset af Guds nåde, – men at rejse sig op og sige: Gud har stiftet et evigt samfund med mig, og så vil jeg også gå videre frem i det at blive mere og mere menneske, og få mere magt over mig selv, – med et lyst og taknemmeligt håb om, at det skal blive ført frem til det største. . . . Derfor sagde vor Herre: Arbejd på den måde, der varer til evigt liv.«

18. s. eft. trin. 1901 (om det store bud i loven): kærlighed til Gud . . . er at elske, hvad Gud elsker, først og fremmest *det menneskeliv, som Gud har skabt i sit billede*, og hade alt det Gud hader, først og fremmest det, der fordærver det menneskeliv, Gud har skabt. Derfor skal vor kærlighed . . . måles efter, hvor god vilje vi har til at tjene Gud. *Kærlighed til mennesker* er det andet store bud. *At tjene Gud er at tjene mennesker*. Det er et udtryk for *den praktiske kærlighed*. . . . Vi skal ikke lægge vort hoved i blød for at gøre noget stort og mægtigt, men hellere gøre det ganske almindeligt og dagligdags, det, der ligger lige for. Begynd først med at se på næsten med gode og milde øjne, tale venligt og sanddru til ham og være tålmodig også mod dem, der mishager dig, og lad være at spørge efter din egen fordel eller din egen sjæls frelse. Den store kærlighed har vi set levendegjort for vore øjne i Jesus Kristus. Vi har selve det ægte og rette menneskeliv midt iblandt os i hans person«.

4. s. eft. trin. 1902: »Hvad gavn gør disse idealer? (Nogle siger): De er til pynt på livets tarvelige hverdagsdragt. Bjergprædikenens fordringer over et fuldkomment menneskeliv er ganske upraktiske for forretningsfolk og mennesker i det hele; til daglig er vi nødte til at indrette os efter ganske andre regler. Men i festlige øjeblikke er idealerne gode til at forlyste sig med; de kan være opløftende i en søndagstale, ved grundlovsfesten, – med bevægede ord om at elske fædrelandet og sætte sig eget til side for det; – og når festen er til ende, er det også forbi med idealerne. Andre vil sige, at idealerne skal tages frem i tide og utide, for deres betydning er at ydmyge os. – Det kan lyde meget godt, men er dog ikke stort bedre end ovennævnte, thi begge dele vil kun føre til, at man ikke gør noget alvorligt arbejde for at indrette sit liv efter idealet. Når vor Herre forkynder idealerne, er det ikke på de måder. Han vil sige: Når jeg stiller jer foran et højt mål, er det et, I kan nå. – Han stiller dem på en *vej, som er banet*, måske besværlig, men fremkommelig. Han giver sine venner idealerne, at de skal virke som *en stor herlighed*, der er bestemt for dem at nå. . . . Vi vil så i dit navn og på dit ord med godt mod tage fat. Da skal ydmygelserne nok komme, men håbet skal blive ved at være i live. Vi har ikke magten i os selv, *men vi får magt dertil*.«

Pinsedag 1902: »Den kraft, vi skal iføres, for at blive i stand til at blive vidner, må være *kraften til at leve vor Herres liv*, et liv af samme art som hans, opfyldt af hans kærlighed. . . . Det er et hovedstykke i det kristne menneskeliv, som han er kommet for at skabe i dem. Det er *døden* for mennesker at gå som enere, kolde og hårde, – men det er *livet* for os at blive samlet indbyrdes og blive hinandens tjenerne.«

1' s. i advent 1903: »Det gælder om at have hjerte for Guds rige, d.v.s. *en virkelig dyb og alvorlig vilje til at leve Jesu Kristi menneskeliv*. . . . Det skal blive rigets egentlige herlighed, at dette menneskeliv er brudt sejrrigt igennem alt det, som stod det imod. . . . Det er det, vi ser hen til hver gang, vi bekender

vor tro på ham, der sidder ved Guds højre hånd, og det er det, vi beder om i Fadervor. Men så er det også åbenbart, at der, hvor der er en alvorlig vilje til at leve dette menneskeliv, . . . der må også være det hjerte, der passer til Gudsriget, og kan tage imod det, når det kommer. – Men så må vi for al ting ikke glemme, at det, vi således længes efter, er *Guds værk* og ikke vort. Vi kan kun modtage det af hans hånd. Det ville være en *skæbnesvanger fejltagelse*, dersom vi ville gå og tro, at det var os, der med en åndelig dygtighed, ved selvopofrelse skulle gøre det. . . . Han, som lagde grunden, må også bygge færdigt, og han vil gøre det. – Det er ham, der bliver hos os og har kræfterne til at gøre det færdigt. Han sagde: *I dag* opfyldes det for eders øjne; – hele det nye menneskeliv og alle kræfterne til at føre det igennem til sejr er i ham. – Så sætter vi os ikke ledige hen og venter på, at det skal komme, men vi rejser os og taget fat på at tjene ham, . . . og så kan der også udrettes noget ved os, hvor svage hænder vi så har til at bygge på Herrens hus.«

Allehelgen 1905: »Helgen her og helgen hisset er i samme menighed«, – ikke som visse folk i vor tid tror, at vi kan få ligefrem rapport med de hensovede, – heller ikke sådan, at vi her og hisset mindes hinanden og tænker på hinanden. Men jeg tænker først og fremmest på, at Guds folk her og hisset i grunden *lever det samme liv*. Ved vor bortgang kan vi ikke tænke os, at der sker en sådan forvandling, at det bliver noget helt andet. Hvordan det bliver i dets ydre skikkelse, ved vi ikke; men i sin inderste grund kan livet derinde ikke være noget nyt, men det gamle i fornyet og genoprejst skikkelse. Det må være *det kristne menneskeliv, som vi kender*, rigere og skønnere end nogensinde, – det samme Jesu Kristi menneskeliv, som vi der tror på ham, er begyndt at leve. . . . Det, som han nedlagde i os ved vor dåb, og som tit havde trange kår hærnede, det skal ved vor død ikke forgå, men folde sig ud uden hinder.«

4. s. eft. trin. 1907: »Vorherre har lært os at elske menneskelivet, men menneskelivet er ikke blot i os, men også i de andre, og det er ligeså værdifuldt i de andre, som det er i os, så dersom vi virkelig elsker menneskelivet i os selv, vil vi også elske menneskelivet i de andre. I samme grad vi kommer til at hade vor egen synd, i samme grad vil vi også komme til at hade de andres synd og tage den alvorligt. Er vi virkelig kristne, kan vi ikke tage let på *synden i vort eget folk*; det er os ikke uvedkommende. Men vor Herre vil sige til os: I skal tage kærligt på mennesker, også når I finder det i dem, der er frastødende og ondt. I skal tage ubarmhjertigt på synden hos mennesker, ligeså ubarmhjertigt som på synden i os selv, – men *på synderen skal I tage ligeså barmhjertigt, som I ønsker, at Gud skal tage på eder*. Og det skal I gøre, fordi det kun er på den måde, at I kan komme til at hjælpe dem imod deres synd. . . . Når vi klager over, at mennesker er så afvisende, når vi vil hjælpe dem åndelig talt til rette, i stedet for at skønne på det, – og når vi sukker over, at vore bestræbelser for at komme *synden i vort folk* til livs er så frugtesløse, – vort arbejde med at vise den letsindige og overfladiske ungdom blandt os, hvor tomt og dårligt et liv, den lever, kun har så lidt fremgang, så gør vi vel i at tænke på, om det ikke for en stor del kommer af, at vi har så lidt kærlighed til dem. . . . Vi vækker *kun deres uvilje, ikke deres syndsbevidsthed*. . . . Men kommer vi for alvor til at se os selv i lyset fra Jesus Kristus, forstår vi, at der er *kun to ting mulige, enten helt nåde eller helt undergang*, og da vil vi også komme til at tage anderledes på dem, vi må sætte i rette.«

9. s. eft. trin. 1908: »Frygt ikke, du lille hjord! Altså frimodige mennesker, og derfor også glade og dristige givere, må Jesu disciple blive, – og så føjer vor Herre endnu nogle nye træk til i det skønne billede af et kristent menneskeliv: »Eders lænder var omgærdede, og eders lys brændende«. Lyset er det lys, han har tændt i dem, – med sit ord har han tændt

det i dem. I dem er lyset ikke klart, men det brænder dog, og nu gælder det at holde det brændende. Nu skal deres lys skinne for mennesker, ikke ved deres begravelse, ikke ved deres lærdom eller veltalenhed, men ved det lyse menneskeliv, de lever iblandt dem, renere, klarere, simple og friskere end alle andre, så at alle mennesker, der elsker lys og hader mørke, må drages til Jesu Kristi menighed. Til dette lyse menneskeliv hører et utrætteligt arbejde i Guds tjeneste. »Eders lænder være ombundne«. – Men vi må tilstå, at det endnu ikke er ret langt, vi er nået; men der er også nogle af os, der, idet vi sukkende gør denne tilståelse, vil vove at tro på, at de skal nå det.«

(Der er næppe tvivl om, at da den prædiken blev holdt, har såre mange glædet sig over den. Den var rigtig i tidens smag! Det gælder også om den følgende.)

Juledag 1909: »Med julen har Gud gjort en ny begyndelse. Virkelig ny begyndelse kan kun Gud gøre. Gud har gjort det vidunderlige, sat et nyt menneskeliv ind i verden. Når vi ser os om i verden, hvor ellers alt er formørket og mishandlet og sygt, finder vi der et sted noget af en anden slags, *Jesu Kristi* hellige menneskeliv, et menneskeliv, der er i harmoni med sig selv og i overensstemmelse med Gud. Gud har sendt en, der ejede al den friskhed og sundhed og levedygtighed, som verden så bittert savnede. . . . Midt i alt det øde og golde, er der noget frugtbart, . . . *Jesu Kristi menighed er endnu i verden*, og i den er der noget af det evige liv. Den er endnu et tilflugtssted for mennesker.«

16. s. eft. trin. 1913: »Vi fattes mod, thi vi kan se på dig, at du har alt det herlige, som du udmaler for os, al den sjælens kærlighed, renhed, styrke, trofasthed og tålmodighed, som du taler til os om, – du, som selv er det store under i verden. Du formår også at gøre det under med os, at forvandle os syndere til at være Guds hellige børn. Og du vil kunne begynde at tage fat på *vor helliggørelse* og det arbejde, som må dertil,

– i tro på, at det vil lykkes, – og at hvor langsomt det end går, og hvor tit vi snubler og falder, det går dog fremad for os, så længe vi mener det alvorligt med det at have ham til herre og konge«.

(»Kristendom har 2 sider«. Men til forskel fra de fleste gange tales her først om Kristi gerning; men den sidste sætning fremhæver vor gerning som det afgørende!)

Fastelavnssøndag 1914: »Er det sådan, at Jesus Kristus ikke kan leve her uden at møde modstand, så følger deraf, at *dersom Jesu Kristi menneskeliv med nogen kraft går igen i hans menighed*, og det nye menneskeliv, som han har sat ind i verden, bryder kendeligt frem hos dem, der kalder sig hans disciple og venner, så må noget af verdens uvilje vende sig mod dem, og noget af hans kors lægges på dem. Hvordan står det sig så for tiden med det? Jeg tænker på dem af os, der *vil* være kristen, virkelig vil, vi lyver ikke, når vi siger det. – Mange af os må sige, at verdens uvilje og fjendskab mærker vi ikke meget til. En eller anden bliver drillet af kammeraterne, men det er småting, der ikke er værd at gøre noget ud af, og vi skal ikke søge martyriet. . . . Men det kommer dog vist af, at vor kristendom giver sig kun svagt udtryk i vort liv, . . . mit liv er ikke meget forskelligt fra det liv, andre skikkelige mennesker lever. Dersom der var mere kristelig kraft i os, mon der så ikke ville blive forandring? Jeg tror det. . . . Men det værste, der kunne ske, hvis vi gør så lidt alvor af vor kristendom, var, at ikke-kristne blev tilbøjelige til *at foragte os*, mere end at hade os. Det værste var, om verden med nogen ret kunne sige: De kristne siger, de har adgang til himmelske rigdomskilder, de har Guds ånd, – og så er de fleste ikke bedre end andre.«

4. s. eft. påske 1915: »Åndens gerning er at *overbevise om Jesu Kristi retfærdighed*, om at i ham er menneskelivet kommet frem i sin fulde herlighed, som Gud har skabt det. Er den gerning lykkedes? Ja, det er den *til dels*. I den gamle kristne verden er unægtelig Jesu billede blevet således malet, at den

Det kristne menneskeliv

har fået en fornemmelse af, at *i ham er menneskelivets ideal virkeliggjort*. Dette er gået ind i folkets bevidsthed, og verden lever med dette ideal for øje og . . . anerkender det på en vis måde. . . . Man kan gøre en sammenligning med de folkeslag, der ikke har haft Jesu billede for øje. . . . Men til fulde lykkes det jo kun der, hvor hjerterne gribes.«

Påskedag 1917: »Når vi bekender *troen på det evige liv*, er der tale om noget andet end en fortsættelse efter døden. . . . Skal fortsættelsen blive god, må der åbenbart være gjort en begyndelse, som er noget værd. . . . Det, som vi er døbt til, er, at Gud har maget det så, at der er kommet et *nyt menneskeliv* ind i verden, og at dette med sandhed kan kaldes *evigt liv*. At leve et evigt liv er at leve med Gud i lydighed og villighed, med viljen samlet om det ene, at gøre hans vilje, – og så at leve i indbyrdes kærlighed, uegennyttigt og opløftende. Men det vil jo sige, at evigt liv er *det samme som Jesu Kristi liv*. . . . Evigt liv er for os kristne ikke noget tåget og ubestemt, . . . Nej, det er netop noget ganske bestemt og tydeligt, som vi godt kan se for os. . . . Når vi siger, at vi *tror på det*, . . . mener vi dermed, at det lever her nu, så sandt som han, i hvem det er, er her iblandt os og lader det indstrømme fra sig i dem, der i tro tager imod ham.«

Døden og dommen

I påskeprædikenerne har Koch talt stærkt om døden som vor overmægtige fjende, og det kommer han selvfølgelig ind på mange andre gange, når teksten lægger det nær. Men vi møder her undertiden andre toner, som der er grund til at standse ved.

Først to prædikener fra forskellige tider. 16. s. eft. trin. 1892 om Lazarus' opvækkelse: »Jesus Kristus står endnu ved, at *den, der tror på ham, skal aldrig dø*, – at hvad døden end gør ved ham, har han dog et evigt liv, som aldrig skal forgå. . . . Lad os huske på, *hvorfra døden stammer, fra den store løgner*. Derfor er døden også en løgner, og man skal ikke tro, hvad den siger. . . . Vi må kunne gennemskue den løgn, *dødens store løgn*, at der ikke er anden virkelighed, end den vi kan se. . . . Men sandheden er den, at bagved den håndgribelige og synlige virkelighed er denne usynlige og åndelige virkelighed, som ikke er mindre virkelig, fordi man ikke kan se den, og den virkelighed er *Vorherres eget evige liv*, som er gået uskadt gennem døden, og som han har delt med os i vor dåb, da han talte livets ord til os. . . . Dersom ordet bevares, og der leves på det, så bevares livet også, og da kan døden gøre sit værste, . . . den vil dog blive til skamme.«

I en skriftetale i Rynkeby kirke d. 15/9–1915 med overskriften: »*Jesus Kristus er kommet for at frelse os fra at dø*,« hedder det: »Jesus Kristus er livet. I ham er alle livets kræfter. . . . Lukker vi vor sjæl op for ham, tror på hans ord og lever på det, da sker underet over alle undere, at vi forvandles fra at være dødens mennesker, dødens ejendom, dødens visse bytte, til at være levende mennesker, som døden ikke har magt over, mennesker, der kun kan leve og ikke dø. . . . Man har

mange gange sagt: Dette passer jo ikke, . . . men deri har man taget fejl. Vor Herre siger ikke noget, han ikke kan svare til. . . . Men vi ser dog kristne dø for vore øjne. Vi svarer: Nej, det ser vi ikke. Der er aldrig nogen, der har set nogen gå ind i døden, . . . vi har set nogen gå ud af denne verden, men hvad de gik ind til, har vi ikke set. Vi kan ikke se længere end til døren, der fører ud fra denne tilværelse. . . . Vi skal engang gå ud fra denne verden, og at udgangsdøren for os syndere må blive uhyggelig pinefuld for sjæl og legeme, er ikke andet, end vi må vente. Men det, som er lovet os, er, at denne udgangsdør skal for kristne ikke blive en dødens dør ind til dødens fattige og kolde rige, – men en livets dør til livets land, til en Faders hus med de mange boliger. . . . Dette er Herrens *tilsagn og løfte* til hans menighed, – så er det, *om vi kan tro det*. Det er ikke sådan lige at løbe til. Det er ikke til at se med støvets øjne, at døden er mindre mægtig, når den kommer til kristne end til ikke-kristne. Men jeg vil svare: *Kan vi lade være med at tro det?* Når Jesus Kristus siger, at han er livet, – alle livets kræfter er i ham, kan vi så svare andet derpå end: Det ske, som du har sagt! . . . Vi vil, når vi går til Herrens bord, opmuntre os selv og hverandre til at sige: Vi kan ikke andet.«

Lignende toner lyder 16. s. eft. trin. 1894. (Det er igen Lazarus' opvækkelse.) »Det er blevet nævnt som noget stort *at foragte døden*. . . . Det er et stort spørgsmål, hvormeget af den dødsforagt ikke er *forfængelighed*. . . . Det er i hvert fald ikke noget kristne skal lægge vind på. Men når Jesus kommer, er der hjælp mod døden, . . . så nødes døden til at gøre en helt anden gerning, som han, der er dødens ophavsmand, slet ikke havde tænkt sig, den skulle gøre. . . . »Sagen er den, at når vi tager mod Jesu ord, så deler han sit liv med os, . . . og det liv, han har givet os, slutter ikke i døden. . . . Det, som døden får, er kun *det i os, som ikke er af Gud, og altså egentlig heller ikke vort*. Det fremmede, grimme, onde og mørke i vor sjæl og legeme, som vi gerne vil af med, det tager døden og beholder,

thi det er ikke bedre værd. . . . Døden får ikke lov til at ødelægge andet i os end det, der skal ødelægges. . . . Derfor siger vi med rette: Kristne dør ikke, thi død er undergang, og vi, som tror på Jesus Kristus, skal i ingen henseende gå under. – Uden ham hører vi døden til.«

Allehelgen 1907: »De rene af hjertet skal se Gud. . . . Når venter vi at nå så vidt? Vi vil sige, at vi venter at nå det den dag, da vi går herfra i pagt med Jesus Kristus. Som Paulus siger: han vil hellere fare herfra og være hos Kristus, thi det er meget bedre. Det er da også det alle kristne glæder sig til at tænke på, når deres bortgang stunder til. Jeg siger slet ikke, at de glæder sig til deres dødsdag. Det, som der skal gennemgås, har så meget mørke og bitterhed i sig, at intet sandt menneske kan se hen til det uden at ængstes. Men jeg siger, at kristne har den trøst over dette ængstende, at de ved, at for dem skal det blive indgangen til et liv uden synd og derfor også helt sammen med Gud.«

Fra samme søndag 1884: »Der er dem, der siger, at døden egentlig snarere er en god ven, rigtignok en »bagtalt ven«. Det er kun vor egen indbildning, der gør døden til fjende, . . . men hvad man så end siger, tilintetgør man ikke derved dødsfrygten. . . . Vi er bange ikke bare for smerterne, ikke bare for skilsmisse fra vore kære, men fra gravens mørke, forrådnelsen, – *det store ubekendte*. . . . For os, der er skabt til livet, er det unaturligt og forfærdeligt at se tilintetgørelsen. . . . Det havde vel endda altsammen været til at bære, dersom *synden* ikke havde været, – og jo alvorligere vi forstår det, des mindre mod har vi til at gå med døden ind i mørket. – Vorherre har ikke givet os trøst over døden ved at lære os at slutte fred med den, men *han har overvundet den* påskemorgen, og den sejr er også blevet vor. – Det er *Vorherres gave til os*, at hans liv skal gentages i os, – og dermed skal vi også sejre over døden. . . . Når dette nye liv er vokset således, at det har trængt det umenneskelige bort, – fået det lutret og frigjort, så må dø-

den også slippe os, når døden ikke længere i vort hjerte kan finde noget af sit eget. . . . Men derfor er døden jo endnu herne- de og rammer også Vorherres venner, som vel bærer det ny menneske i sig, men i lerkar. . . . Men når vi ved, at Vorherre lever i os og får bestandig mere magt i os og tilsidst skal regere alene, så ved vi også, at *dødens herredømme er kun stakket og kort.*

Fortællingen om *den rige mand og Lazarus*, 1. søndag eft. trin., giver Koch anledning til at arbejde med tanken om død og dom. Her skal nævnes nogle af disse. Fra en udateret præ- diken, d.v.s. fra de første år: »Der er mange, der har gjort rig- dom til deres Gud, – og så bliver der kun tomhed og tørhed tilbage, – så ender det i pinestedet, hvor der ikke er en dråbe til at lække sin tunge i. Derfor er det ganske meningsløst at forarges over, at skriften taler om et *helvede*; thi er der et pa- radis i dødsriget, da må der også være et pinested for dem, der forkaster det, der gør paradiset til paradiset. . . . Hvor der er en salig glæde og fylde, må der også være en usalig pine og tomhed. . . . Når Lazarus gik ind til trøsten og husvælselen, var det, fordi hans hjerte hang ved det, som er evigt.«

I prædiken 1889 hedder det: »At dømme er det samme som at sætte skel mellem de ting, der ikke hører sammen. . . . Vi er sat på jord til at dømme mellem sandhed og løgn. . . . Vi skal øve os i at trække grænserne så skarpt som muligt og se, at der er et svælgende dyb mellem det, Guds børn skal elske og pleje, og det, vi skal hade og stræbe efter livet. Mennesker ved ikke altid, på hvilken side de står, men der kommer en dag, da det bliver åbenbart. . . . *Dødsdagen er en lille dommedag*, – ikke den store, som man har villet gøre den til, men en dag, der bringer for lyset, hvad der måske før var skjult. Det var det, der skete med de to i fortællingen. Det blev den dag åben- baret, at Lazarus havde været den rige mand, og den rige mand havde været den fattige. . . . Og det er Herrens løfte til

hans folk, at det, de har stridt imod og forsaget, skal falde af dem, når de går herfra, men det, de har elsket, skal følge dem.«

I prædiken 1891: »Den rige mand blev ikke på en streng dommers befaling sendt til *pinestedet, thi han var der, inden han døde*. . . . Det har folk i almindelighed ikke kunnet se. . . . Kedsommelighed er udtryk for, at hjertet er tomt, – og pinestedet *det sted, hvor man piner sig selv*. Når man siger: der er ikke noget pinested, for Gud er god, så er det rigtigt, at Gud er god, men deraf følger ikke, at der ikke er et pinested; – der er steder her på Jorden, hvor folk piner sig selv forfærdeligt ved at leve deres liv fjernt fra Gud, – og Gud skal ikke have skylden, thi han under dem langt bedre; men således skal han ikke have skylden for, at den, der har levet sit liv i tomhed, vågner op i den samme tomhed og pine. . . . Lazarus var allerede her på Jorden i Abrahams favn. – Hvad godt havde Lazarus gjort? Han lod Gud gøre sin gerning med ham. Lazarus lå ved den rige mands dør og fik intet. Derved blev Lazarus en rig mand, fordi han hver dag modtog ting, som de ikke kendte til i den rige mands hus.«

I prædiken 1895: »De har ikke villet høre Moses og profeterne. . . . Men Lazarus hørte *Moses*, – lyttede ydmygt og har daglig stridt med sig selv for at være efter Guds vilje. – – – Når han ikke blev bitter, hængte det sammen med, at han følte, at hans største fattigdom bestod ikke i de hullede klæder og dårlig føde, men i et syndigt hjerte. . . . Han hørte også *profeterne*, . . . det vil sige, at det var et rigt liv, Lazarus havde levet, . . . og det, der skete, da han slog øjnene op i paradiset, var, at det blev åbenbaret, hvor rigt det var. . . . Vi i den ny pagt er bestemt til . . . det største, at høre Jesus Kristus. . . . Vi skal ikke blot tro, at Gud vil hjælpe, – men at Gud har hjulpet, – han er hos os. Der kan være meget i vejen med os endnu, . . . men når vi har levet vort liv hernede med ham, kan vi *glade afvente en bedre bortgang*.«

I prædiken 1911: »Kristendom er *ikke en slags ulykkesforsikring* eller alderdomsforsørgelse, som man må sikre sig i tide, helst allerede i sin ungdom, for at have noget at falde tilbage på, når livets andre herligheder går i stykker for en. Kristendom er en stor livets kraft, der byder sig til ved vort livs begyndelse, og som det er en stor ulykke at skyde fra sig. Men at det, man skyder til side i sin ungdom, som noget man ikke har brug for, at det skal være til rådighed i ens alderdom, det er en stor *fejltagelse*.«

For ca. 60 år siden »vidste« man meget om tilstanden i dødsriget. Der blev skrevet bøger derom, og de optog mange. Det er derfor også naturligt, at Koch kom ind herpå.

Påskedag 1896: »For de fromme i den gamle pagt må livet i de dødes rige have været *et liv i længsel*. Vor Herre siger selv om Lazarus i Abrahams skød, at han trøstes, – og det, som længslen gjaldt, var Kristus. Denne længsel var ikke utålmodighed, men med et taknemmeligt håb, – men dog med noget af *smerte*, som der altid er i længslen. I dødsriget havde de allerede fået *et glædeligt budskab*, da vor Herre blev født; thi når Jesus sagde til jøderne om Abraham, at han glædede sig til at se min dag, og han så den, . . . så kan det i hvert fald forstås således, at der julenat er gået bud til Abraham og hans trosfæller i dødsriget. . . Men da Moses og Elias kom tilbage fra forklarelsens bjerg, kunne de bringe et nyt og glædeligt budskab til de døde, der længtes efter frelsen. I Math. 27 fortælles, at der var mange af de hensovede, der rejste sig af deres grave og viste sig i Jerusalem. Det er åbenbart, at det også har noget at gøre med Herrens gang til de døde, – Herren har ikke gæstet dem i dødsriget for at lade dem blive der, men for at føre dem med sig op derfra, alle dem, der kunne og ville lade sig føre. . . . Det, der er givet os i vor kristne tro, er tilsagnet om, at vi skal ikke ind i dødsriget. Han, som vi tror på, har været derinde, men er

ikke blevet der. Har vi levet i hans rige, medens vi var her, skal vi heller ikke komme ud af det rige, når vi går herfra, men kun komme dybere ind i det til rigere liv.«

Om *omvendelse efter døden* taler han 12. s. eft. trin. 1888: »Har Guds barmhjertighed grænser? – Nej! – I den ny pagt, når der tales om synd, der ikke kan tilgives, må der menes den synd, som der ikke bedes om tilgivelse for. Man kan synke så dybt i synd, at man ikke længere kan bede om tilgivelse, så det bliver ikke Guds vilje til frelse, der har grænser. . . . Jeg ved ikke, med hvad ret vi vil sætte grænser for håbet om Guds barmhjertighed, og sige, at det gælder kun hvert levende menneske, og når dette liv er endt, er også dommen endelig faldet over alle dem, der ikke har bekendt Jesus som deres Herre. Jeg ville frygte for at tale utilbørligt, dersom jeg istemte den sædvanlige tale om, at *dødsdag og dommedag er et og det samme*. Jesus har udtrykkelig sagt, at dommen falder ikke endeligt over et menneske, før han i fuld klarhed, om hvad han gør, giver sig løggen i vold og således gør synd mod den Helligånd. . . . Når vi nu ved, at der er utallige mennesker, der her i verden slet ikke når til klarhed, . . . kalder jeg det ikke lydighed mod Vorherre at sige således. Jeg ved vel, at der siges, at om disse ting må der ikke tales; de skal ties ihjel. . . . Det er tværtimod en sag, der i højeste grad vedkommer os og rører ved det menneskeligste i os, så sandt vi ikke kan rive vore hensovede venner ud af vore hjerter. . . . Vil man sige, at det er *en farlig sag* at tale om håb for de hensovende, da er det dog vist ikke vor sag at afgøre det, – men vi skal forkynde, hvad der stemmer med vor kristne tro, og hvad vor samvittighed driver os til, og i øvrigt huske, at dersom alt det, der kan misbruges af ugudelige mennesker, skal skaffes ud af verden, bliver der ikke ret meget tilbage, – så må også Vorherres ord til røveren på korset og Paulus' og Luthers lære om retfærdiggørelsen af tro udslettes. Men sandheden er snarere den, at i stedet for at være bange for at give ugudelige anledning til at tage evangeliet

forfængeligt, skal vi snarere være bange for at støde fromme mennesker bort fra Vorherre, – og er der noget, der kan gøre det, er det den selvopfundne ubarmhjertige lære om, at Gud ingen forskel gør mellem mennesker, der har mødt levende kristendom på deres vej og har inddrukket kristelig luft i deres hjem, – og dem, der har hørt flere onde end gode ord og aldrig kommet i noget forhold til noget troende menneske. . . . Det ville ikke være til at tro på en sådan uretfærdig og grusom Gud, der kræver det samme af den, der har fået lidt betroet, og den, der har fået meget betroet. . . Vi vil ikke give os af med at dømme, før dommedag er der, og vi vil ikke sætte grænse for hans barmhjertighed, som han ikke har sat.«

I prædiken til 12. s. eft. trin. 1896 (om synden mod den Helligånd) taler Koch særlig om ordet: »Menneskene skal gøre *regnskab på dommens dag* for hvert unyttigt ord, de taler,« »Vi skal lægge særlig mærke til et enkelt alvorligt ord: *regnskab*, det vil sige, at det skal klares, hvorledes forholdet er mellem det, vi skylder, og det, vi har ydet. . . . Det at regnskabet skal aflægges for Gud, gør det mere ydmygende, . . . men Jesus har taget det på sig at bringe orden i regnskabet. Hvor syndernes forladelse er, der er liv og salighed. Men hvis vi ikke vil tage det forfængeligt, må vi huske, at *ordet om syndernes forladelse peger videre frem*. Det er et ord, der giver os håb om, at vi skal blive færdige med synden, thi det må vi forstå, at *egentlig er regnskabet dog ikke i orden, før virkelig alt det, som skyldes, også er ydet*, og det er det ikke, før vi er kommet så vidt, at vi lever et liv, som Gud er helt tilfreds med. . . . Hvis det ikke kunne nås, var ordet om syndernes forladelse meningsløst. Når Gud forlader os vore synder ved Jesus Kristus, er det, fordi han ved, at han ved Jesus Kristus kan føre os helt ud af synden, så vi bliver færdig med den. Hvis vi ikke forstod det, syndernes forladelse viser hen til, håbet om at

komme ud af synden, ville det kun vise, at vi ikke forstod evangeliet, og vi ville være ganske uskikkede til at tage imod det. . . . Det, vi trænger til, er slet ikke, at Gud godhedsfuldt slår af på sine fordringer, giver os lov til at beholde noget af det syndige væsen, men at han i sin nåde skal hjælpe os til at fordringen opfyldes helt i vort liv. Mindre kan ikke gøre det. Når den dag kommer, da regnskabet skal aflægges for sidste gang, – hvor frygteligt det vil blive, er der vistnok ingen af os, der forstår til gavns, – men for Jesu Kristi folk, i hvem han har fået lov til at gøre sin kongelige gerning til frelse og oprejsning, for dem skal *regnskabet* blive *en stor herlighed*, nemlig at de skal stå for Herren med al synd bag sig, med hjerter, der er rene som hans eget. . . . Det regnskab, der aflægges hernede fra dag til dag, må aflægges under megen uro og mange suk; men vi venter, at når regnskabet tilsidst skal aflægges, skal der intet være uden taksigelse og glæde over de store ting, Gud har gjort mod os.«

I prædiken til 2. s. i advent 1905, lignelsen om brudejomfruerne, taler Koch om *fortabelse* og er inde på annihilationstanken, 3: at der ikke er tale om evige helvedes straffe, men det fortabte bliver til intet, ophører at eksistere. »Det må indrømmes, at der af kristne prædikanter bliver ført megen uforsonlig tale om *fortabelse*, – en tale, man med god samvittighed kan skyde tilside. Men når vor Herre selv prædiker, gør vi bedst i at lytte efter med ærbødighed, – også der, hvor vi synes, han taler, som vi helst ikke ville. . . . Er der nogen, der ved det og kan sige noget pålideligt herom, må det være ham. Det er uimodsigeligt, at hans tanke derom er den, at denne mulighed (fortabelsen) ikke er fjerntliggende, men er overmåde nærliggende mulighed. . . . Han vil sige, at der er mulighed for, at et menneske vil lukke sin dør i for ham, så de ikke kan mødes. . . . *Fortabelse* er *ikke* noget, der kommer *udefra*, men altid noget, der kommer *indefra*. Det er ikke Gud, – men mennesket

Døden og dommen

selv, der afsiger dommen. . . Thi der er ikke noget andet helvede end det, mennesker kan give sig selv. Vi vil forstå, at så sandt livet er Jesus Kristus, . . . så må også det at vende ham ryggen være det samme som at være på vej mod døden, og det vil, om det fortsættes, nødvendigvis ende med, at livet mistes, ja, vistnok ganske bogstaveligt mistes, udslukkes, opbrændes som avner; thi der er mange ord i den hellige skrift, der tyder på, at det menneskeliv, som er fortabt, tilsidst ophører at være til. . . . Vi kan forstå, at dersom det onde i os *helt* fik magten, var det fortabelse, og dersom alt det onde havde magten for bestandig, da var det jo helvede; man behøvede slet ikke at spørge efter *helvedesstraffe*. . . . Vor Herre vil ikke bedrage os. Derfor siger han os *sandheden om liv og død*. . . . Når han så beder os om at våge og passe på, er det, fordi *vi kan gøre noget*, dersom vi vil, så skal den ulykke ikke komme over os. . . . Vi må have guddommelige kræfter tilført, vort eget kan ikke gøre det. . . . Guds ånd må daglig have adgang til os, – vi må bede derom og holde os til hans menighed.«

Det personlige og det aktuelle

Alle Kochs prædikener er personlige i den forstand, at han står selv helt inde for det, han siger. Han har selv tænkt tanker og formet ordene for at få det sagt, han ville have sagt. Men personlige i den betydning, at han skulle have sig selv og sit eget med på prædikestolen, var de ikke. Det var hans natur imod.

Det samme gælder det aktuelle; han skulle ikke have det sidste ny med i sine prædikener for at vække sensation. Men det sker, at han »kommer til« at sige lidt om sig selv, og det kan ske, at noget aktuelt helt opfylder ham, så han *må* have det sagt *den* dag på prædikestolen.

På det første har vi mødt eksempler i tidligere citater. Her skal føjes et par stykker til. *Skærtorsdag 1904* taler han om, at det var af ærbødighed for gammel sædvane, at han i sin tidlige ungdom gik til alters. »Vi havde set de gamle gå til alters, og vi fulgte dem gerne. Jeg husker meget nøje, at det, med nadveren, længe stod mig ganske overordentlig dunkelt, og at jeg forgæves søgte at få rede på det. . . . Til trods derfor gik jeg med, og jeg tror aldrig, det faldt mig ind, at der kunne være tale om at blive borte.«

I prædiken til 2. s. *eft. trin. 1884* mindes han, hvordan folks omvendelsesforsøg virkede på ham. »Nød dem til at gå ind, – men ikke med påtrængenhed og trusler. Vi kan slutte fra os selv, fra hvad vi følte, når vi blev udsat for sådanne omvendelsesforsøg fra dem, der mente at stå Guds rige nærmere end vi, – at slig påtrængenhed kun får folk til at lukke sig endnu fastere.«

Koch havde et nervøst temperament, og til tider plagede det

ham en del. Der er ikke sjældent hentydninger hertil i prædicationen, – et eksempel fra 24. s. eft. trin. 1891: »Een ting, som gør særlig indtryk på mig, er Herrens overlegne, stille rolighed i modsætning til Jairi og de andres ængstelige, ihærdige, ja, halv fortvivlede uro. . . . Jairus har nok mærket, at det var godt med denne rolige ledsager ved sin side. Det er noget, de fleste kender af erfaring, at det kan *forunderligt berolige*, når et roligt menneske træder ind til den urolige. Det kan, når vi er febrilske og utålmodige og fulde af frygt, være ligefrem vederkvægende, når et menneske, som kender deres nød, og som holder af en, tager ganske sindigt på den hele sag, taler stille og roligt og siger: Dette er der råd for. . . . Rolighed faldt over Jairus og hans urolige hjerte. – Gud ske lov, den ledsager har også vi.«

Et eksempel på hans kærlighed til blomster fra 15. s. eft. trin. 1894 (om Martha og Maria): »Når *en rose* står med sine udfoldede blomster, da er det dens gerning at stråle og dufte; det er dens virksomhed *udad* at dele skønhed ud til menneskers glæde, – men bagved ligger en *stille* virksomhed, som ikke ses, nemlig planternes arbejde med *at modtage* fra Jorden, luften og solen; 1000 små rodtrævler er nede i Jorden for at hente det op, hvoraf rosenknopperne blev dannet, og 1000 små porer og åndehuller åbner sig for at tage mod dug og regn, for at drage ånde til at holde planterne i live, – og når den står stille i solen, er den i færd med at opfange det lys, der giver dens blomsterblade deres glans og farve. . . . En stille virksomhed i lønkammeret, det er dog det, der bærer det hele, . . . og skal der komme noget i vort liv, at vi kan blive »som blomster små med liflig lugt, som træer fyldt med dejlig frugt til Jesu Kristi ære,« så må det udspringe fra den stille virksomhed, som verden ikke ser.«

I slutningen af halvfemserne var Koch meget optaget af og forbitret over den behandling, tyskerne gav de danske sønder-

gyder, i »Köller-politikens« dage, og det nævnes jævnligt i prædikenerne. Den skarpeste prædiken fra 1. s. i advent 1898 kunne let til anden tid have skabt store udenrigsministerielle forviklinger. »Man har fornylig modtaget efterretninger fra Jerusalem om, at der nu også har været et indtog dernede, med et stort følge, – hele byen i bevægelse for at møde kongen, – *Preussernes konge*, – ikke nogen sagtmodig konge, – ikke en, der har noget med fred på jorden at gøre, – men en, der taler om at slå til med pansret næve, når det gælder. Det forekommer mig ikke, at dette indtog har noget synderligt tiltalende ved sig. Så holder jeg mere af at tænke på en anden konge, der for omtrent 800 år siden holdt sit indtog i den hellige stad, – *Gotfried af Bouillon*.

Han var heller ikke en sagtmodig konge, og han kunne også slå til med pansret næve; men han troede dog for alvor på, at det ikke var for sit eget evangelium, men for vor Herres, at han slog, – og da de valgte ham til konge i Jerusalem, svarede han, at han ville ikke have en guldkrone der, hvor vor Herre havde fået en tornekrone.

Men det lader til, at der er mange, der synes bedst om den førstnævnte; det er ikke langt fra, at de har råbt Hosianna for ham. I al fald da kongen trådte ind i den tyske kirke, som han skulle indvie, blev han hilst med: Fryd dig såre, Zions datter, se, din konge kommer til dig! Det er ikke så underligt, at verdens store forsøger således at lade sig dyrke som halvguder. . . . Men det for alle kristne ydmygende er, at det er den kristne kirke, der skal gøre stads ved sådanne begivenheder, og at det er kristne, der lader sig bruge dertil. Der har formentlig også været alvorlige kristne, der har rystet på hovedet af sådan pilgrimsfærd og sukket ved tanken om, at hvis vor Herre den dag havde stået ved Oliebjerget, havde han grædt over Jerusalem og havde haft lyst til at gøre sig en svøbe og drevet dem ud. . . . Men han er den sagtmodige konge, og det er godt for os!«

Endnu i prædiken til 2. juledag samme år mærker vi hans

vrede. »Vi er i denne tid alle optaget af sorg over den store mishandling og frygtelig uretfærdige behandling, som vor store nabo mod syd er i færd med at øve mod vore forsvarsløse landsmænd, en gerning, der skrider mod himlen, og som man skulle tro, at kristne var nærmest til at rejse sig imod, – og så får vi at se, at så godt som hele det evangeliske Tyskland tier stille eller endog giver sin velsignelse til kende. Den kristelige kejser og hans kristelige hof siger ja og amen, og ikke en af de kristelige præster i Sønderjylland, der har elendigheden lige op af sig, tør rejse sig og sige: Det er ugudelighed. Men de, som vover at stå op mod uretten og kaste sig med deres pen og gode navn i breschen mod tyranniet, er for størstedelen tyskere, der har mindst med kirken at gøre og tildels plejer at optræde som dens modstandere. . . . Er der noget, der gør den kristelige prædiken i et folk kraftesløs, så er det noget sådant. Det er en *forargelse*. I stedet for at blive martyrer, bliver de selv bødler og gør andre til martyrer. – Men vi, som sukker over dette, skal først og sidst tage vare på os selv, . . . der er andre forargelser, som vi kan komme til at volde. Gud vogte os for det!«

I en anden tale af en helt anden art siger han i anledning af stort sønderjyske besøg i Odense, *1. s. eft. trin. 1911*: »Der er i dag mange unge mænd og kvinder fra Sønderjylland her i Sct. Knuds kirke. Jeg kunne have lyst til at sige et par ord til jer. Der har ramt jer og jeres folk en ulykke, som er over jer endnu, – skilt fra det folk, jeres hjerter hænger ved, og med vold knyttet til et andet folk, som er eder fremmed. Nu gælder det, hvordan I tager dette tryk, ikke blot i dag og i morgen, men i fremtiden. . . . og det vil efter min overbevisning afhænge af, om I for alvor bliver et gudfrygtigt folk, . . . et folk, der kan sige: Lad dem gøre deres værste, Guds rige har vi og beholder det. Dets fremtid skal man ikke være bange for.«

En anden sag, Koch jævnligt kommer tilbage til i disse år er »*arbejdsløsheden*«. Her skal nævnes to eksempler. Først fra den

store lockout i sommeren 1899, 15. s. *eft. trin*. Til indledning tales om lockouten og dens virkninger og fortsættes: »Bekymringerne har ikke blot banket på hos dem, der kan have grund til at frygte for, at den langvarige strid kunne blive til økonomisk ruin for dem selv, – men også hos mange andre, der har lidt hjerte i livet, . . . og det ikke blot bekymringer for det store tab af arbejdskraft, af værdier, . . . men også bekymringen for det åndelige tab, som en sådan broderkrig nødvendigt må være, . . . for den fortræd på hele menneskelivet, som man volder, når de, der skulle være venner og hinandens medhjælpere, trækker til hver sin side, ja, behandler hinanden som fjender«.

Her sidder en mand ved sit skrivebord og tænker over problemet uden selv for alvor at være engageret; men nu følger en prædiken, hvor han selv på en helt anden måde er engageret, til 2. *juledag 1902* om juleglæden: »Juleevangeliet vil heller ikke gå uden om den håndgribelige, timelige fattigdoms nød. Glæden er også for de fattige, som ikke har at bide og brænde. Jeg føler godt, at det er vanskeligt for mig at sige det. . . . Jeg ville nok kunne forstå det, hvis nogen, der hørte mig sige dette, ville svare: »Ja, du kan sagtens snakke, . . . men ingen forstår, hvad man ikke selv har oplevet. Du kender ikke armodens bitre nød med al dens selvfornedrelse og fortvivlelse, – du ved ikke, hvad det er hver dag at stå i Stiftstidendes port og se efter arbejdstilbud og løbe om kap efter dem og finde pladsen optaget. . . . Tør du egentlig tale til dem om juleglæde.« . . . Dersom det var i mit eget navn, jeg sagde det, ville jeg ikke have noget at svare derpå, . . . men nu har jeg noget at forkyn-
de i *Jesu Kristi navn*, og jeg hører ham sige: Evangeliet er for de fattige, også for dem, der sidder i armod, og jeg tror om ham, at han ved, hvad han siger, og jeg tror, at han kender til fattigdommen, . . . og så har jeg ikke andet at gøre end at sige efter, hvad han siger, – hvor vanskeligt det så kan falde mig.«

Her skal nævnes fra prædiken til 9. s. *eft. trin. 1914*, den

første søndag efter verdenskrigens udbrud. »Verden kan for os mennesker blive et sted, hvor Guds rige er, hvor hans kærlighed virker, og hvor hans sag sejrer, og hvor derfor lovsangen kan lyde, og taksigelsen for livet kan komme frem – *trods alt*. Hvad andet end dette trænger vi til at gå ind under og holde os til *under den store sorg og bekymring for vort land og folk*, som vi alle går og er optaget af, så vi næsten ikke kan tænke på andet. Menneskelig talt står vi overfor det ganske uvisse. Om vi skal holde os nogenlunde udenfor den store elendighed, som næsten hele verden nu styrter sig ud i, eller om vi skal drages med i blodsudgydelsen og ødelæggelsen, – om vi tilsidst skal komme frelst ud af det store virvar med bevarelsen af vor frihed. . . . Men lad os nu ikke blot bekymret tænke på det uvisse. Lad os som kristne *holde os til det visse*, til det, som står fast, når alting ellers raver, – at vi har en almægtig Gud, en fader i himlen, i hvis hænder vi kan give os. . . . Hvor meget ondt, de end gør, han bliver dog ved at *elske* dem og slipper dem ikke. Han har sit rige på Jorden, og det kan ikke ødelægges, – og det vil tilsidst blive det eneste rige, der er tilbage. *Det vil vi holde os til i tro og håb og i indbyrdes kærlighed*. Vi vil bede Gud samle os om sig som en fader sine børn. Der kan komme godt ud af onde ting. – Meget politisk kævl og personlig uvilje, – og meget af afstanden mellem store og små kan blive fejlet bort. Da jeg var barn, talte de gamle om »ånden fra 48«. . . . Det er muligt, at de, der nu lever, engang kommer til at fortælle deres børn om »ånden fra 1914«, da det danske folk satte alt det, der skilte, til side for at samle sig om landets frelse. *Det må vi bede flittigt om*, – også dem, der ellers ikke gør det!«

Tilsidst skal nævnes en prædiken af en ganske særlig art, både personlig og aktuel, en af de prædikener, Koch har glædet sig allermost til at holde, *prædiken på genforeningsdagen 11. juli 1920 i Bevtoft, Sønderjylland* (fra Kirkehistorisk Institut.) (Tekst: Es. 60, 4–5, 18–20): »Magnus den godes sten i Skibe-

lund krat med indskriften: »Magnus, tvende rigers pryde, unde Gud din kongesjæl at se Danmarks grænsepæl atter rykket frem mod syd« (har talt stærkt til os). I 56 år har vi ventet på, at denne bøn skulle gå i opfyldelse, ja, nogle af os har daglig bedt om, at det måtte ske, stadig kæmpende med tvivlen, men dog med håb, som ikke kunne dø. Og nu er det så sket! Det største i mange hundrede år i vor historie! . . . *Nu* har vi oplevet det. Det, som Krüger, Johansen og Jessen og alle de andre hensovede ikke kom til at opleve, men som de med en forunderlig troskab stred for, og som de med en forunderlig tillidsfuldhed ventede efter med den tro, som ikke haster, – og som de sikkert ikke havde kunnet stride således for, . . . dersom de ikke havde troet, at den, der styrer verden, er en retfærdig Gud, der har sat den lov, at det, der bygges op med vold og uret, kan ikke blive ved at stå. »Det, som fædrene har kæmpet, mødrene har lidt, har den Herre stille lempet, så vi vandt vor ret.«

Men hvad nu? . . . Det første er at sige: *Tak! Tak* til mennesker, – til *de døde*, her og på valpladsen, – alle de kendte navne, – og de, der kun er kendt af få, – og *de levende*, som har været med til at bane vejen for det, som nu sker. – Og *takke Gud*, som vi tror er ophav til alt, hvad der er godt, også folkefred og folkefrelse. – Og det er jo meningen med denne dag og denne gudstjeneste.

Men det næste skal være: *arbejde*.

Til morgenbøn lad alle klokker ringe,
skønt over os er nattens sorte sky,
lad ordet lyde, og lad salmen klinge,
da skal vor brudte styrke sig forny,
og håbet dale ned på englevinge,
og mørket svinde for et lifligt gry. –
og så til arbejde alle, mand og kvinde,
vi har et land at tage og at vinde. (Carl Ploug 1864.)

Det personlige og det aktuelle

Nu gælder det at bygge op. . . . Det, der er sket de sidste 6 år, er jo, at en gammel verden er sunket i grus, – og hvordan bliver så den ny tid? . . . Der er intet alvorligt menneske, der kan se ubekymret på det, som sker. Der har måske aldrig været nogen tid, hvor det så tydeligt gjaldt liv og død for verden; vi har en fornemmelse af, at det er Gud og djævelen, der strides om magten. . . . Alt vil da bero på, om vi tager fat på vort arbejde og gør det, som det skal gøres, – og det arbejde skal vi være med i *alle*. Lad enhver tage fat der, hvor han er, . . . i værksted, bag ploven, – i skolen, – men først i sit hjem, blandt sine børn, at lede dem frem ad gode veje, Guds veje. . . . Så skal dette arbejde blive os noget af en *gudstjeneste*. Der må være kristendom bagved. . . . Kun ved kristendom kan folkelivet renses, – hjemmene bevares, – virkelig frihed, broderskab og fællesskab fremmes. Det, som er sket, skal være os et varsel om, at Gud har noget for med Danmark. . . . Nu er det så, om vi vil lade os bruge af Ham! (måtte vi sige): Ja, Herre, vi vil!«

Verdenskrigen og årene efter

Vi går et par år tilbage, – til de begivenheder, der forandrede tilværelsen på mange måder for os, – til verdenskrigen 1914–18.

Krigsudbruddet i august 1914 kom som et chok for os alle, selvom der havde været tegn, der kunne pege hen her imod. Vi, som lever nu har svært ved at forstå det lyse livssyn, den optimisme, der prægede tiden før, både folkeligt og kristeligt. P. Munch, der nu var forsvarsminister, giver et klart udtryk for dette syn: »Alt i alt stod arbejdet op mod 1914 i *håbets tegn*. Vi kunne virke i forventning om, at vort arbejde ville føre fremad. Vel var der mange sygdomstegn i vort samfund, men der syntes rimeligt håb om, at livets kræfter ville få overtaget. Tiden fra 1870 til 1914 var *den største og lyseste tid; verdenshistorien i det hele har kendt*. – – Efter 1914 stod alt i usikkerhedens tegn. Hvert arbejde, der udførtes, foregik i den følelse, at det ikke var usandsynligt, vel endda det sandsynligste, at det ville blive afbrudt. . . . Krigens udbrud i 1914 er *det store vendepunkt i menneskehedens historie*.«

Det syn, som disse ord giver udtryk for, var almindeligt i den første tid; man levede herhjemme i usikkerhedens tegn. Det var ikke til at vide, hvordan vor skæbne ville blive i dette vældige kræfternes spil. Kochs første prædiken efter krigsudbruddet, se side 242–43!

En af de virkninger som Koch kom til at mærke straks, var, at jeg, der var færdig med al krigstjeneste, d. 12. aug. blev indkaldt til sikringsstyrken. Jeg havde været hos ham et år og kunne nu, om dette ikke var kommet, virkelig aflaste ham i det daglige arbejde. D. 13. aug. om morgenen fulgte Koch mig til

banegården, – jeg i artilleriløjtnants uniform. Da jeg gik ind i toget, tog Koch mig om skulderen og sagde: »Gud velsigne dig! Nej, Gud velsigne Danmark og dig!«

Min første indkaldelse varede 5 måneder, og indtil aug. 1917 var jeg yderligere indkaldt 4 gange à 2¹/₂ måned.

Fra denne tid har jeg nogle breve fra ham, som kaster lys ind over hans tanker og arbejde. Jeg udelader hans overvejelser om krigens udfald, hans ord om tyskernes brutalitet, hans spekulationer over hvordan vor regering skal klare vanskelighederne, men skal nævne andet, som kaster lys over forholdene. D. 29/8–14 hedder det: »Endnu mærkes den økonomiske misère ikke så meget her i byen, men det vil ikke kunne vare længe, før den er der. Byrådet har givet 10.000 kr. til hjælpe-kassen. Andet er der endnu ikke gjort for at møde fattigdommen. Men det er på tale at oprette et stort fælles køkken, hvor alle arbejdsløse skal kunne få billig mad. Grand Hotel [Kochs nabø] står tomt, og skønt musikken hver aften spiller i kafeen, er der ingen gæster. Selv disse lune sommeraftner er de fleste stole foran hotellet tomme. Vi har slukket de fleste gadelygter, men hele aftenen vandrer folk i store skarer op og ned ad Vestergade og står i klynger udenfor vore avis-kontorer og studerer telegrammer, – altsammen i stor stilhed. . . . Højskolerne har slået sig sammen om at sende foredragsholdere hver søndag til alle garnisoner. Soldaterne får kaffe med brød for 10 øre og får tillige en cigar gratis. . . . Hidtil har der været stuvende fuldt i kirkerne. Provsten har prædikeret 2 gange på kirkepladsen syd for Sct. Knud for en umådelig mængde mennesker. [Kirken var lukket på grund af kalkning]. Ansgar kirke har været næsten fuld til onsdagsgudstjeneste kl. 8. Folk går mere i kirke end ellers, og det er jo også en af krigens følger, der ikke er så ringe.«

Den store kirkegang holdt sig temmelig længe. D. 24/9 skriver han: »I går talte jeg ved onsdagsgudstjenesten i Sct. Knuds kirke. Kirken var fuld, ca. 1000 mennesker, og den så

dejlig ud ved lys. Jeg talte om, »hvorfor Gud ikke griber ind, når menneskene bærer sig så ilde ad.« D. 25/11–14: »Gudstjernerne er fremdeles godt besøgt både i den lille og den store kirke. Forleden var der så mange til aftengudstjeneste kl. 6 i Sct. Knud, da Wellejus prædikede, at de måtte op i koret, og til højmessens havde kirken i forvejen haft alle siddepladser i skibene besat.«

I brevene kommer der små bemærkninger om, at han har meget, ja, for meget at bestille, og han kan være træt, og det kniber med nattesøvnen. Et eksempel d. 16/6–15: »I løbet af 14 dage har jeg haft 10 begravelser, et antal vielse, holdt grundlovstale (ca. 500 mennesker). 2 (friluftsmøder på »Trekanten,« sygeberetelse udenfor byen, møde i Hjelmerup, konvent i Søndersø, – sangkoret har sunget i haven. – Vi sad ude for længe, så min søster blev meget ilde om natten, så jeg var meget ængstelig for hvad det skulle blive til, – men nu er det da meget bedre.«

Der kom også rolige tider imellem. D. 22/11–1916: »Denne uge går ganske stille. Her kommer i disse dage forbavsende få mennesker. Der var endog een dag, hvor der ikke var en eneste i forretningsanliggende. Det tror jeg ikke, jeg har oplevet før. Jeg har, – om det nu har sin grund i denne rolighed, ved jeg ikke, – haft det godt med nattesøvnen i den forløbne uge. Jeg render jo en lille aftentur, inden jeg lægger mig. Men ak, uden ledsager!«

Men det var ikke altid aftenture hjalp på søvnen. I et senere brev skriver han om, at han ikke kunne slippe den prædiken, han havde arbejdet med om aftenen, – trods aftenturen, – så han tilsidst stod op og satte sig til skrivebordet for at prøve at få lidt form på tankerne.

Koch var gennem årene ked af den dårlige vane fra menighedens side, at den største del af den gik under salmen efter prædiken inden altergangen jfr. s. 207–08. Han havde et par

gange nævnt det i sine prædikener, men et par artikler i »Kirke og Kultur« af overlæge Kristen Andersen om nadveren som det centrale i gudstjenesten fik Koch til at slå et alvorligt slag for at åbne menighedens øjne for det, – og det blev til et foredrag ved menighedsmøde d. 9. marts 1915.

»Det, jeg vil føre frem, er *et suk* over noget, der mangler ved vor gudstjeneste. . . . Det er ikke sådan, at jeg kun tænker på gudstjeneste med et suk. . . . Der er meget i vor gudstjeneste, jeg tænker på med glæde. Selve det at mennesker om søndagen vil komme i Herrens hus og være der, er noget glædeligt. Og at der er så mange, der kommer og . . . bliver som hjemme der, er glædeligt. Og det er glædeligt at synge vore herlige salmer. . . . Og sommetider kan det også være med glæde, at jeg holder min prædiken, . . . og at døbefonten og alterbordet er der, og ordet lyder der, som vi har modtaget det af Herren. Men der er *noget, der ikke er glædeligt*, . . . at vi samler vor gudstjeneste og deltagelsen i den mest om det, som efter sin natur må betyde mindst, – – med andre ord, at vi gør vor gudstjeneste fortrinsvis til en *prædikegudstjeneste*. i stedet for, at den fortrinsvis burde være en *altergudstjeneste*. Jeg vedkender mig den mening, at ved en menigheds gudstjeneste er *prædikenen* det, som allermindst egnér sig til at være det bærende midtpunkt. – – – At sige, at af din stakkels tale skal det for størstedelen afhænge om kirkegængerne opbygges, . . . er en byrde for tung at bære for et menneske. . . . Hvad vil det dog sige for en menighed at have sin søndagsgudstjeneste så godt som helt afhængig af et skrøbeligt menneskes evne eller vilje til at tale godt og kraftigt! . . . Så kunne det da snarere være *salmesangen*, der var gudstjenestens kerne. . . . Eller om man ville gøre menighedens *fællesbøn* dertil. . . . Men ind til det inderste det egentlig bærende i gudstjenesten når vi åbenbart først ved *nadverbordet*. . . . Sagen er, at der træder vort eget ganske tilbage, . . . vi synger vore salmer, vi beder og fremsiger ord af skriften, men over det altsammen lyder *Herrens egen tale*, –

og midt igennem det hele træder *han selv* frem for os i sin herlighed. . . . Der er *søndagsgudstjenestens midtpunkt; dér når den sit højeste. Alt det andet skal tjene det og bane vej ind til det. Men dette forstår de allerfærreste af vort kirkefolk. . . .* Det er altid med et suk, at jeg går foran alteret, når vi skal til at synge: »O Jesus, på din alterfod«, og står der og hører fodtrinene ned ad kirkegulvet og ved, at nu er langt den største del af menigheden i opbrud, nu, da det største kommer. Det er sikkert de fleste kristnes tankegang, at det, der sker, når nadveren holdes, er *kun* for dem, der den dag går til alters. -- At overvære altergangen er kun at være *tilskuere* til noget, man selv er udenfor. Men denne tankegang er ikke rigtig. . . . Vi hører sådan sammen, at når der tilføres den ene af os noget godt, kommer det alle os andre til gode. . . . Dernæst det kan aldrig være noget, vi er udenfor, når den handling foretages, som Herren selv har sagt, skal ske til *hans ihukommelse*. Vi tror, at nadveren er til mere end ihukommelse, den er til ligefrem livsmeddelelse; men den er *også* til ihukommelse -- og det ikke blot for den, der i øjeblikket tager del i nadveruddelingen, men også -- og ligeså meget -- for de andre, som er i kirken. . . . Mon der er noget sted, der er mere skikket til hans ihukommelse end en kirke, hvor der holdes altergang? . . . Der får sjælen bedst det møde med sin Herre, som skulle være al gudstjenestens mål. --- Jeg lover ikke nogen, at blot han vil blive i kirken under altergangen, skal han også hver gang komme til at opleve noget stort og herligt, . . . men der er ikke tvivl om, at der er noget at vinde, som er for godt til at vrages. . . . Og det falder mig ikke ind at lægge dette som et forlangende eller byrde på nogen. . . . Men jeg har villet sige det her sagte, fordi jeg mente, at det skulle siges.«

Det var en tale, som tilhørerne var meget optager af, og det kunne kendes, at der blev flere til hele gudstjenesten -- særlig i Hospitalskirken, -- og at flere derved tilskyndedes til at gå tie-re til alters, end de før havde plejet.

Foredraget lod Koch trykke i Højskolebladet, og det fik en meget kraftig behandling af Brücker i 2 af de følgende numre, nr. 22 og 27: »Jeg har hørt, at nogle trofaste kirkegængere i Vartov beklagede til Grundtvig, at så mange gik, når altergangen begyndte. Dertil svarede Grundtvig: Det koster mig kun et ord, så bliver det anderledes; men det ord vil jeg ikke sige. Det *pietisteri*, som ad forskellige veje har listet sig ind i den grundtvigske kreds, giver sig også udslag i pastor Kochs forsøg på kunstigt at fremkalde en almindelig deltagelse hos menigheden i altergangen. Jeg miskender ikke K.'s gode hensigt, men det syn er falskt, som tilsiger ham at ville opnå det ved den slags formanings skrivelser. Det højeste, der opnås, er skinvæsen.« Han ironiserer på forskellige måder, ja, gør nærmest grin med Koch. »Men lad nu også være at nogle »indretter sig« for dog at mildne Kochs sorg noget. Var det så egentlig det, der skulle opnås? . . . Jeg ved, hvor megen fortræd der kan voldes, ved at man giver sig til at spille overlegen og formane.«

Fra den anden artikel: »Om min »tone«, som der har været anket over, bliver en anden, tør jeg ikke love. Vi kan nu ikke alle være små »venlige« kanariefugle. . . . Hvad Koch skriver om forkyndelsen beror på et gennemgribende fejlsyn. . . . Han har ikke klaret sig, at mens dåb og nadver er menighedens livsgrund og livsnæring, så er forkyndelsen sammen med bekendelsen og lovsangen dens livstegn. En menighed, der samlede sig om dåb og nadver, men ikke sang, bekendte eller forkyndte, ville dermed forråde, at det stod meget småt til med dens liv. . . . Koch kan få en fornemmelse af svimmelhed ved at tænke på, hvor umuligt det er at tale til enhver, som han helst skal have det, . . . så det er ikke underligt, at der nås til det resultat, at der ikke er meget ved det hele, og at Koch specielt om sin prædiken må spørge: Hvad duer den til?«

Derefter kommer en rosenrød beskrivelse, af hvad gudstjeneste er i Brücker's øjne. Den slutter: »En sådan forkyndelse virker også med mest dragende magt på verden; thi denne får

det stærke indtryk af, at menigheden er en virkelighed, – et folk, der har en egen åndsmagt og ikke frygter nogen anden ånd, men føler sig uendelig overlegen, – altid i tryk sejrfulde.«

Koch svarede selvfølgelig ikke på dette angreb; men der udviklede sig en længere debat for og imod Koch i Højskolebladet.

I foråret 1916 blev kaldskapellanen, pastor H. Wellejus, forflyttet til Korup-Ubberud. Der meldte sig kun to ansøgere til embedet, og da stiftsprovsten havde fået oplysninger om, at ingen af de to passede til et stort bysogn, blev det opslået igen, men der kom ikke flere ansøgninger. Da fik jeg den tanke, at jeg kunne søge det, og jeg talte først med Koch derom og forklarede ham, at jeg stadig kunne hjælpe ham omtrent lige så meget, som jeg havde gjort før. Derefter gik vi begge til stiftsprovsten og talte med ham om det. Vi var alle tre enige om, at det burde være en mand, der hørte til Indre-Mission; men da de to ikke hørte til I.M., blev vi også enige om, at jeg hellere måtte søge det. D. 23. aug. skrev jeg ansøgningen, d. 12. sept. blev jeg udnævnt, og da jeg alligevel skulle have højmesse i St. Knud, d. 17. sept., indsatte stiftsprovsten mig med det samme.

En af grundene til, at jeg søgte embedet var, at jeg forinden havde forlovet mig med *Marie Jespersen*. Forlovelsen blev først bekendtgjort i oktober, men inden sagde jeg til Koch, at jeg hellere måtte skrifte for ham en letsindighed, jeg havde begået. »Nå, hvad har du så gjort?« »Jeg har forlovet mig.« »Hvad har du?« sagde han med forfærdelse. »Så skal I vel snart giftes? – Ja, så er det forbi! – Men jeg skal jo ikke være egenkærlig, så jeg må ønske dig til lykke!«

Frk. Koch tog det på en anden måde. Hun greb min hånd og sagde: »Nej, pastor Ø. dog! Må jeg så af hele mit hjerte ønske Dem til lykke. Nu må jeg rigtig høre om hende.« Lidt efter

sagde hun med tårer i øjnene: »Jeg vil komme til at savne Dem forførdeligt. Det vil Emil også, for De er kommet så godt ud af det med ham.« Da de to søskende mødtes ved eftermiddags-teen, sagde Koch: »Har du hørt om ulykken?« – Men det blev ikke en ulykke – tværtimod. Da Marie kom til Odense, blev hun meget gode venner med begge, og jeg tog det som et tegn på, at Koch regnede hende for hørende med i vort fællesskab allerede, inden vi blev gift, at hans brudegave til os var en dame-cykle.

Men det kom unægtelig til at mærkes endnu mere de to sidste gange jeg var indkaldt, for da måtte han og stiftsprovsten klare hele det store sogn.

Det mærkes også i et brev fra Koch af 22/7-1917: »Min Ker-teminde-ferie er jo nu til ende, og jeg befinder mig godt efter den. Jeg var blevet temmelig træt og trængende til hvile. Guds-tjenesterne kneb det undertiden ligefrem med at komme igen-nem. Men det går bedre nu. Der var ingenting i vejen i går, skønt der var 7 børn at døbe, hvoraf nogle frygtelige skrigere.«

Når jeg var hjemme, og fra aug. 1917 da jeg var færdig med sikringsstyrken, hjalp jeg Koch ligeså meget som før. Jeg stillede hver formiddag i hans stue for at få mine ordrer og ved lidt hensynstagen fra begge sider gik det til begges tilfredshed. Det mærkedes næsten mest, at det kunne være vanskeligt, at vi begge kunne holde fridag samme dag, så vi – og min kone – kunne tage vore lange cykelture, – vel højst een gang om måneden om sommeren.

Omtrent samtidig med verdenskrigens slutning begyndte »den spanske syge« at rase, og den var meget slem i Odense. Vi havde 3-4 begravelser hver dag i flere uger. Det var mest unge – og ikke mindst unge koner, der døde. Der lå et tryk over alle, for ingen kunne vide, om det blev ens tur. Alle møder og sammenkomster var aflyst, så man var hjemme om aftenen, som vi ikke var vant til.

D. 6. dec. 1918 havde Koch været præst i Odense i 40 år, men han ville ikke have dagen fejret, – vel ikke mindst fordi skyggen fra den spanske syge endnu lå over sindene. Da jeg fortalte ham, at der ville komme en deputation om formiddagen, sagde han, at han var hos tandlægen på den tid, – og frk. Koch, min kone og jeg måtte have ham under behandling, før jeg fik lov at ringe til tandlægen, at han ikke kom. Deputationen kom og overrakte ham 6000 kr. fra menigheden, og mange andre kom dagen igennem. Min kone og jeg havde bedt os selv til aftensmad, for at de to ikke skulle sidde alene den aften. Højskoleforeningens sangkor kom og sang nogle sange til hans ære. Det var sikkert det, der glædede ham mest den dag.

Et par dage efter sagde Koch til mig, at han ikke ville beholde nogle af disse penge til sig selv, og talte om, hvad han tænkte på at bruge dem til. Jeg fik ham til at gå op til skattedirektøren for at sikre sig, at han ikke kom til at betale skat af disse penge, hvis han gav dem bort, og da han fik bekræftende svar herpå, blev alle pengene i løbet af få dage givet bort.

Et spørgsmål, som optog Koch uhyre meget på denne tid, var *Sønderjylland og genforeningen*.

Lige fra sine drengear havde han været meget optaget af det; han havde raset om tyskernes behandling af sønderjyderne, – og nu var håbet om genforening levende hos ham efter Versailles-freden, som hos så mange andre. I »Dansk Budstikke« 1919 (s. 160 f.) er refereret et foredrag holdt i Højskoleforeningen, der giver et levende indtryk heraf. »Da vi mistede Sønderjylland, var jeg en lille dreng. . . . Jeg husker fra en dag i vinteren 64, at fader sagde: Nu er tyskerne gået over Ejderen, og jeg spurgte: Har vi så krig? . . . Jeg husker en søndag formiddag, fader kom fra kirke kørende og, ligesom vognen holdt, råbte han på sin ivrige og hurtige måde: Dannevirke er faldet. . . . Også vore lege prægedes af krigen. Vi

gik hele foråret og lavede små skanser med grave og palisader. . . . Nede i haven var der en grøft, der gik over engen, det var Als sund. -- Mange gange har jeg gæstet Sønderjylland, . . . i mange år har jeg daglig haft Sønderjylland med i min aftenbøn. Jeg har rejst landet igennem til fods og på cykle, besøgt gravene og valpladserne, men også de levende, --- har set med uvilje på prøjsernes brutale sejrsmønstre . . . og har med glæde sunget de danske sange i de danske hjem.

Håbet om een gang at få den uretfærdige grænse flyttet, har aldrig hørt op at leve i mig, – men aldrig med noget synderligt frimodigt håb. . . . Nu da det er ved at ske, står det for mig som noget forunderligt, – dybt forundret, dybt taknemmelig. . . . Det er at få en stor og kraftig bekræftelse på, at uretfærdigheden kan omgive sig med aldrig så mange magtmidler, . . . den står dog altid for fald. . . . Det eneste, der virkeligt er stærkt, er *sandheden*.«

Koch fulgte med i alle forhandlingerne om afstemningszoner, og han var bedrøvet over det store tyske stemmetal i Flensborg, for han havde håbet, at den skulle komme med. Men han sluttede sig ikke til de »Flensborg-folk«, som ville have Flensborg med efter afstemningen, – til sorg for mange af hans venner, der ikke ville give slip på Flensborg trods afstemningen.

Kochs prædiken i Bevtøft ved genforeningen, se side 243 flg.

Hele vinteren 1919–20 var frk. Koch syg, og 21. februar 1920 døde hun. Koch tog det i det ydre meget roligt, men det var strengt for ham. Han blev meget ensom, – alene i huset med en husassistent.

Han blev urolig og stundesløs, – arbejdede tilsyneladende endnu stærkere end før, men nåede ikke så meget, for der var mindre plan over hans arbejde. Jeg søgte at hjælpe ham mere end før, tog dåben i Sct. Knuds kirke for ham, hjalp til ved

altergangen, var til stede i ornat ved konfirmationen, fordi han var ængstelig for ikke at kunne gennemføre handlingen, og tog alle de kirkelige handlinger, han ville overlade til mig. Vi inviterede ham tit ud til os om aftenen, når han ellers skulle sidde hjemme. Ikke sjældent svarede han »nej«, for han havde så meget, der skulle gøres. Men tit kom han alligevel med et lille smil og slog sig ned og slappede af. Og det skete ikke mindst, da min kone og han læste italiensk sammen med stor iver og til gensidig fornøjelse.

I dette forår talte jeg flere gange med Koch om, at han skulle se sig om efter en anden kapellan, der kun skulle være ham til hjælp; for det var tydeligt, at arbejdet faldt ham tungere; men han var ikke interesseret heri.

På denne tid døde overlærer Hertel ved Mulernes legatskole (han var gift med Kochs yngste søster, Petrea.)

Det blev meget hurtigt ordnet, at hun flyttede ind i præstegården, og det blev en daglig hjælp og stor opmuntring for Koch. Hun var livlig og kendte alle hans venner. Men ved præstearbejdet kunne hun jo ikke hjælpe.

I efteråret satte pastor Rud Koch i forbindelse med stud. theol. Einar Balling, fordi Rud også mente, at Koch trængte til en ny kapellan, da jeg fik stadig mere og mere at bestille som kaldskapellan. Balling skulle blive kandidat i januar, og det blev aftalt, at han skulle komme snarest efter eksamen.

Meget kort efter at dette var i orden, fik jeg gennem pastor Rud en opfordring til at søge Asperup-Roestlev sognekald. Efter nogle dages overvejelse og samråd med min kone søgte jeg embedet; for jeg var klar over, at når Koch fik kapellan, blev min stilling en hel anden, selvom jeg stadig var kaldskapellan, fordi jeg følte mig så stærkt knyttet til hospitalsmenigheden, som jeg derefter ikke skulle have mere med at gøre. Jeg blev indstillet og udnævnt 6. dec. 1920 til Asperup. Et par dage før fik Koch brev fra Balling, at han havde udsat sin eksamen et halvt år, – hvad både Koch og jeg var *meget* kede

af, for nu måtte Koch klare sig et halvt år mindst uden kappellan.

Der var livlig forbindelse mellem Koch og mig, efter at vi var flyttet til Asperup, og under indtryk af, at Koch var træt af det daglige slid, prøvede vi at lokke ham ud til nogle rolige dage i Asperup præstegård i foråret 1921, og fik svar af 3/4-1921: »Kære sognepræst. Hvilken letsindigheds ånd har besat dig, siden du således kommanderer mig ud til 2-3 dages ferie midt i denne vanskelige forårstid, hvor Moos [der var blevet ordineret medhjælper ved Sct. Knuds kirke] og jeg er ene om at styre hele Sct. Knuds sogn. . . . Måske var det bedst at vente til efter pinse. . . . I går havde jeg konfirmation, og i morgen kommer den store altergang. Jeg kom over konfirmationen uden at gøre skandale med besvimelse eller sådant. Og 2. påskedag havde jeg i Ryslinge 135 altergæster at betjene, uden at det voldte mig noget besvær«.

I eftersommeren 1921 kom *Balling* til Odense og blev gift omtrent med det samme. Han var en livlig mand med godt humør og store evner til at omgås folk, – og med iver efter at aflaste Koch så meget som muligt, så han blev en udmærket hjælper og til stor opmuntring.

D. 23. juli 1921 blev Koch 70, men han behøvede ikke af den grund at gå af, da han og et par andre fynske præster ikke var gået ind under den nye præstelønningslov, – så han fortsatte, selvom han følte sig gammel og træt.

Det mærkes f.ex. i prædiken til 2. s. eft. Helligtrekonger 1923 med overskriften: »De har ikke vin«. »Det slipper måske op, når man bliver gammel. Det er ikke altid let at blive gammel. Vi synes livsglæden i os er ved at ebbe ud, vi bliver fattigere med årene. – Den sidste smerte er også den største. Bjørnson skrev: »Kan ej mere arbejde, har ej kræfter nok, kan ej længer nyde mine tankers flok; de er over fjeldet, samles aldrig mer, og jeg selv på hældet imod graven ned«. Man prø-

ver måske undertiden at lade, som man er ung, – men man kan ikke. Deres vin er sluppet op! Men *Jesus Kristus kan og vil hjælpe*, og der er mennesker, unge som gamle, der stadfæster det. . . . Hvad gjorde han da? Han hjalp os til at finde Gud, vor Fader. Vi mærkede, at vi var i hans arbejde, han havde brug for os, ja, vi var på vej opad til det allerhøjeste. . . . Men der kan være meget i vejen endnu, – synden og den daglige beskæmmelse, som vi lider, når vi siger os selv sandheden, – så vore daglige bekymringer og vanskeligheder, og døden med dens mørke, og vi ved jo, vi skal igennem den og gyser sommetider derved. Men der hvor Jesus Kristus er kommet ind, der er livet, og det er trods alt værd at leve, – således værd at leve, at der takkes for det.«

Det er i sandhed en gammel mand, der prædiker for sig selv og ud fra sine egne erfaringer.

Og det kan ikke undre, at han ikke længe efter at have holdt denne prædiken søgte afsked, da kræfterne stadig svandt, og forkalkningen tog til.

D. 23. sept. 1923, 17. s. eft. trin., holdt han *afskedsprædiken*, om formiddagen i Sct. Knud og om eftermiddagen i Hospitalskirken. Efter at have prædiket over dagens tekst om ikke at søge de øverste pladser, men sætte sig nederst, sluttede Koch: »Det er jo da også den plads, jeg for mit vedkommende *nu* søger hen til for at finde den trøst og fred, som jeg trænger til. Når jeg spørger mig selv: Hvordan er det gået dig i de mange år, du har været præst ved Sct. Knuds kirke og Gråbrødre Hospital? Er du i den tid vokset? Er du blevet mere, som Gud ville have dig? Så må jeg svare: Det ved jeg ikke! Men der er een ting, jeg ved og bliver mere og mere vis på, dette, at jeg har kun et eneste at holde mig til, og uden det ville alting for mig være sort og håbløst, nemlig det, at Gud har i sin nåde givet mig en plads i sit hus og i sit værksted – uden i mindste måde at spørge om, hvilken stor synder jeg er. Uden det ville jeg kun være bange for Gud og bange for mig selv og bange for

den død, som nu ikke mere er mig fjern, – men *med* det tør jeg håbe og takke. Jeg ved, at jeg har meget at bede om *tilgivelse* for, – *tilgivelse hos Gud*, hos hvem jeg ofte har været en mådelig tjener, når jeg søgte mit eget i stedet for hans, – og *tilgivelse hos mennesker*, når jeg bar mig således ad mod dem, at de havde god grund til at være utilfredse med mig, når jeg var efterladende og sløv, når jeg kunne have gjort noget for dem og gjorde det ikke, når jeg mere lignede præsten, der gik forbi, end samaritanen, der ynkedes inderligt og stod stille. Ja, meget at bede om tilgivelse for, – men så også *meget at takke for* hos mennesker, – meget at takke Odense by for. Den er visselig ikke nogen dårlig by at være præst i, – og meget at takke den kirkesøgende menighed for, lige fra de gamle, der sad i kirkestolene for 45 år siden, og som nu på ganske få nær er gået bort, og til de yngre og unge, som nu sidder der, og som øver sig, i at træde i fromme fædres spor, – – men *mest at takke Gud for*, han, som har fundet sig i mig og holdt ud med mig i så mange år, og som har ladet mig fra min ungdom af møde virkelig kristendom, levende kristendom i fromme menneskers liv og død, – således at hvor tit jeg end har tvivlet på min egen dygtighed til at forkynde evangeliet, jeg har dog aldrig tvivlet på, at kristendom er sandheden, og at i den er livets kræfter. Og det er mit håb, at visheden derom skal følge mig livet ud. Gud velsigne os alle, unge og gamle, og hjælpe os til at leve et smukt og stærkt kristenliv tilsammen, – – og engang til sidst nå vort høje og herlige mål hos ham!«

Fra Gråbrødre præstegård flyttede Koch og Fru Hertel ud i Ruds villa på Kastanievej. Rud var et par måneder før flyttet ind i bispegården.

Koch var mest optaget dette efterår af at arbejde i villaens have, som han fik lov at regere med, som han havde lyst til. En del af de blomster, som han havde sat i præstegårdens have, fik han flyttet herud, og han anlagde en stenhøj til de kære

planter; men da han ved juletid opdagede, at der i den påkørte jord var kvikrødder, var det ham en stor sorg; han følte hele sit arbejde spildt. »Det gik så nær til hjerte, at vi kunne forstå, at han var en syg mand.« (Rud s. 186).

Han prøvede stadig at arbejde ved skrivebordet, omend det gik tungt. Balling udgav efter Kochs død en lille piece med et udkast til foredrag, »det sidste, der foreligger skriftligt fra Kochs hånd« med titlen: *Syndsforgladelse*. Det der havde været det centrale for ham hele hans liv, var også nu, da det gik mod slutningen, det, der optog ham mest; men man kan få indtryk af, at hans tunge sind får ham til at tumle med sider heraf, som før ikke har været problem for ham. Her skal citeres lidt af det centrale: »Hvad er det, der sker, når et menneske får tilgivelse? – – – I forholdet til Gud rejser min synd en mur mellem ham og mig. . . . Når Gud, som den tabte søns fader, smertelig længes efter at slette gælden ud og glemme skammen, – hvorfor gør han det så ikke straks? Sagen er, at *syndsforgladelse har slet ikke noget at gøre med eftergivelse af straf*. Det, jeg trænger til, er ikke at blive fri for straffen. Hvis jeg kunne se til bunds i sagerne, ville jeg måske sige, at det slet ikke var godt for mig, om jeg slap for at smage noget af det bitre, som altid er syndens sold. David fik sin tilgivelse, men straffen måtte han døje. . . . Thi syndsforgladelse er det, at Gud trods min synd regner mig til sit barn, ser på mig kærlig og glad, hvilket ikke vil sige, at han lukker øjet i for min syndighed og lader, som jeg var ren og hellig. . . . At synd kan tilgives, hænger sammen med, at synd kan overvindes. Gud ser i mig *ikke blot synderen*, der er plettet af mange onde ting, men *også det hellige*, fra synden ganske og aldeles frigjorte *menne-ske, som han kan og vil gøre mig til*. Det er syndsforgladelse. Det vil sige, at syndsforgladelse består deri, at *Gud ser Jesus Kristus i os*, ser ham, som han blev indplantet i os, da vi blev kristnede, *ser ham forud i ånden sejrende* i os. Sådant også i Gamle Testamente: når David skrifter sine synder, giver Gud

ham, hvad han beder om, fordi han nu ser Kristus i ham, den Kristus, som endnu ikke er kommet, men som han vil sende. --- At synd kan afskaffes og udryddes, beror på, at Jesus Kristus er ren og er i arbejde med at forvandle os til at være hellige som han selv, . . . og han har magt til at føre det igennem.« Mod slutningen rejses spørgsmålet: »*Hvordan med vore onde gerningers onde følger?* Sandheden er jo den, at alt, hvad ondt vi gør, har alt sine onde følger udefter, . . . et andet menneske kan komme til at lide for det hele sit liv igennem. . . . *Kan jeg så frelses, når mine synder volder, at andre fortæbes?*

Det er ikke muligt at give et helt tydeligt svar derpå. . . Vi skal ikke letsindigt unddrage os den smerte, det volder at tænke på den fortræd, vi har gjort, . . . men lade os knuge til jorden skal vi dog ikke. Kristus forlod dog røveren på korset. . . . Gud må dog på en eller anden måde mægte at få de onde følger af et menneskes syndeliv udslettet. Ellers kunne han ikke være vor frelser. . . . Vi har åbenbart ikke andet at gøre end med lukkede øjne at kaste sig over i sin frelsers arme og sige: Du må gøre det! Dette umulige er dog muligt for dig. Det onde, jeg har sat i bevægelse, kan kun standses på en måde, dermed at der bliver sat noget andet af stik modsat art i bevægelse imod det, – noget, der er stærkere end det. Det er jo netop det, Gud har gjort ved Jesus Kristus.«

I løbet af januar 1924 blev pastor Koch svagere og svagere fortæller Rud s. 187–88. Snart kunne han sove både nat og dag, snart kunne han slet ikke finde hvile. Ofte var han, især om natten, uklar. Han fantaserede, at han var i sin præstegerning, at han sad mellem sine konfirmander. De skulle synge og sang ikke kraftigt nok. Fru Hertel, som vågede hos ham, måtte synge for alle konfirmanderne. Den syge sang med på salmen: »Den signede dag.« Til sidst skulle de alle give ham hånden til farvel. Hans søster måtte atter og atter trykke hans hånd. Han spurgte: Nu har jeg da sagt farvel til jer alle? . . . I begyndelsen

Verdenskrigen og årene efter

af februar kom han på sygehuset. Det blev et par strenge uger for ham. De øjeblikke, han var klar, blev færre og færre. . . . Han blev ved med at sige: Våg og bed! Den sidste gang hans søster fandt ham klar, måtte hun hjælpe ham med at bede fadervor, og han sagde klagende bagefter: »Jeg har da ellers altid kunnet løfte det op.« – En lungebetændelse stødte til, og d. 23. februar 1924 om eftermiddagen sov han stille hen.

D. 27. om aftenen førtes hans kiste til Hospitalskirken, hvor Balling talte kort og hjerteligt.

D. 28. februar fandt begravelsen sted. Kirken var overfyldt, skønt det havde været averteret, at begravelsen skulle foregå i stilhed. Efter at en af de salmer, Koch holdt allermest af: »Et trofast hjerte Herre min« var sunget, talte Rud efter Kochs ønske »kort og tørt« ud fra Johs. 5,44: »Hvorledes kan I tro, som tage ære af hverandre.«

Afslutning

På begravelsesdagen havde Fyns Venstreblad en artikel af daværende valgmenighedspræst i Kerteminde, *Oscar Geismar*, som her skal citeres som afslutning: »Ingen gerning er farligere for sin udøver end præstens. . . . En præst kan tale sig mere arm og mere ynkværdig end noget andet menneske. Ordene, de på een gang dyre og ak så billige ord, rammer ham som kølleslag. . . . Emil Koch, hvis retskafne åsyn vi ikke mere skal se iblandt os, har uden tvivl fra den første gang, han stod på prædikestolen, været klar over, at her lå den egentlige fare, og blandt alle de synder, han har bedt Gud bevare sig fra under udøvelsen af hans gerning, har frasens ødelæggende synd stået i første række. Han har tidlig lovet sig selv ikke at sige det, som nu engang skal siges, som hører sig til, og som folket kræver, – men blot det ene, som Ånden i lønkammerets ensomhed havde dygtiggjort ham til at udtale, måske et ganske jævnt og beskedent evangelium, næppe for et evangelium at regne i sammenligning med skøntalerens kunstfærdige virke, men dog et evangelium, som, fordi det først havde trøstet taleren, også måtte trøste dem, der hørte. Han lovede sig selv dette, og Gud gav ham magt til at holde løftet. For denne sags skyld er i dag i Odense mange øjne våde og mange hjerter opløftede mod Gud i tak, fordi han gav så rundeligt, og fordi han tog sin gamle tjener til sig i så nådig en time. Hvor var Emil Koch et evangelium for mange, blandt Odenses beboere som blandt Danmarks præster! Han virkede uforglemmeligt ved sit ord, sit sagtmødige og stærke vidnesbyrd om den Gud, der i gyldenåret øvede stordåd langfredag og påskemorgen, og som den dag i dag fortsætter og fuldfører sin gerning ved døbefont og

Afslutning

nadverbord; men når dette ord vandt så vidt ud, som det gjorde, og blev modtaget som pålidelig tale, kom det af, at han, som Paulus før ham, mødte frem som et levende bevis på, at Guds hellige ånd er mægtig til at oplive og opbygge. I ham var Åndens gerning synlig i gang. Kun den blinde og døve kunne værge sig mod fornemmelsen af, hvor kilderne til dette redelige og modige, fromme og muntre menneskeliv sprang. Meget kunne man sige til Emil Koch, men mod ros og tak vendte han det døve øre til. . . . Nu da han er død, vil vi ikke handle mod hans redelige sind ved at støde i basunen og lovprise, men eet vil vi: Takke Gud, som gennem ham åbenbarede sin enfoldige magt.«

Personregister

- Ammundsen, V., biskop, 113,
119, 120
Andersen, O., højskolelærer, 116
Arboe-Rasmussen, præst, 104f.
- Balling, E., præst, 257f.
Balslev, B., provst, 67
– L., biskop, 62, 65
Barsøe, P., stiftsprovst, 89
Begtrup, H., højskoleforstander,
16, 43, 103
Bindesbøll, S., biskop, 144
Birkedal, U., frimenighedspræst,
26, 53, 54f.
– V., valgmenighedspræst, 10, 22,
23, 32f.
- Bjørnson, B., forfatter, 30
Bredsdorff, Th., højskoleforstan-
der, 106
Brücker, V., valgmenighedspræst,
53f., 109, 252
- Christensen, I. C., minister, 102
- Damgaard, A., stiftsprovst, 13,
14, 15, 60
- Engelstoft, C., biskop, 13, 15, 34
Eskesen, M., friskolelærer, 17
- Faber, grosserer, 38
- Geismar, O., valgmenighedspræst,
264f.
George, Henry, 91, 92
Godet, F., forfatter, 24
Grundtvig, N. F. S., 108, 147f.
- Hansen, Tyge, gårdejer, 182
– Vilh., valgmenighedspræst, 48
Hass, H. E., rektor, 48
Heegaard, P., professor, 19ff.
Heiberg, K., missionær, 127
Helveg, Henriette, 11, 32
– L., præst, 9ff., 31f.
Hempel, landinspektør, 14
Hertel, Th., overlærer, 14, 18,
257
– Petrea, 14, 82, 257, 262
Hey, A., provst, 31, 67
– Ida, organist, 63
Hoff, J. V., valgmenighedspræst,
28, 91
- Ipsen, O., sognepræst, 46
- Jacobsen, N., arkitekt, 60, 66, 82
Jensen, H., antikvitethandler, 38
Jespersen, Marie, 253, 257
Johansen, J., sognepræst, 15
Jungersen, F., valgmenigheds-
præst, 125
- Kall, I. C., stiftsprovst, 65, 79,
81
Kerff, katolsk præst, 47
Kierkegaard, P. C., biskop, 17
Klaweness, Th., norsk præst, 127
Koch, C., valgmenighedspræst,
91
– H., præst, 91, 103
– Lene, 42, 113, 253, 256
– L. J., forstander for Diakonis-
sestiftelsen, 119
– V., arkitekt, 9, 19, 64, 78

- Kold, C., friskolelærer, 35, 182
 Krag, C., sognepræst, 87
 Krogager, E., sognepræst, 8
- Lange, H. O., overbibliotekar, 91
 – Jakob, landbrugsskolelærer, 92
 Larsen, M., frimenighedspræst,
 91, 103
 – P. M., sognepræst, 102
 Leth, A., sognepræst, 28, 32, 99
 176
 Lindberg, N., valgmenigheds-
 præst, 16
 Lomholt, S., professor, 120
 Ludwigs, C., biskop, 103, 119
 Lund, J., højskoleforstander, 17
- Mathiesen, M., lærer, 45
 Monrad, D. G., biskop, 10, 19
 Moos, A., præst, 257
 Møller, Johs., præst, 12, 15, 85
 – O., præst, 26, 145, 176f.
- Nielsen, Alfr., missionær, 119
 – R., professor, 21
 Nygaard, Fr., valgmenigheds-
 præst, 37, 39, 111
- Ostenfeld, H., biskop, 91, 103
- Pascal, fransk filosof, 144
 Petri, amtsvevinspektør, 67
 Plenge, A., præst, 45
 Pontoppidan, H., forfatter, 104
 – M., præst, 26, 49, 55f., 99, 105
- Poulsen, K., valgmenighedspræst,
 78
 Prip Møller, J., arkitekt, 79, 81f.
- Quistgaard, A., præst, 74, 79, 81
- Ravn, J., præst, 138
 Ricard, O., præst, 113
 Rovsing, Th., professor, 17
 Rud, A. J., biskop, 67, 79, 256,
 261f.
 Rørdam, Skat, biskop, 52, 62,
 91, 145
- Skou, J., provst, 63
 Skov, lærer, 18
 Skrefsrud, missionær, 17
 Steenbruch, Th., præst, 15
 Stein, H., biskop, 57f., 62, 63
 Steinthal, missionær, 90
 Stricker, præst, 120
 Strøm, S., præst, 18
 Styhr, H. V., biskop, 65, 66
 Swane, H., biskop, 57f.
- Teisen, N., adjunkt, 23, 26
- Ussing, H., provst, 91
- Vedel, J., smed, 106
- Welding, C., præst, 103
 Westergaard, professor, 91
- Øllgaard, H., 79, 119, 121, 126,
 246, 252, 256